

Shuhrat Ko'chimov

YURISLINGVISTIKA

til, huquq, yuridik til, yuridik nutq,
yuridik terminologiya

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI ADLIYA VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT YURIDIK UNIVERSITETI

SHUHRAT KO‘CHIMOV

YURISLINGVISTIKA

**Til, huquq, yuridik til, yuridik nutq,
yuridik terminologiya**

**“BOOKMANY PRINT”
TOSHKENT – 2024**

UO‘K: 34:494.375

KBK: 67:81.632.1

K 80

Ko‘chimov, Shuhrat.

Yurislingvistika [Matn]: monografiya / Sh. Ko‘chimov. – Toshkent: Bookmany print, 2024. – 188 b.

Mas’ul muharrir:

Toshkent davlat yuridik universiteti O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası mudiri, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Nodir Ramazonov

Taqrizchilar:

San’atkor, ijodkor va ijrochilarning mualliflik huquqlarini himoya qilish palatasi raisi, yuridik fanlari doktori, professor

Boboqul Toshev

Toshkent davlat yuridik universiteti professori,
filologiya fanlari nomzodi

Gulnora G‘ulomova

Mazkur monografiya yurislingvistika masalalariga bag‘ishlangan bo‘lib, unda huquq va til, ular o‘rtasidagi o‘zaro munosabat, yuridik til, yuridik terminologiya, yuridik texnika, qonunchilik texnikasi, qonunchilik uslubiyati masalalari ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etiladi.

Shuningdek, huquqning lingvistik jihatlari, tilning huquqiy masalalariga alohida e’tibor qaratiladi.

Ilmiy risola huquqshunos va tilshunos olimlar, yuridik oliy o‘quv yurti o‘qituvchilari va talabalari uchun muhim manba vazifasini bajaradi.

Toshkent davlat yuridik universiteti Tadqiqot etikasi kengashining 2024-yil 27-martdagi 7-sonli majlis qaroriga ko‘ra nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-789-39-7

© Shuhrat Ko‘chimov

© “Bookmany print” nashriyoti, 2024.

KIRISH

Kishilik jamiyati taraqqiyotida ilm-fan rivoji juda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, bir nechta fanlarning negizida yangi ilmiy yo‘nalishlarning shakllanishi va rivoji davlat va jamiyat yuksalishida alohida o‘rin tutadi. Chunki bunday fan sohasi insoniyat oldida muhim muammolarni hal etish maqsadida qaror topadi.

Shu nuqtayi nazardan xalqimizning erkin va farovon, qudratli Yangi O‘zbekistonni barpo etish bo‘yicha xohish-irodasini ro‘yobga chiqarish, adolat, qonun ustuvorligi, xavfsizlik va barqarorlikni kafolatli ta‘minlash maqsadida qabul qilingan “O‘zbekiston - 2030” strategiyasida mamlakatimiz olimlari oldiga fundamental tadqiqotlarni zamon talablaridan kelib chiqqan holda, yangi yo‘nalishlar bilan boyitish asosiy vazifa sifatida belgilangan.

Bu vazifa, o‘z navbatida, murakkab bo‘lib, olimlardan jahon ilm-fanidagi ilg‘or yutuqlarni mukammal egallashni, shundan kelib chiqqan holda, tadqiqotlarni faqat o‘z sohasidagina emas, balki bir nechta fanlarning kesishgan nuqtasida olib borishni, ya‘ni fanlararo integratsiyaga alohida e‘tibor qaratishni taqazo etadi.

Fanlararo o‘zaro integratsiyalashuvda boshqa ilmlarga nisbatan tilshunoslik fanining imkoniyat darajasi katta ekanligini alohida ta‘kidlash zarur. Chunki har qanday fan va ta‘limotlar til va nutq orqali namoyon bo‘ladi. Buni tilning ijtimoiy hodisa ekanligi bilan izohlash mumkin.

Shuning oqibati o‘laroq so‘ngi yillarda jahon tilshunosligida *matematik lingvistika, kompyuter lingvistikasi, amaliy lingvistika, antropolingvistika, sotsiolingvistika, psixolingvistika, neyrolingvistika, yurislingvistika* kabi fan yo‘nalishlari qaror topib, bugungi kunda tez sur‘atlar bilan rivojlanib bormoqda.

Ayniqsa, ularning ichida “Yurislingvistika” fani alohida diqqatga sazovor bo‘lib, huquqiy davlatni barpo etishda, inson huquqlarni ta‘minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. *U huquqshunoslik + tilshunoslik fanlarining o‘zaro integratsiyasiga asoslangan.* Jahon ilm-fanida u muhim ilmiy yo‘nalish sifatida rivojlanib, bugungi kunda u alohida fan sifatida dunyo olimlarining e‘tiborini o‘ziga jalb etib kelmoqda.

Hozirda dunyoda yurislingvistika bo'yicha maxsus ilmiy tadqiqot markazlari tashkil etilgan, shu nomdagi alohida jurnallar nashr etilyapti, shu masalalarga bag'ishlangan xalqaro konferensiyalar tashkil etilmoqda. 1993-yilda Germaniyaning Bonn shahrida yurislingvistika masalalari bo'yicha dunyo olimlarining birinchi xalqaro konferensiyasi bo'lib o'tgan. Shu yilning o'zidayoq "Xalqaro yurislingvistlar ittifoqi" tashkil topdi va "Til va huquq" deb nomlangan maxsus ilmiy jurnal nashr etila boshladi.

Yurislingvistik masalalarning muhimligidan kelib chiqqan holda, mustaqillik yillarida O'zbekistonlik olimlar tomonidan ham huquq va til fanlarining o'zaro aloqadorligi bo'yicha bir qancha ishlar amalga oshirildi. Ayniqsa, istiqlolning dastlabki yillarida qonun loyihalarini davlat tilida tayyorlash, davlat tilida muhokama qilish, davlat tilida qabul qilishi ehtiyoji yuzasidan huquqshunos va tilshunos olimlar tomonidan yurislingvistik masalalarga katta e'tibor qaratildi.

O'zbekistonda amalga oshirilgan barcha ishlarni rivojlangan xorijiy davlatlardagi yurislingvistika bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlarga taqqoslaydigan bo'lsak, mamlakatimizda yurislingvistik masalalar bo'yicha ko'p ishlar qilishimiz lozimligini ko'rish mumkin.

Mazkur ilmiy risola ana shu talab va ehtiyojdan kelib chiqqan holda tayyorlandi. U yurislingvistika masalalariga bag'ishlangan bo'lib, unda huquq va til munosabatlari, kishilik jamiyati taraqqiyotida ularning tutgan o'rni, huquqning lingvistik jihatlari, tilning esa, huquqiy jihatlari tadqiq etildi.

Yurislingvistikaning eng muhim tadqiqot obyekti va predmeti sifatida yuridik til, yuridik nutq, yuridik terminologiya masalalari o'rganildi, bu sohadagi muammolar aniqlanib, ularni hal etish yo'llari ko'rsatildi.

Risolada bu masalalar yuridik texnika va qonunchilik texnikasi bilan bilan o'zaro bog'liq holatda tadqiq etilib, bunda yuridik tilning yurislingvistik belgilari, leksik-grammatik xususiyatlari davlat tili va o'zbek adabiy tili qoida va talablaridan kelib chiqqan holda aniqlashga alohida e'tibor qaratildi.

Tadqiqot ishi asosida ishlab chiqilgan xulosa va amaliy tavsiyalar mamlakatimizda qonunchilik tizimini takomillashtirishda, qonunlarning sifat jihatidan mukammal tuzilishida muhim ahamiyat kasb etadi, yuridik texnika va qonunchilik texnikasi takomillashuviga doir

tadqiqotlarni yaratishga zamin hozirlab, jahon ilm-fanida “Yurislingvistika” deb nomlangan yangi maxsus fanlararo ilmiy yo‘nalishning O‘zbekistonda ham rivojlanishiga muhim hissa qo‘shadi.

Mazkur risola Toshkent davlat yuridik universiteti va O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti ilmiy ishlar rejasiga asosan tayyorlangan bo‘lib, muallif mazkur risolaning mukammalashuvi maqsadida bildirgan fikr va mulohazalari uchun yuqoridagi oliy o‘quv yurti professor-o‘qituvchilari va ilmiy-tadqiqot muassasasining olimlariga o‘z minnatdorligini izhor etadi.

Mazkur risolada yurislingvistika masalalari o‘ta murakkabligi bois unda mulohazatalab o‘rinlar bo‘lishi tabiiy bir hol, albatta. Shu bois risola yuzasidan bildirilgan bunday fikr va mulohazalarni muallif samimiyat bilan qabul qiladi va, o‘z navbatida, ularga oldindan minnatdorlik bildiradi.

* * *

Mazkur ilmiy risolani meni tarbiyalab voyaga yetkazagan, olimlik darajasiga erishtirgan va men uchun aziz hamda qadrli bo‘lgan insonlar – padari buzrukvorimiz – Norqizil ota, volidai muhtaramamiz – Mengnor onaning porloq xotiralariga bag‘ishlayman!!!

Muallifdan

I BOB. YURISLINGVISTIKA. HUQUQ VA TIL O‘RTASIDAGI O‘ZARO MUNOSABATLAR

YURISLINGVISTIKA VA UNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Jamiyat taraqqiyotidagi o‘zgarishlardan kelib chiqqan holda jahon ilm-fanining rivojlanish tendensiyasi har bir davrda o‘zgarib turadi. XX asrda aksariyat ilmiy tadqiqot ishlari asosan ma’lum bir fan doirasidagina olib borilgan.

XXI asrda esa bu tendensiya o‘zgardi, ya’ni olimlar o‘z tadqiqot ishlarini faqatgina bir fan doirasida emas, bir nechta fanlarning integratsiyasiga asoslangan holda olib bormoqdalar. Chunki bugun insoniyat hayotida paydo bo‘layotgan ayrim muammolarni faqat bir fan doirasidagina yondashib hal qilib bo‘lmaydi, u bir necha fanlarning o‘zaro integratsiyasi va hamkorligini taqazo etmoqda. Jumladan, bugungi kunda axborot texnologiyalari sohasidagi huquqbuzarliklar, kiberjinoyatlar (xakerlar hujumi, elektron moliya tizimidagi o‘g‘irliklar kabilar) kiber huquq fanining paydo bo‘lishi va rivojlanishiga zamin yaratdi.

Shu bois bugungi kunda jahon ilm fanida fanlararo integratsiya masalasiga alohida e’tibor qaratilib, natijada yuridik psixologiya, harbiy geografiya, fizikaviy ximiya, matematik lingvistika, kompyuter lingvistikasi kabi fanlar qaror topdi va ular tez sur’atlar bilan rivojlanib bormoqda.

Aynan shu nuqtayi nazardan dunyo ilm fanida bir nechta ilmlar o‘zaro integratsiyalashib, ularning o‘zaro kesishgan nuqtasida yangi ilmiy yo‘nalishlar va fanlar paydo bo‘lmoqda. Ayniqsa, bu fanlararo integratsiyalashuv boshqa fanlarga nisbatan tilshunoslik ilmining boshqa sohalar bilan hamkorligida yanada yaqqolroq namoyon bo‘lmoqda.

Bu hodisani tilning ijtimoiy hodisa ekanligi bilan izohlash mumkin, ya’ni har qanday soha til orqali namoyon bo‘ladi. Shu sohaga oid bilim va ta’limotlar til va nutq orqali namoyon bo‘ladi. Hatto shu sohada qo‘llanayotgan terminlar ma’lum bir talablarga javob bermasa, gaplar grammatik nuqtayi nazardan to‘g‘ri tuzilmasa, aynan shu bilimlarni o‘zlashtirish qiyinlashadi. Bu esa ma’lum ma’noda shu sohaning rivojiga ham salbiy ta’sir qiladi. O‘z navbatida, til ham jamiyatda o‘z

vazifasini to'la bajarishi va undan foydalanuvchilarga qulay bo'lishi uchun boshqa sohalar bilan o'zaro integratsiyani taqazo etadi.

Shu nuqtayi nazardan davlat va jamiyat taraqqiyotida til fanlarining boshqa sohalar bilan integratsiyasi ham juda muhim hisoblanadi. Shundan kelib chiqqan chiqqan holda, jahon tilshunosligida yangi ilmiy yo'nalishlar qaror topib, tez sur'atlar bilan taraqqiy etmoqda. Xususan, **matematik lingvistika, kompyuter lingvistikasi, amaliy lingvistika, antropolingvistika, sotsiolingvistika, psixolingvistika, neyrolingvistika, yurislingvistika** kabi fan yo'nalishlari dunyo ilm fanida ancha rivojlanish cho'qqisiga erishmoqda.

Bunday ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirish ancha murakkab hisoblanadi. Chunki bu sohani o'rganuvchi mutaxassisdan faqat bir sohani emas, balki bir necha sohalarni mukammal bilish taqazo etiladi. Masalan, matematik lingvistika bilan shug'ullanuvchi olim lingvistika va matematika, kompyuter lingvistikasini o'rganuvchi mutaxassis lingvistika va kompyuter, axborot texnologiyalari, yurislingvist olim lingvistika va huquq fanlarini mukammal o'zlashtirgan bo'lishi lozim. Ana shundagina shu sohalarda davlat va jamiyat taraqqiyoti uchun muhim bo'lgan yetuk tadqiqotlar yaratiladi.

Hozirda shunday nisbatan yangi fanlardan biri yurislingvistika hisoblanadi. U **huquqshunoslik + tilshunoslik fanlarining o'zaro integratsiyasiga asoslangan.**

Insoniyat tarixiy taraqqiyoti davomida barcha fanlar singari huquq va til fanlari muhim o'rin tutgan. Huquqni o'rganuvchi fan "Huquqshunoslik" - "Yurisprudensiya", tilni o'rganuvchi fan "Tilshunoslik" - "Lingvistika" deb qabul qilingan.

Yurislingvistika so'zi tuzilishi jihatdan yuqoridagi ikki so'zdan, *yur(is) (huquq) + lingvistika (tilshunoslik)* dan iborat.

Yur(us) lotincha "*jus*", "*juris*" co'zlaridan olingan bo'lib, o'zbek tilida "huquq", "adolat", "odillik" ma'nolarini beradi¹. *Lingvistika* esa, fransuzcha "*linguistique*" so'zidan olingan bo'lib, o'zbek tilida *til haqidagi fan, tilshunoslik* ma'nolarini anglatadi².

¹ O'zbek tilining izohli lug'ati. Olti jildlik. 6-jild. T., G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022., 287-b.

² O'zbek tilining izohli lug'ati. Olti jildlik. 3-jild. T., G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022., 37-b.

Shundan kelib chiqqan holda, aytish mumkinki, “yurislingvistika” – “huquqiy tilshunoslik”, “huquqqa oid tilshunoslik” demakdir.

Tilshunoslik fani tilni umumiy holatda tadqiq etsa, yurislingvistika esa, tilni barcha sohalarida emas, faqat huquq yo‘nalishida qo‘llanishini o‘rganadi. Ya’ni, oddiy qilib aytganda, huquqning tili va uslubi, yuridik nutq va yuridik terminologiya kabi masalalar bilan shug‘ullanadi.

Bu fan uzoq yillar davomida, ya’ni XIX va XX asrlarda dunyo olimlari tomonidan “*yurislingvistika*”, “*yuridik lingvistika*”, “*huquqiy tilshunoslik*”, “*huquqiy lingvistika*”, “*huquq lingvistikasi*” “*lingvoyuristika*”, “*sud lingvistikasi*” singari turli nomlar asosida yuritilgan.

XX asr oxiri XXI asrdan boshlab “*yurislingvistika*” degan nom ko‘pchilik olimlar tomonidan maqbul atama sifatida qabul qilingan. Jumladan, mazkur fanni “*yurislingvistika*” degan yagona atama sifatida yuritishni 1999-yilda Rossiyalik olim - filologiya fanlari doktori, professor N.D.Golev tomonidan ilmiy iste’molga kiritish taklif qilingan va shu yildan boshlab, Rossiyaning Oltoy davlat universitetida “Yurislingvistika” nomli jurnal nashr etila boshlagan. Mazkur fan bugungi kunda shu nom asosida ommalashib, jadal sur’atlar bilan rivojlanib bormoqda.

Shunday qilib, yurislingvistika huquq va til fanlarining o‘zaro aloqadorligini o‘rganuvchi maxsus fan sifatida qadimdan mavjud. Ayniqsa, ilg‘or rivojlangan mamlakatlarning ilm-fanida o‘tgan asrlardan boshlab unga bo‘lgan e’tibor kuchaydi.

Xususan, XIX asr boshlarida Germaniyada huquq va til fanlarining o‘zaro aloqalarini aniqlash maqsadida olimlar tomonida mukammal darajada o‘rganila boshlangan.

Xorijiy ilmiy adabiyotlarda u dastlab “*sud lingvistikasi*” (forensic linguistics) sifatida yuritilgan. Bu nomning kelib chiqishi Britaniyalik yozuvchi va olim Yan Svartvik bilan bog‘liq.

Yan Svartvik 1968-yilda London shahrining Kensington qismida o‘z xotini va bolalarini o‘ldirganlik jinoyatida ayblangan Timot Evansning sudi ishi materiallarini lingvistik ekspertizadan o‘tkazadi va uning aybsizligini isbotlab beradi. Ya’ni, Timot Evansning sud jarayonida bergan barcha yozma ko‘rsatmalarini qiyosiy taqqoslab, aybini bo‘yniga olganligi haqidagi hujjatning til va uslubiga qarab,

mazkur hujjatni Timot Evans yozmaganligini, politsiya xodimlarining o‘zlari yozganligini isbotlab beradi³.

Vaholanki, ungacha Timot Evansga nisbatan sud hukmi e‘lon qilinib, u qotil sifatida qatl etilgan edi va o‘limidan so‘ng Yan Svartvik lingvistik ekspertizasi natijalariga ko‘ra oqlanadi.

Bu voqea-hodisa keng jamoatchilik o‘rtasida katta shov-shuylarga sabab bo‘ladi. O‘z navbatda, yurislingvistika fanining sud lingvistikasi sifatida rivojlanishiga sabab bo‘ladi. Olimlar tomonidan mazkur fanga bo‘lgan e‘tiborni yanada oshiradi.

Yurislingvistika fani rivojlanishiga 1970-yillarda Germaniyada nemis olimlari katta hissa qo‘shganlar, uni “huquqiy lingvistika” (Rechtslinguistik) degan nom asosida yuritishgan. Mazkur termin 1976-yili nemis olimi Adalbert Rodlex tomonidan qo‘llangan bo‘lib, u bu haqda shunday yozadi: “Huquqiy lingvistika bu zamonaviy tilshunoslikning barcha talablariga javob beruvchi, til va huquqiy normalarning o‘zaro munosabati masalalariga oid barcha metodlar va tadqiqot natijalarining yig‘indisidir”⁴.

Germaniyaning Bonn shahrida 1993-yilda yurislingvistika masalalari bo‘yicha dunyo olimlarining birinchi xalqaro konferensiyasi bo‘lib o‘tadi. Shu yilning o‘zidayoq “Xalqaro yurislingvistlar ittifoqi” tashkil topadi va “Til va huquq” deb nomlangan jurnal nashr etila boshlaydi.

Shu paytlardan e‘tiboran ayrim rivojlangan mamlakatlarda (Germaniya, Avstriya kabi) yurislingvistikaga alohida rasmiy fan maqomi berildi va uning ilmiy-nazariy qoidalari ishlab chiqildi va yuridik oliy o‘quv yurtlarida fan sifatida o‘qitila boshlandi.

Yurislingvistika sohasida Rossiyada A.S.Pigolkin, A.A.Ushakov, L.P.Galanza, V. M. Saviskiy, N.D.Golev, O. V. Barabash, T.Gubayeva, O‘zbekistonda F.Bakirov, A.X.Saidov, G‘.Abdumajidov, G‘.Ahmedov, H.Odilqoriyev, X.Hayitov, Sh.Sodikov, Sh.N.Berdiyarov, R.I.Mirzaev, N.Mahmudov, B.Mamedov, G.G‘ulomova, M.Qosimova, Q.Mo‘ydinov, P.Nishonov, O.F.Tursunova, E.Sh.Sabirova, J.N.O‘rozov, N.A.Jumaniyozova, G‘.Sotimov, N.Sharipova,

³ Плотникова, С. Н. Лекции по судебной фонетике / С. Н. Плотникова. - Иркутск : ИГЛУ, 2006. - 58 с.

⁴ Podlex A. Rechtlinguistik // Grimm, Dieter [Hrsg.]. Rechtswissenschaft und Nachbarwissenschaften. Bd. II, Munchen: Beck, 1976, S. 105-116

A.Qo‘rg‘onov, D.Djuzbayeva kabi olimlar tomonidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan, ilmiy risola va maqolalar yozilgan, lug‘atlar tuzilgan.

“Yurislingvistika” fanining maqsad va vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Huquq va til o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni o‘rganish, huquqning rivojida tilning, tilning takomillashuvida huquqning vazifalarini belgilash;

2. Yuridik til va uslub, yuridik nutq, yuridik terminologiya masalalari yuzasidan bilimlar berish;

3. Yurislingvistik ekspertizaga oid bilimlarni takomillashtirish;

4. Yuridik tilni yuridik texnikaning obyekti sifatida o‘rganish;

5. Yuridik til leksikasi, morfologiyasi, sintaksisini tadqiq etish;

6. Yuridik til, qonunchilik lingvistikasi va qonunchilik uslubiyaiga doir nazariyani muttasil takomillashtirish;

7. Yuridik til va uning tarkibiy qismlarini chuqur ilmiy-nazariy tahlil etish asosida yuridik tilning modelini yaratish;

8. Yuridik terminlar muammolarini chuqur ilmiy asosda o‘rganish;

9. Amaliyotda huquqning rivojiga to‘sqinlik qilayotgan, qonunni qo‘llash uchun qiyinchilik tug‘dirayotgan ifoda usullarini aniqlash;

10. Huquqiy normalarni ifodalashning metodologik asoslarini ishlab chiqish;

11. Yuridik tarjimashunoslik muammolari bilan shug‘ullanish;

12. Yuridik nutq nazariyasini ilmiy-nazariy tahlil etish;

Yuqoridagi fikrlarga umumlashtirgan holda aytish mumkinki, “Yurislingvistika” fanining predmetini - yuridik til va uning uslubi, yuridik nutq, yuridik terminologiya, yuridik tilning leksikasi va grammatikasi tashkil etadi.

Bunday ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirish ancha murakkab hisoblanadi. Chunki bu sohani o‘rganuvchi mutaxassis faqat bir sohani emas, har ikki sohani, ya’ni lingvistika va huquq fanlarini mukammal o‘zlashtirgan bo‘lishi lozim.

Bu sohada til va huquq fanlarining integratsiyasi demokratik jamiyat qo‘rishdagi o‘rni va vazifasidan kelib chiqqan holda juda muhimligini alohida ta’kidlash lozim. Chunki tilning rivojida huquq, huquqning taraqqiyotida esa til nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, har qanday milliy tilga davlat tili, xalqaro til kabi

huquqiy maqom berilsa, u rivojlanadi, qo'llanish doirasi kengayadi. Yoki aksi bo'lsa, til tanazzulga yuz tutadi.

Shu bois hozirda dunyo ilm fanida yurislingvistika faniga alohida e'tibor qaratilmoqda. Hatto yurislingvistikaning bir qancha turlari shakllanib bormoqda. Xususan:

1. Kriminalistik lingvistika;
2. Lingvokriminalistika;
3. Qonun tili lingvistikasi;
4. Norma ijodkorligi lingvistikasi;
5. Sud lingvistikasi;
6. Prokuror nutqi;
7. Advokat nutqi kabilar.

Shunday qilib, yurislingvistikaning predmetini yuridik til va yuridik nutq tashkil etadi. Huquq sohasida qo'llanadigan barcha til birliklarining majmui (so'z, termin, morfema, fonema) yuridik tilni tashkil etadi.

Yuridik tilning huquqshunos faoliyatida qo'llanishi, ya'ni yuridik fikrni anglatishi, biror yuridik voqelik haqida xabar berishi yuridik nutq hisoblanadi. Yuridik nutqning birligi tovush, harf, qo'shimchalar, so'z, termin, so'z birikmasi va gapdir.

Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash lozimki, bugun biz qurayotgan huquqiy davlat yuridik hujjat va qonunlar mukammal uslubda aniq, ravon, tushunarli yozilsagina barpo etiladi, chunki bu fuqarolarning tushunishi uchun qulay bo'ladi va qonunning ijrosi ham oson kechadi. Yoki aksincha bo'lsa, qonun ijrosi ta'minlanmaydi.

Aynan shu nuqtayi nazardan har bir davlat va jamiyat taraqqiyoti huquq va til integratsiyasi, huquqning rivojida tilning vazifalari, til taraqqiyotida huquqning o'rni va rolini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu masalalar yurislingvistika fanining o'rganish obyektidir. O'zbekistonda aynan shu fan yo'nalishini rivojlantirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Biroq bu vazifa shunday murakkab jarayonki, uni ilg'or xalqaro tajribalardan kelib chiqqan holda, o'zbek yuridik tilini takomillashtirishning umummetodologik ilmiy asoslarini ishlab chiqmasdan, eng asosiysi, jahon ilm-fanida allaqachon tilshunoslikning alohida sohasi sifatida shakllangan yuridik lingvistikani o'rganmasdan va uni O'zbekistonda maxsus ilmiy yo'nalish sifatida doimiy takomillash-

tirib bormasdan amalga oshirish ancha murakkabdir. Chunki yuridik til, qonun tili, qonunchilik uslubiyati - bu ilmiy izlanishlarning yangi mustaqil bir yoʻnalishidir. Bu soha huquqshunoslik va tilshunoslik bilimlariga oid fanlararo muammodir. Bu yoʻnalishdagi tadqiqotlar bir vaqtning oʻzida ham lingvistik, ham yuridik bilimlarni taqozo etadi.

Bundan tashqari, yurislingvistika sohasi jahon ilm-fanida bundan qariyb bir asr ilgari shakllangan boʻlsa-da, bizning mamlakatimizda esa unga mustaqillikdan soʻng davlat tilida qonunlar tayyorlana boshlagandan keyin katta ehtiyoj sezildi. Natijada fanning aynan shu masalalar bilan shugʻullanadigan sohasi Oʻzbekistonda mustaqillikdan keyin huquqshunoslik va tilshunoslik fanlarining oʻzaro kesishgan nuqtasida paydo boʻlib, “Yurislingvistika”, “Yuridik lingvistika” nomlari bilan shakllanmoqda.

Binobarin, mamlakatimizda “qonun tili” tushunchasi 1990-yillardan keyin kirib kelib, bu sohada bugungi kunda Respublikamizda birmuncha ishlar amalga oshirilyapti. Oʻzbek yuridik tili va terminlari boʻyicha ilmiy-tadqiqot ishlari yoʻlga qoʻyilmoqda. Huquqshunos va tilshunos olimlar tomonidan oʻzbek yuridik tiliga bagʻishlangan bir qancha ilmiy risola, lugʻat va ilmiy-ommabop maqolalar nashr etildi. Lekin bularning hammasini boshqa rivojlangan davlatlarda yuridik lingvistika sohasi bilan qiyoslaydigan boʻlsak, dengizdan bir tomchi sifatida baholash mumkin.

Shu bois oʻzbek yuridik lingvistikasining shakllanishi, taraqqiyoti va uning qonun ijodkorligi jarayonidagi oʻrni va roli masalalarini oʻrganish, yuridik terminlarni unifikatsiya qilish va standartlashtirish, ularning izohli lugʻatini yaratish, bunda hozirgi zamon yuridik terminlari bilan bir qatorda qadimda ota-bobolarimiz tomonidan musulmon huquqida qoʻllangan terminlarning ham izohiga alohida eʼtibor qaratish oʻzbek tilshunosligining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Bizning nazarimizda, bugungi kunda Oʻzbekistonda mazkur sohani dunyo ilm fani darajasida rivojlantirish uchun quyidagi masalalarga alohida eʼtibor berish zarur:

1. Mamlakatimizda yurislingvistik tadqiqot ishlariga Oʻzbekiston Respublikasi Oliy taʼlim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan ustuvor soha sifatida qaralishi, tilshunos va huquqshunos olimlar esa

yuqorida ta'kidlangan ilmiy yo'nalishlarga alohida etibor berishlari, zarur bo'lsa, boshqa soha olimlari (siyosatshunos, diplomat, iqtisodchi kabi) bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish va ular tomonidan bu sohada ko'plab ilmiy-tadqiqot ishlari yaratilishi maqsadga muvofiqdir.

2. Yurislingvistika sohasida bajarilgan ilmiy-tadqiqot va dissertatsiya ishlari muallifiga qaysi fan yo'nalishi bo'yicha (filologiya yoki yurisprudensiya) ilmiy daraja berish masalasi ham bugungi kunda muhim hisoblanadi. Bu o'rinda, bizning nazarimizda, ishning mazmunidan kelib chiqqan holda ilmiy daraja berish prinsipiga rioya qilish maqsadga muvofiq. Ya'ni tadqiqot ishining asosiy mazmuni lingvistik aspektda bo'lsa, filologiya fanlar bo'yicha ilmiy daraja berish kerak. Agar ishning asosiy mazmuni yuridik fanlar uchun xizmat qilsa, yuridik yo'nalish bo'yicha ilmiy daraja taqdim etilishi kerak.

3. Qonun chiqaruvchi hokimiyat - Oliy Majlis deputatlari va senatorlar qonunlarning sifat jihatdan mukammal ishlab chiqilishiga, normativ-huquqiy hujjatlarning tili va ifoda uslubi masalalariga o'z e'tiborlarini yanada oshirishlari zarur. Buning uchun ular yurislingvistika, qonunchilik texnikasi, qonunchilik uslubiyati masalalari bo'yicha ma'lum bir bilimlarga ega bo'lishi maqsadga muvofiq.

4. Bu sohadagi eng muhim vazifalardan biri yurislingvistika yo'nalishi bo'yicha mutaxassis kadrlar tayyorlash masalasidir. Shu bois Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti universiteti va Toshkent davlat yuridik universitetlarining magistratura bosqichlarida "Yurislingvistika" yo'nalishini tashkil qilish va unda mutaxassislar tayyorlashni yo'lga qo'yish maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, O'zbekistonda yurislingvistika sohasini ilmiy, amaliy va ta'lim sohasida rivojlantirish dolzarb vazifa hisoblanadi. Bu esa, davlat va jamiyat taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi.

KISHILIK JAMIYATIDA HUQUQ VA TILNING VAZIFALARI

Har bir mamlakatning kamol topishida, ko'zlangan oliy maqsadlar sari olg'a borishida, davlat hududida huquqiy tartibotni ta'minlashda huquq va til, ular o'rtasidagi uyg'unlik, bu munosabatlarni aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki davlat mustaqilligi, davlat va huquq, davlat tili tushunchalari bir-biri bilan chambarchas bog'liq

hodisalar hisoblanadi. Birisiz boshqalarining bo‘lishi amri mahol. Aksariyat mustaqil mamlakatlar o‘z yaxlit huquqiy tizimiga hamda davlat tiliga ega bo‘ladi. Mamlakat ijtimoiy hayoti ana shular vositasida shakllanadi va rivojlanadi.

Shu bois huquq va tilning kamol topishi jamiyatning yuksalishida muhim ahamiyat kasb etadi, jamiyat yoki huquqning rivoji esa til taraqqiyotida aks etadi. Bu davlat va jamiyat rivojiga, qolaversa, huquq va til ilmlarining taraqqiyotiga ham katta zamin hozirlaydi.

Qadimda huquq kishilik jamiyatining obyektiv zaruriy ehtiyoji asosida paydo bo‘lgan. Jamiyatda fuqarolarning haq-huquqlarini belgilovchi, tartib-intizomni ta’minlovchi huquqiy normalarga ehtiyoj sezilgan. Shunga ko‘ra kishilik jamiyati paydo bo‘libdiki, shu jamiyatning tartib-qoidalarini o‘zida aks ettiruvchi qonunlar ham mavjud. Chunonchi, Bobilning miloddan avvalgi 1792-1750-yillardagi hukmdori Shoh Xammurapining adolatli qonunlar majmui, undan ham qadimroq miloddan avvalgi 2111-2094-yillardagi Ur-nomuning qonunlari, turk hoqonlarining “Qonunnomasi”, Rim qonunlari, Chingizxonning “Yasoqlari”, buyuk jahongir Amir Temurning tuzuklarini va boshqa ko‘plab manbalarni keltirish mumkin. Ular o‘z davrida mamlakatni idora qilishda, harbiy yurishlar o‘tkazishda juda muhim ahamiyat kasb etgan. Davrlar, zamonlar o‘zgarishi bilan jamiyatning talab va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda bu qonunlar ham takomillashib, rivojlanib borgan.

Til esa axborotni yetkazuvchi, fikr almashishni ta’minlovchi eng muhim vositadir. “Til - ma’lum bir jamiyatning barcha a’zolari uchun avlodlar (oldingi avlodlar) tomonidan tayyor holga keltirib qo‘yilgan, hamma uchun umumiy, ya’ni qabul qilinishi va qo‘llanishi majburiy, fikrni shakllantirish, ifodalash va boshqa maqsadlar uchun xizmat etadigan birliklar hamda bu birliklarning o‘zaro birikishini va bog‘lanishini belgilovchi qonun-qoidalar yig‘indisidir”⁵.

Til g‘oya, tuyg‘u, tafakkurni, shu jumladan, huquqiy fikrlarni ham jonli tarzda namoyon etadi. U insoniyatga buguni, o‘tmishi, kelajagi bilan axborot almashish, insoniyat tomonidan to‘plangan ma’naviy boyliklarni saqlash imkonini beradi.

⁵ Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. Т., 1993, 8-б.

Shunga ko‘ra til va huquq insoniyatning eng qadimiy ijtimoiy hodisalaridan biridir. Insonning paydo bo‘lishi bilan birga unda aloqa almashuvi ehtiyoji paydo bo‘ldi. Keyinchalik esa jamiyat qaror topishi bilan huquq vujudga keldi. Shunga ko‘ra til huquqqa nisbatan ancha qadimiydir.

Til insonga axborot almashish (kommunikativlik) imkonini bersa, huquq har bir fuqaroning haq-huquqlari va erkinligini belgilab beradi, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.

Huquq va til o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash nihoyatda murakkabdir. Chunki ular, bir tomondan, bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq va aloqador bo‘lsa, ikkinchi jihatdan esa, ular boshqa-boshqa nisbatan mustaqil sohalarga tegishli bo‘lganligi bois, o‘zaro farqli jihatlari mavjud. Lekin shunday bo‘lsa-da, ko‘pchilik huquqshunos va tilshunos olimlar bu munosabatlarni aniqlashga harakat qilganlar.

XX asrning boshidayoq huquqshunos Y.V. Vaskovskiy huquq va til, ular o‘rtasidagi munosabat masalalariga to‘xtalib o‘tib shunday yozadi: “Huquq o‘zining bilish (huquqni ommalashtirish - Sh.K.) vazifasini bajarayotganida til huquqiy normaning belgisi sifatida emas hamda qonun chiqaruvchining amrini ifoda etish vositasi ham hisoblanmasdan, balki insonlar tomonidan bajarilishi shart bo‘lgan huquqiy norma haqidagi fikrning belgisi sifatida namoyon bo‘ladi. Huquqiy normaning o‘zi esa qonun chiqaruvchining so‘zlar yordamida ifodalangan fikrini aks ettiradi”⁶.

Huquqshunos olim P.Verxovskiy esa huquqiy bilimlarni omma o‘rtasida yoyishda tilning vazifasi haqida “Til davlat organlari bilan fuqaro o‘rtasida aloqa vositasi bo‘lib xizmat qiladi.” - deb yozadi⁷.

1960-70-yillarda huquqshunos olim A.A.Ushakov huquq va til, ular o‘rtasidagi munosabat masalalarini yanada mukammal o‘rganishga harakat qilib, 1967-yilda “Sovet qonunchilik uslubiyatidan ocherklar” nomli monografiyasini nashr etgan⁸, so‘ngra 1970-yilda “Huquqda shakl va mazmun va sovet huquqiy ijodkorligi” mavzuidagi doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan⁹.

⁶ Васильковский Е.В. Учение о толковании и применение гражданских законов. -Одесса: 1901. -Б.21.

⁷ Верховский П. Письменная деловая речь. -М.:1931. -Б.58.

⁸ Ушаков А.А. Очерки советской законодательной стилистики. Пермь: 1967.

⁹ Ушаков А.А. Содержание и форма в праве и советское правотворчество. Автреф... докт. юрид. наук. -Свердловск: 1970.

A.A.Ushakov huquq va til o'rtasidagi aloqaning murakkabligi haqida shunday yozadi: "Tilning huquq bilan aloqadorligini belgilayotib, biz bir masalaga – til rivojiga jamiyatning ta'siri kabi umumiy masalaga duch kelamiz. Huquqning til bilan munosabatini aniqlayotganda esa tilning jamiyat rivojiga ta'siri masalasiga ro'para kelamiz. Lekin til va huquq ta'sirining uchinchi jihati ham mavjud. Til va huquqni jiddiy o'rganish shuni ko'rsatdiki, til o'zining asosiy vazifasi bilan birga kishilarning xulq-atvorini boshqarish vazifasini ma'lum ma'noda bajaradi, ya'ni til ijtimoiy munosabatlarni boshqaradi. Ma'lumki, huquq ham, aynan, xuddi shu vazifani bajaradi"¹⁰.

Haqiqatan ham, huquq va tilning ijtimoiy hayotdagi vazifalari haqida gap ketganda, ularning insonlarning xatti-harakatini boshqarishdek, aynan, bir xil vazifani bajarishini alohida ta'kidlash lozim.

Til kishilarning eng muhim aloqa vositasi bo'lishi bilan birga, ma'lum ma'noda insonlarning xatti-harakatini boshqarish vazifasini bajaradi. Bu haqda mashhur nemis olimi Vilgelm Gumboldt (1767-1835) jamiyat va inson o'rtasidagi munosabatlarda tilning o'rnini belgilayotib shunday yozadi: "Til individ (shaxs)ning o'z-o'zini bilish, anglash va ma'lum ma'noda boshqarish vositasi hisoblanadi"¹¹. Haqiqatan ham, til natijasida insonlar tafakkur yuritib, o'z xatti-harakatlarini boshqaradilar.

Bu o'rinda huquqning ham asosiy vazifasi jamiyatda ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish bilan birga insonlarning xatti-harakatini boshqarish ekanligini eslash joiz.

Demak, til va huquq jamiyatda vazifalari jihatidan ma'lum bir o'xshashliklarga ega. Shuning uchun huquq fanining rivoji bilan birga yuridik til ham takomillashtirilib borilishi, huquqiy normalarning xalqqa tushunarli bo'lishi uchun yangi ifoda vositalari yaratilishi, yuridik terminlar ham vaqti bilan tartibga solinishi, eskirib ish bermayotgan va huquqning rivojiga to'sqinlik qilayotgan so'z va so'z birikmalari yuridik tildan chiqarilishi kerak. Huquqning rivoji bilan yuridik til ham bosqichma bosqich takomillashtirilib borilishi zarur.

¹⁰ Ушаков А.А. Очерки советской законодательной стилистики. Пермь: 1967. -Б.20.

¹¹ Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. -М.:Просвещение, 1979. -С.51.

HUQUQNING LINGVISTIK JIHATLARI

Jamiyat taraqqiyotida huquq va tilning o‘zaro vazifalari, ular o‘rtasidagi o‘zaro munosabatni aniqlash bilan birga tilning huquqqa nisbatan o‘rnini aniq belgilash nihoyatda muhimdir.

Shu nuqtayi nazardan, qadim-qadimdan, huquqshunoslarni “Huquqiy normalarni fuqarolarga yetkazishning yagona vositasi so‘zmi? Uni boshqa ilmiy yoki amaliy vositalar bilan ifodalashning imkoni yo‘qmi?” degan masala qiziqtirib kelgan. Bu savolga huquqshunos olim F. Lassal “Huquqni so‘z bilan ifodalamaslik g‘ayritabiiy, lekin ayrim hollarda uni qandaydir simvolik belgilar (yo‘l belgilari kabi) bilan ham kishilar ongiga yetkazish mumkin”, deb javob beradi¹².

Bu fikrga qarshi huquqshunoslar bunday simvolik belgilar - jadval, rasm, musiqa bilan huquqiy ta’limotlarni emas, balki huquqiy munosabatlarnigina yo‘lga qo‘yish mumkin deb hisoblaydilar¹³.

Haqiqatan ham bu fikr juda to‘g‘ri, bunday vositalar yordamida huquqiy ta’limotlarni ifodalab bo‘lmaydi va ifodalash mumkin ham emas. Bu vositalar faqatgina ayrim huquqiy axborotni yetkazish vazifasinigina bajaradi.

Eramizdan avvalgi V asrda mashhur qadimgi yunon tarixchisi Gerodotning ko‘rsatishicha, eron shohi Doro skiflar mamlakatiga yurish qilganda, skiflar shohi unga qush, sichqon, qurbaqa, beshta kamon o‘qi va boshqa qimmatbaho buyumlardan iborat sovg‘a-salom bilan elchi yuboradi. Forslarning o‘zlari bu sovg‘aning ma’nosini tushunib olishlari kerak bo‘ladi. Buni Doroning ayonlaridan bo‘lgan Qubro: “Agar siz, forslar, qush kabi osmonga uchib ketmasangiz, sichqonlarday yer ostiga bekinmasangiz yoki qurbaqadek botqoqlikdan o‘tib ketmasangiz, ana shu o‘qlardan halok bo‘lib, orqaga qayta olmaysiz”, deb izohlaydi¹⁴.

Demak, ayrim predmetlar, simvolik belgilar ham huquqiy axborotni yetkazish vositasi bo‘lishi mumkin, lekin shunday bo‘lsa-da, ular hech qachon tilning o‘rnini bosa olmaydi. Til – insoniyatning borlig‘i, o‘tmishi, kelajagi. Tilsiz fuqarolik jamiyati bo‘lishi mumkin emas, shu jumladan, huquq ham.

¹² Лассаль Ф. Система приобретённых прав. Соч., т. III. СПб, 1908. -С.381.

¹³ Ушаков А.А. Кўрсатилган манба. -Б.79.

¹⁴ Махмудов Н.М. Тил ва ёзув. -Т.: Ўзбекистон, 1987. -Б.6.

Yuqorida keltirilganidek, tilsiz simvolik belgilar orqali huquqiy normalarni fuqarolarga yetkazish mumkin deb hisoblashning o'zi mantiqan to'g'ri emas. Mayli, shu huquqiy normalar tilsiz turli vositalar yordamida yetkazilsin ham. Mushohada qilib ko'rilsa, shu vositani yetkazuvchi ham, uni qabul qiluvchi ham o'z ongida til vositasida tafakkur yuritib, ma'lum bir xulosalar chiqaradimi?

Demak, tilsiz hech qachon huquqiy normalarni fuqarolarga yetkazib bo'lmaydi. Til bu huquqning "yashash" shartidir. "Aynan mana shu til, - deb yozishadi - "Qonun tili" kitobining mualliflari, - huquqiy ko'rsatmalarning mazmuni haqidagi axborotni yetkazuvchi yagona vosita hisoblanadi. Hozirgi zamon rivojlangan mamlakatlarida huquqiy normalar boshqacha shaklda "mavjud" bo'la olmaydi. Til yordamida qonun chiqaruvchining fikri shakllantiriladi, rasmiylashtiriladi, qo'llash uchun yaroqli bo'ladi"¹⁵.

Huquqshunos olim V.M.Savitskiy esa "Protsessual qonunlar tili" nomli risolasida huquq va til masalalariga to'xtalib shunday yozadi: "Qonunda ifoda etilgan huquqiy normalar til vositasida fuqarolar ongiga yetkaziladi. U til orqaligina o'z oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalarni bajarishga kirishadi. Huquqiy normalar tilsiz yashay olmaydi, tabiiyki, buni hech ikkilanmasdan aytish mumkin"¹⁶.

Umuman, yuridik adabiyotlarda huquqning rivojida tilning o'rni beqiyosligi ta'kidlansa-da, huquqning rivojida tilning qanday muayyan vazifalarni bajarishi aniq va to'la ko'rsatilmagan. Bu masalalarga bag'ishlab yozilgan yuridik adabiyotlarda shunday yoziladi: "Til huquqqa nisbatan o'zaro aloqada bo'lgan ikki muhim vazifalarni bajaradi. Birinchisi, til – huquqshunosning tafakkur yuritish quroli; ikkinchisi, huquqshunosning amrini ijtimoiy munosabat qatnashchilariga yetkazadi"¹⁷.

Huquqning rivojida tilning vazifalariga berilgan bu ta'rif masalaning mohiyatini to'laligicha qamrab ololmaydi. Chunki yuqoridagi ta'rif huquqning butun mazmuni va mohiyati nuqtayi nazaridan emas, balki ko'proq qonunchilik nuqtayi nazaridan berilgan.

¹⁵ Язык закона. -М.:Юридик. литература, 1990. -Б.7.

¹⁶ Савицкий В.М. Язык процессуального закона (вопросы терминологии). -М.:Наука, 1987. -Б.3.

¹⁷ Ушаков А.А. Содержание и форма в праве и советское правотворчество. Автореф... докт. юридик. наук. -Свердловск: 1970. -С.33.; Язык закона. -М.:Юридик. литература, 1990. -Б.8.

Shunga ko‘ra huquqning rivojida tilning boshqa vazifalari ham borki, bu mualliflarning diqqat nazaridan chetda qolgan.

Til huquqning rivojlanishida quyidagi beshta asosiy vazifani bajaradi:

- **huquqiy bilimlarni avlodlardan-avlodlarga yetkazish;**
- **huquqshunoslar o‘rtasida o‘zaro fikr almashish vositasi;**
- **huquqiy tafakkur yuritish vositasi;**
- **qonun chiqaruvchining irodasini ifodalaydi;**
- **huquqiy normalarni fuqarolarga yetkazadi.**

Ma‘lumki, har qanday ta‘limotlar fan darajasida o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi. U keksa avlod tomonidan yaratilib, keyingi avlodga qoldiriladi. Bu avlod uni ham rivojlantirib, takomillashtirib kelajak sari yo‘llaydi. Shu tariqa har bir fan rivojlanib, mukammallashib, yuksalib boradi. Xususan, huquqiy bilimlar ham, ta‘limotlar ham shu tariqa yo‘lni bosib o‘tadi. Qadimda yaratilgan boy huquqiy manbalar keyingi shu soha vakillari uchun bebaho manba, poydevor bo‘lib xizmat qiladi. Bu jarayonning hammasi til vositasida amalga oshiriladi.

Bunda, ayniqsa, yozuv muhim vazifani bajaradi. Bu haqda tilshunos olim, professor N.Mahmudov shunday yozadi: “Tilning asosiy funksiyalaridan bo‘lgan estetik va gnoseologik (dunyoni bilish) funksiyalarini yozuvsiz tasavvur qilish qiyin. Kishilik jamiyati yaratgan ulkan bilimlar, boy tajribalar, inson zakosi yaratgan nodir kashfiyotlar, insoniyatning olis, lekin oydin badiiy bo‘lgan so‘z san‘ati durdonalari, shu kabi qimmatli axborotlarning barcha-barchasi avlodlardan-avlodlarga, xalqlardan-xalqlarga, qit‘alardan-qit‘alarga bevosita yozuv tufayli yetib boradi. Boy va ulkan o‘tmish madaniyatimiz, tinimsiz tariximiz haqidagi bugungi ustuvor tasavvurlarimizning mavjudligi, tirikligi faqat va faqat yozuv tufaylidir”¹⁸.

Demak, til (yozuv) bo‘lmaganida bugungi kunda butun insoniyatning boy ma‘naviy mulki hisoblangan buyuk huquqiy ta‘limotlar haqida ma‘lumotga ega bo‘lmagan bo‘lar edik. Shunga ko‘ra til huquq ilmi rivojlanishining eng muhim elementidir.

Har qanday fan o‘zaro bahs va munozarlarda, fikr almashish natijasida rivoj topadi. Mutaxassis shu sohaning boshqa fozil-u fuzalolari bilan fikr almashadi, shu jumladan, huquqshunos ham biror

¹⁸ Махмудов Н.М. Тил ва ёзув. -Т.: Ўзбекистон, 1987. -Б.4.

huquqiy jarayonga o'z munosabatini bildiradi. Shu huquqiy hodisaning ijobiy va salbiy tomonlarini bayon etadi. Ma'lum bir me'yorlarga amal qilgan holda xoh og'zaki, xoh yozma tarzda bo'lsin suhbatdoshi bilan o'zaro muloqotga, bahsga kirishadi, o'z nuqtayi nazarini bildiradi, o'z navbatida, muxolifining ham ushbu huquqiy hodisaga nisbatan fikrlarini tinglaydi va bahs shu tariqa davom etaveradi. Bunda huquqshunos bahsga kirishar ekan, o'z ona tilining nozik tovlanishlarini chuqur his etib, nutq madaniyati qoidalariga rioya qilib, fikrlarini muxolifi va shu yerda o'tirgan mutaxassislar tushunadigan darajada aniq va ravon qursa, nutqidagi yuridik termin va iboralarni o'z o'rnida ishlatsa va shu vositalar orqali muxolifiga o'zining haqligini isbot eta olsa, bu huquqiy bilimlar rivoji emasmi?

Yoki bo'lmasa, bir to'lda olomon ayrim sabablarga ko'ra g'alayon ko'taryapti, deylik. Mamlakatda huquqiy tartibotni ta'minlash, asosan, huquqshunoslarning zimmasiga tushadi. Shunga ko'ra mas'ul (huquqshunos) shaxs olomonga qarata nutq so'zlab, notiqliq san'ati asosida o'tkir mulohaza bilan tegishli muassasa bilan bu guruh o'rtasidagi muammolarni hal etsa, bu so'zning huquqiy tartibotni, adolatni ta'minlashdagi o'rni emasmi? Vaholanki, bu g'alayon qurol kuchi bilan bostirilishi, natijada qurbonlar ham bo'lishi, guruhlar o'rtasidagi nizo yana ham chuqurlashishi, g'alayon yanada avj olishi oqibatida jamiyat rivojiga qanchadan-qancha ziyon yetardi, o'nlab, minglab vayronagarchiliklarga olib kelar edi.

Shunday ekan, huquqning rivojida tilning eng muhim vazifalaridan biri - huquqshunos mutaxassislarning o'zaro va boshqa fuqarolar bilan fikr almashish vositasi ekanligidir.

Ma'lumki, til va tafakkur bir-biridan ajralmaydigan, bir-biri bilan chambarchas bog'liq hodisalardir. Tafakkur til orqali amalga oshiriladi, o'z navbatida, til tafakkursiz bo'lishi mumkin emas. Til tafakkurni aks ettiradi, tafakkur esa hech qanday moneliqsiz tilda ifodalanadi¹⁹. Shunga ko'ra huquqiy tafakkur yuritishning quroli ham so'zdir. Huquqshunos huquqiy muammolar ustida fikr yuritir ekan, u tildagi so'zlar, xususan, yuridik terminlar asosida tafakkur qiladi, mushohada yuritadi, qat'iy bir qarorga keladi, xulosalar ishlab chiqadi. Huquqning yangi-yangi qirralarini, o'ziga xos jihatlarini

¹⁹ Колшанский Г.В. Логика и структура языка. -М.: 1965. -С.21.

kashf etadi, o'zidan oldin mavjud bo'lgan ba'zi huquqiy ta'limotlarni inkor etadi, buni o'z mulohazalari asosida isbotlaydi, ayrimlarini rivojlantiradi, huquqiy normalarning amaliyotdagi o'rni, vazifalarini, qanday natija va samaralar berishini oldindan chamalaydi. Jamiyatda jinoyatchilik va huquqbuzarlikning oldini olish, huquqiy muammolarni adolatli hal etish yo'llarini qidiradi, izlanadi, o'ylanadi, huquq ilmining kelajakdagi maqsad va vazifalarini belgilaydi.

Bunda tafakkur yuritish jarayonida huquqshunosning tafakkuri (o'zi anglamagan va sezmagan holda) so'zlar orqali amalga oshadi. Bunday so'zlar huquqiy tafakkurning ifodachisi sifatida namoyon bo'ladi. Tilning bu xususiyati huquqning rivojida muhim asos vazifasini bajaradi.

Tilning huquqqa nisbatan eng muhim va asosiy vazifalaridan biri - qonun chiqaruvchining irodasini ifodalashidir.

Qonunshunos xalq orzu intilishlarini til yordamida umumlashtirib, yaratilajak qonun loyihasini huquqiy normalarning mohiyat va mazmuniga ko'ra bo'lib, bob va moddalarga ajratadi. Qaysi bo'lim yoki bobda qanday huquqiy norma yoritilishini chamalab ko'radi. Shundan so'ng, ma'lum bir lisoniy birliklar asosida huquqiy normalarni ifodalashga kirishadi. Bu o'rinda qonunshunos tilning yozma shakli asosida ish ko'radi. Bu esa unga ifodalanuvchi huquqiy normalarni adabiy til qonun-qoidalariga rioya qilgan holda, ma'lum bir talablar asosida mantiqiy jihatdan izchil, yaxlit holatda ishlab chiqish imkonini beradi.

Qonunshunosning faoliyati, deb yozadi A.A.Ushakov, - so'z bilan chambarchas bog'liqdir. Huquqning rivoji tilning taraqqiyot darajasidan kelib chiqadi²⁰.

Bu fikrni ko'pgina huquqshunos olimlar ham tasdiqlab: "Qonunchilikning takomili, aniq va tushunarli bo'lishi u yozilgan tilning rivojiga ma'lum ma'noda bog'liqdir. Agar qonun yozilgan til ilmiy jihatdan yetarli darajada ishlab chiqilmagan, lug'at zaxirasi kambag'al bo'lsa, bu tilda aniq va tushunarli qonun yaratish ancha qiyindir.

Va, aksincha, qonun yoziluvchi til qanchalik boy va takomillashgan bo'lsa, qonunshunosning o'z fikrini unda aniq ifodalashi, tayyorla-

²⁰ Ушаков А.А. Очерки советской законодательной стилистики. -Б.78.

nayotgan qonun loyihasining mazmun va shakl jihatidan yuqori sifatga erishishi shunchalik osondir”, - deb yozishadi²¹.

Til huquqiy ko‘rsatmalarning mazmuni haqidagi axborotni fuqarolarga yetkazuvchi asosiy vosita ekanligi bilan ham huquqqa nisbatan muhim vazifani bajaradi.

Kishilar bu huquqiy normalarga ko‘ra faoliyat yuritadilar. Bunda til, yana ham aniqroq qilib aytganda, yuridik til davlat va fuqarolarni bir-biriga bog‘lovchi vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Sodda qilib aytganda, yuridik til fuqarolarning o‘z xatti-harakatlarini hamda yurish-turishlarini qonuniy asosda yuritishlari uchun davlat va fuqarolar o‘rtasida “ko‘prik” vazifasini o‘taydi.

Har bir til leksikasidagi so‘zlar esa qurilish material bo‘lib xizmat qiladi. Bu qurilish materialidan mustahkam, talabga to‘la javob beradigan yoki, aksincha, fuqarolar uchun qulay bo‘lmagan omonatgina “ko‘prik” ham qurish mumkin. Ko‘prikning mustahkam bo‘lishi, birinchi navbatda, qurilish materialiga, shuningdek, ustaning o‘z kasbini qanchalik o‘zlashtirganiga, uning malaka va mahoratiga bog‘liq.

Yuridik tilni ham xuddi shu ko‘prikka qiyoslash mumkin. Qonunning qanchalik talabga javob berishi, aniq, puxta, ravon, mukammal ishlab chiqilishi, amaliyotda qo‘llash uchun qulay bo‘lishi shu tilning boy imkoniyatlariga va qonun tuzuvchi shaxsning malakasiga, shu sohani qanchalik o‘zlashtirganligiga, yuridik tilning o‘ziga xos jihatlarini teran his qilishiga bog‘liq.

Shu nuqtayi nazardan huquqiy normalarning amaliyotda qanchalik natijalar berishi qonunning sifatiga, uning til va uslub jihatidan mukammal tuzilishiga chambarchas bog‘liq.

Shunga ko‘ra huquq va til o‘rtasidagi aloqa, yuridik til, u qanday bo‘lishi kerak, uning maqsadi, vazifalari va tarixi kabi masalalarni o‘rganish har bir davlat faoliyatida ijtimoiy-siyosiy jihatdan muhim o‘rin tutadi.

Demak, til huquqning rivojida:
birinchidan, huquqiy bilimlarni avlodlardan-avlodlarga yetkazish;

²¹ Язык закона. -Б.8.

ikkinchidan, huquqshunoslar o‘rtasida o‘zaro fikr almashish vositasi;

uchinchidan, huquqiy tafakkur yuritish vositasi;

to‘rtinchidan, qonun chiqaruvchining irodasini ifodalash;

beshinchidan, huquqiy normalarni fuqarolarga yetkazish vazifalarini bajaradi.

TILNING HUQUQIY JIHATLARI

Huquqning rivojida til qanchalik muhim vazifani bajarsa, til taraqqiyotida huquq ham shunchalik muhim ahamiyat kasb etadi.

Huquqning til rivojidadagi eng muhim va asosiy vazifalaridan biri - tilning takomillashuvi, kamol topishi, jamiyatda to‘la-to‘kis qo‘llanishi uchun tilning huquqiy maqomini belgilashidir.

Binobarin, til - ijtimoiy hodisa. Uning taraqqiyot va kamoli shu tilda gaplashuvchi xalq hayoti bilan chambarchas bog‘liq. Xalqning orzu-umidlari, qadriyatlari qadr topsa, uning tili ham kamol topadi, boyib boradi. Shunga ko‘ra har bir xalqning o‘z tarixiy taraqqiyotidagi eng noyob va mukammal boyligi, san’ati bu uning tilidir. Har jihatdan taraqqiy etgan tilda shu xalqning butun Vatani gavdalanadi. Shu sababdan til - xalqning taqdiri, ruhiyati, yashash tarzi hisoblanadi. Shuning uchun har bir xalq o‘z ona tilining taraqqiy etishi uchun g‘amxo‘rlik qiladi, o‘z tilining rivojlanish asoslarini huquqiy jihatdan mustahkamlashga intiladi.

YUNESKO ma’lumotiga ko‘ra, hozirgi paytda yer yuzida 7000 atrofida til mavjud. YUNESKO 2001-yildan nafaqat madaniy yodgorlik va binolar, balki xalqlarning og‘zaki va nomoddiy merosini (shu jumladan, tillarni ham) dunyo bo‘yicha himoya qilishga kirishdi. Ularni saqlab qolish va hukumat rahbarlari hamda keng jamoatchilikning e’tiborini qaratish maqsadida yo‘qolib borayotgan dunyo tillarining qizil kitobi va quyidagi xaritasini tuzdi.

Xaritada butun dunyo bo'yicha qora rangda o'lik tillar, qizil rangda o'lim arafasidagi tillar, sariq rangda o'lishi mumkin bo'lgan tillar berilgan.

Unga ko'ra, XXI asrning oxiriga qadar shu tillardan 2500 tasi yo'q bo'lib ketadi. Oddiy til bilan aytganda, hozirgi paytdagi mavjud tillarining 40-45 foizi yo'qolib ketadi. Aniqrog'i, har ikki haftada bitta til o'lik tilga aylanmoqda. Bu dunyoning har bir qit'asiga to'g'ri keladi. Jumladan, Rossiyada 136 ta, Markaziy Osiyoda 14 ta til shu ro'yxatga kiritilgan.

Markaziy Osiyoda o'layotgan tillarga lo'lilar va buxoro yahudiylarining tillari, asosan Pomir tog'larida yashayotgan mayda etnik guruhlarining tillari kiradi (o'zbek, tojik, turkman, qozoq, qirg'iz tillari kirmaydi).

Xo'sh, bu jarayon qanday yuz beradi? Bugun yashab turgan til ertaga birdaniga o'lib qolmaydi, albatta. Bu uzoq davom etadigan tadrijiy jarayon hisoblanadi.

Yuqorida ta'kidlangan 7000 ga yaqin til huquqiy maqomi, jahon maydonida tutgan o'rni, qo'llanish doirasiga ko'ra quyidagi uch toifaga bo'linadi:

1. Xalqaro tillar (6 ta - ingliz, fransuz, ispan, rus, arab, xitoy tillari);

2. Davlat tili (180 ta atrofida – jumladan, o'zbek, qozoq, nemis va boshqa tillar);

3. Mahalliy tillar (5800 ta atrofida – xalqaro va davlat tili maqomiga ega bo‘lmagan boshqa tillar).

YUNESKO tomonidan yo‘qolishi mumkin bo‘lgan tillar asosan mahalliy tillarga to‘g‘ri keladi. Chunki bunday tillarning aksariyatida mayda milliy etnik guruhlargina muloqot qilishadi, davlat va jamiyat faoliyatida, ta‘lim jarayonida deyarli qo‘llanmaydi, yoshlar bu tilni bilishmaydi, qariyalar gaplashadi, xolos. Keyinchalik shu yoshi katta kishilar olamdan o‘tganidan so‘ng bu til ham o‘lik tilga aylanadi. Tilning o‘lishi esa, o‘z navbatida, millatning yo‘qolishi demakdir.

Shuni alohida ta‘kidlash lozimki, hayotda qo‘llanish doirasini kengaytirish yuzasidan yuqoridagi 7000 til ichida ham o‘zaro raqobat, kerak bo‘lsa, zimdan kurash boradi. Bunda xalqaro maydonda iqtisodiy, siyosiy jihatdan kuchli bo‘lgan mamlakatlarning tillari boshqalariga nisbatan ustunlik qila boshlaydi. Davlat tomonidan qo‘llab quvvatlangan, jamiyat fuqarolari tomonidan keng targ‘ib qilingan tillargina bu kurashda bellasha oladi. Agar aksi bo‘lsa, o‘z-o‘zidan shu til tanazzulga yuz tutadi.

Shu bois har bir xalq o‘z ona tilining yuqori pog‘onalarga ko‘tarilishini istaydi o‘z tilining huquqiy maqomini oshirishga harakat qiladi.

Agar millatning tili mahalliy tillar darajasida qo‘llanayotgan bo‘lsa, davlat tili maqomini olishini, modomiki, davlat tili maqomiga ega bo‘lsa, uni xalqaro darajaga ko‘tarishga harakat qiladi, kerak bo‘lsa bu yo‘lda kurashadi.

Shunday qilib, bugun XXI asrda dunyo tillari fonida juda murakkab jarayonlar kechmoqda. Tabiiyki, “bu o‘zgarishlarning ona tilimiz – o‘zbek tiliga ta’siri qanday kechadi? Uni yanada rivojlantirish, yo‘qolib borayotgan tillar safiga tushib qolmasligi uchun nimalarga alohida e’tibor qaratishimiz lozim?”- degan savollar tug‘iladi.

Shu ma’noda, ya’ni dunyo tillari fonida ona tilimiz — o‘zbek tiliga baho beradigan bo‘lsak, u 1989-yilgacha uchinchi darajadagi, ya’ni mahalliy til darajasida bo‘lib, juda ham bir g‘arib ahvolga tushib qolgan edi.

Har bir tilning haq-huquqlari to‘la-to‘kis qaror topmas ekan, shu millat tilining ijtimoiy rivojlanishi tanazzulga yuz tutadi, uning taraqqiyot bosqichida ma’lum bir qiyinchiliklar paydo bo‘ladi. Buni sobiq SSSR davrida milliy tillar misolida ko‘rish mumkin.

Taassuflar bo'lsinki, uzoq yillar davomida sobiq ittifoqda nafaqat xalqimiz, balki ona tilimiz - o'zbek tilining ham qonuniy huquqlari poymol etib kelindi. Ma'lum bir sun'iy shart-sharoitlar ta'sirida o'zbek tilining mavqei ayanchli bir holga kelib qoldi.

Ayniqsa, 1930-yillardan boshlab sobiq sho'rolar davlati **K**ommunistik partiyasi Bosh kotibi (davlat boshlig'i) I.V.Stalinning "barcha tillarning birlashishi", ya'ni sobiq ittifoqdagi barcha milliy tillarni "rus tili yutib yuborishi" to'g'risidagi "ta'limoti" dan keyin milliy tillarning ahvoli nihoyatda ayanchli kechdi. Rus tilidan o'ylamay-netmay ko'plab terminlar o'zlashtirila boshlandi. Vaholanki, shu terminlarning sof o'zbekcha varianti mavjud edi. Shu yo'l barcha tillarni rus tili tomonidan assimilyatsiya etish yo'li deb tushunildi. O'zbek tili davlat tili sifatida sun'iy ravishda qo'llanilmadi. Uning lug'at tarkibi faqat rus tili hisobiga boyib, tilda o'zbekcha milliy ruh kamayib bordi.

Ma'lumki, til - millatning eng muhim ramziy belgisidir, til bo'lmasa, millat ham bo'lmaydi. Darhaqiqat, millat o'z milliy davlatchiligiga ega. Bu esa unga o'zining eng oliy qadriyatlaridan biri sifatida milliy tilga, uning taraqqiyotiga konstitutsiyaviy-huquqiy jihatdan g'amxo'rlik qilish huquqini beradi. Bu qonuniy holatdir.

1989-yil 21-oktyabrda O'zbekiston Respublikasining Davlat tili to'g'risidagi qonun qabul qilinib, o'zbek tilining azaliy haq-huquqlari tiklandi. Uning rivoji uchun keng yo'l ochildi.

Ayniqsa, mustaqil O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida o'zbek tilining davlat tili ekanligi haqida maxsus moddaning kiritilishi, o'zbek tilining Respublikamiz hududida to'la qo'llanishi va taraqqiyoti uchun ayni muddao bo'ldi. o'zbek tilini uchinchi bosqichdan ikkinchi bosqichga ko'tardi — mahalliy tildan davlat tili darajasiga olib chiqdi.

Demak, huquq til taraqqiyotida eng muhim o'rin tutadi, uning qonuniy haq-huquqlarini himoya etib, takomili uchun huquqiy poydevor vazifasini bajaradi.

Yuqorida sanalgan 7000 tildan 24 tasi turkiy tillar oilasiga kiradi. Ona tilimiz – o'zbek tili turkiy tillarning ichida alohida o'rin tutadi, yadrosi hisoblanadi. Chunki unda turkiy tilga xos bo'lgan barcha shevalar mavjud: qorliq, qipchoq, o'g'iz shevalari. Bunday xususiyat turkiy tillarning barchasida ham mavjud emas.

Birlashgan Millatlar tashkiloti tomonidan ingliz, fransuz, rus, ispan, arab va xitoy tillari xalqaro til sifatida e'tirof etilgan bo'lib, xalqaro munosabatlar asosan shu tillarda olib boriladi.

Bir mamlakatning davlat tili maqomini olgan tillarga: ingliz tili (AQSH, Buyuk Britaniya, Kanada kabi davlatlarda); nemis tili (Germaniya, Avstriya kabi davlatlarda); fransuz tili (Fransiyada); italyan tili (Italiyada); rus tili (Rossiyada); ispan tili (Ispaniyada); golland tili (Gollandiyada); yapon tili (Yaponiyada); xitoy tili (Xitoyda); koreys tili (Janubiy va Shimoliy Koreya davlatlarida); hind tili (Hindistonda); arab tili (Arab mamlakatlarida); urdu tili (Pokistonda); turk tili (Turkiyada) kabi tillarni misol sifatida ko'rsatish mumkin.

Bunday tillarning huquqiy maqomi shu mamlakatlarning normativ-huquqiy hujjatlarida mustahakamlangan bo'lib, davlatning butun faoliyati shu tilda olib boriladi va, o'z navbatida, davlat bu tillarning rivojlanishi uchun barcha shart-sharoitlarni ta'minlaydi. Bu huquqning til rivojida eng muhim birlamchi vazifasidir.

Huquqning til rivojida muhim vazifalaridan yana biri - huquqqa boshqa tillardan terminlar kirib kelishi yoki ichki imkoniyatlar asosida yangi yuridik terminning yasalihi natijasida til boyib boradi.

Ma'lumki, huquq o'zining uzoq tarixiga ega. Huquq - tabiiy-tarixiy hodisadir. U insonning tabiati va ijtimoiy ehtiyoji asosida paydo bo'lib taraqqiy etib boradi. Uning rivoji davr, jamiyatning ijtimoiy siyosiy voqealari bilan chambarchas bog'liq. Vaqt o'tgan sayin u boyib, yuksalib boradi. Unga yangi-yangi huquqiy ta'limotlar kirib keladi. Bu tushunchalar bilan birga yangi-yangi so'z va terminlarni ham tilga olib kiradi.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishishi munosabati bilan huquqda tom ma'nodagi yuksalish yuz berib *ma'muriy-hududiy tuzilma, sudning sayyor majlisi, odil sudlov, ehtimoliy huquq, farmoyish majlisi, obunachi, mualliflik huquqi, gumon qilinuvchi, qilmish, qonun ustunligi, Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi, Bosh vazir, vazir, vazirlik, hokimlik, davlat maslahatchisi, davlat kotibi, ichki ishlar idoralari, huquqiy tartibot, milliy-huquqiy tizim, milliy-huquqiy qonunchilik, o'zbek davlatchiligi, ombudsman* kabi yuridik terminlar tilimizga kirib kelib til rivojiga, boyligiga ma'lum ma'noda hissa qo'shdi.

Bundan tashqari, huquq boshqa sohalarga nisbatan ijtimoiy hayotda ancha ommalashgan. Inson boshqa sohalarga (ximiya, astronomiya, fizika kabilarga) ma'lum bir vaqtdagina murojaat etadi, u shu soha tilida o'sha vaqtning o'zidagina gaplashadi va bu til ushbu xodimlar uchungina kundalik faoliyat kasb etadi. Shunga ko'ra bu sohalarda qilingan kashfiyot va yaratilgan ta'limotlar natijasida kirib kelgan yangi so'z va iboralar, deyarli, shu soha tarkibidagina qo'llanib, xalqning orasida yuridik so'z va terminologiya singari ommalashib ketmaydi.

Huquqning tilga nisbatan eng muhim vazifalaridan yana biri tilning ichki qonuniyatlari, jumladan, adabiy til me'yorlari, orfografiya, orfoepiya, fonetik, leksik, grammatik, uslubiy qoidalarini belgilashidir. Har qanday til mana shu qonun-qoidalar asosida tartibga solinadi, rivojlanib boradi. Shu ma'noda aytish mumkinki, huquq tilning sof lingvistik qonun-qoidalarini belgilash uchun ham xizmat qiladi.

Shunday qilib, huquq til rivojida quyidagi uch eng muhim vazifani bajaradi:

birinchidan, til rivoji uchun huquqiy poydevor (yuridik maqom) bo'ladi;

ikkinchidan, til lug'at zahirasini boyitadi;

uchinchidan, tilning ichki qonuniyatlari, sof lingvistik qonun-qoidalarini (jumladan, adabiy til me'yorlarini) belgilash uchun xizmat qiladi.

II BOB. YURIDIK TIL: TARIXI VA YURISLINGVISTIK BELGILARI

YURIDIK TIL TARIXI

Huquq va huquq haqidagi ta'limotlarning paydo bo'lishi bilan birga yuridik til haqidagi fikrlar ham yuzaga kelgan. Antik davrdayoq ayrim olimlar yuridik til haqida ma'lumot berganlar. Sharqning buyuk mutafakkiri Abu Nasr Forobiyning "Talxisu navomisi Aflotun" (Aflotun qonunlari mohiyati) nomli asarida qonunlarning mazmun va mohiyati to'g'risida Platon tomonidan yozilgan asarga batafsil sharh beriladi. Bu asarda ta'kidlanishicha, Platon qonunlarning tili masalasiga ham alohida e'tibor qaratib, bu haqda shunday yozadi: "Sohibi qonunning har bir guruh odamlarga murojaati tushunarli bo'lishi lozim. Buning uchun qonun chiqaruvchi odamlarning idrok etish imkoniyatlarini hisobga olishi kerak, toki odamlar uni tushunsinlar. Chunki odamlarga biror narsani tushunish va amalda qo'llash qiyin bo'lishi mumkin. Tushunmovchilik bunday sohibi qonundan voz kechishga turtki va ag'darib tashlashga sabab bo'lishi mumkin"²². Shuningdek, Aristotel ham o'z asarlarida yuridik til, uning o'ziga xos tabiati haqida alohida to'xtalib o'tgan²³.

Eramizning I-III asrlarida esa yuridik tilning yuksak namunasini Rim xususiy huquqida ko'rish mumkin. Bu davrda Rim huquqshunoslari huquqiy bilimlarni rivojlantirish bilan birga yuridik til, uning o'ziga xos jihatlari to'g'risidagi ham mukammal ma'lumotga ega bo'lganlar²⁴. Ular qonunlarni aniq va qisqa, qonun tuzish talablariga to'la rioya qilgan holda tuzganlar, huquqiy normalarni ravshan, tiniq, tushunarli bo'lishiga asosiy e'tiborni qaratganlar. Shuning uchun ham bu xususiyatlar Rim qonunchiligining ustun tomoni hisoblanadi²⁵. Bu qonunlar hali haligacha o'zining puxta va pishiqligi bilan qonunchilikning eng yuksak namunasi bo'lib xizmat qilmoqda.

Shuning uchun ham ko'plab buyuk daholar, sarkarda va podshohlar o'z qonunlari va kodekslariga Rim qonunchilik uslubini

²² Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. -Т: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси, 1993. -Б.24.

²³ Античные теории языка и стиля. -М.: 1936. -С.188.

²⁴ Люблинский П.И. Техника, толкование и казуистика уголовного кодекса. -П.: 1917. -С.9.

²⁵ Римское частное право. -М.: 1949.; Всеобщая история государства и права. I ч. Древний мир. Вып. II. Древний Рим. -М.: 1949.

asos qilib olganlar va o'z qonun tuzuvchilaridan Rim qonun tuzish uslubiylatini o'rganishni, uning eng muhim zarur jihatlarini anglashni talab etganlar. Jumladan, Petr I o'z qonunlariga, Napoleon o'z kodeksiga Rim qonunchilik texnikasini ijodiy o'zlashtirib, qonunlarini shu davr nuqtayi nazaridan mukammal tuzishga erishganlar. Napoleon o'z kodeksining aniq va ravshan, har jihatdan puxta va pishiqqligi bilan faxrlanar edi ²⁶.

Ayniqsa, XVII-XVIII asrlarga kelib yuridik til olimlar tomonidan juda chuqur o'rganilgan. Shu davrlarda yuzaga kelgan yangi burjuaziya sinfi davlat miqyosida islohotlar qilishni talab qilgan. Ular islohotlarni boshlashni ko'proq huquqiy tizimga - qonunlarga, yuridik tilning aniq va tushunarli bo'lishiga bog'lashgan. Qonunlar aniq yozilsagina, ularni har xil talqin etishga yo'l qo'yilmaydi, deb hisoblaganlar²⁷.

Yuridik til haqida XVII asrning buyuk fransuz faylasuf olimi Sharl Lui Monteskye "Qonun ruhi" nomli asarini yozgan. Unda yuridik til, uning mazmun va mohiyati to'g'risida shunday deyiladi: "Qonun tili barcha fuqarolarga bir xil tushuncha berishi lozim, unda tushunarsiz jummalarga hech qachon yo'l qo'ymaslik zarur. Qonunchilik uslubi o'zining qisqa va aniqligi bilan ajralib turishi kerak"²⁸.

Shuningdek, Sh.Monteskye davlat organlarini, ma'muriyatni, ijtimoiy jamoatchilikni qonunlarni hamma tushunadigan tilda yozilishi kerakligi haqida bir necha marta ogohlantirdi.

Sh.Monteskyening bu asaridan ruhlangan holda ingliz huquqshunos olimi I.Bentam "Nomografi" nomli risolasini yaratdi. U o'z asarida yuridik tilga qo'yiladigan talabalarni ishlab chiqqan bo'lib, qonunning fuqarolar tushunadigan tilda yaratilishini yagona talab deb bilgan, qonunni amaliyotda qo'llash uchun qulay bo'lishini yuridik til bilan chambarchas bog'liq deb hisoblagan²⁹.

Bu davr yetuk huquqshunosi A.Shtoss esa qonun chiqaruvchi fikrini qanchalik sodda qursa, matn shuncha tushunarli va aniq bo'ladi, deb ta'kidlaydi³⁰. "Oliy maqsadlar uchun, - deydi huquqshunos

²⁶ Жени Ф. Революция права // 1929. № 2. -С.14.

²⁷ Любинский П.И. Техника толкования и казуистика уголовного кодекса. -С.9.

²⁸ Монтескье Ш. Избранные произведения. -М.: 1955. С.651.

²⁹ Люблинский П.И. Курсатилган манба. -Б.37.

³⁰ Ушаков А.А. Очерки советской законодательной стилистики. -С.6.

A.Vax, - qonunlarni shunday tahrir etish lozimki, natijada ular nihoyatda sodda va hamma uchun tushunarli bo'lsin"³¹.

Ayniqsa, XIX asr nemis huquqshunosi R.Iering qonunchilik texnikasi, yuridik til masalalariga alohida ahamiyat berdi. U o'z asarlarida: "Huquqshunos bo'lmagan fuqarolarga huquqiy bilimlarning tushunarli bo'lishi uchun huquqning xalqqa singib ketgan ifoda vositalaridan keng foydalanish - bu ushalmas orzudir" - deb yozdi³².

Umuman olganda, tarixan qonun tuzish uslubiyatiga huquqshunoslar tomonidan nozik bir san'at sifatida qaralgan. Uning nozik jihatlari, o'ziga xos xususiyatlari maxsus fan darajasida o'qitilgan va shu soha bilan shug'ullanuvchi maxsus mutaxassislar tayyorlangan. Tarixiy manbalarda keltirilishicha, ayrim holatlarda ba'zi guruhlar tomonidan huquqning mazmunini, mohiyatini yashirib, ko'proq foyda olish uchun qonunlarni xalq tushunmaydigan tilda, mavhum holatda, nihoyatda uzundan-uzun tuzishiga harakat qilingan.

Ba'zan esa qonunlarni shu mamlakat aholisi uchun tushunarli bo'lmagan tillarda qabul qilish bilan huquqning mazmuni yashirilgan. Jumladan, O'rta asrlarda G'arbiy Yevropada qonunlar faqat lotin tilida qabul qilingan va uzoq vaqt u rasmiy til sifatida yuritilgan. Lotin tilida qabul qilingan qonunlar keng xalq ommasi (masalan, nemislar) uchun tushunarli bo'lmagan, ayrim aslzodalargagina xizmat qilgan. Shuning uchun ham ular o'zlarining asl maqsadlariga erishish uchun qonunlarni har xil talqin etganlar.

Xuddi shunday holat XVII-XVIII asrlarda Daniyada (nemis tili), qadimgi Hindistonda (sanskrit tili), XX asr boshlarida Mongoliyada (Xitoy va manjur tillari) yuz beradi. Bunda yuridik til ayrim toifa aslzodalar manfaati yo'lida muhim vosita bo'lib xizmat qilgan. Chunki fuqarolar qonunlardan qanchalik uzoq bo'lsalar, buning natijasida, o'z haq-huquqlarini tanimasalar, ularni boshqarish shunchalik oson kechadi.

Ayrim holatlarda esa davlat boshliqlari xalqning ichida o'z obro'-e'tiborini orttirish maqsadida qonunlarni xalq tushunadigan tilda sodda va aniq tuzish haqida topshiriqlar berganlar.

Ba'zi qonunlar she'riy shaklda bitilgan. Jumladan, qadimgi hindlarning Manu qonuni she'riy shaklda yozilgan bo'lib, unda

³¹ Юқоридаги манба. -Б.6.

³² Иеринг Р. Юридическая техника. Спб.. 1909. -С.31-32.

ko‘proq yuridik terminlardan emas, balki epik shakllardan, emotsional-ekspressiv so‘zlardan foydalanilgan. Bunday bo‘lishi tabiiy hol. Sababi insonlar shu davrlarda nasriy yo‘l bilan yozilgan asarlarga qaraganda, nazm asosida bitilgan manbalarni yaxshiroq qabul qilishgan.

Afsuski, ilmiy adabiyotlarda qadimgi xalqlarning qonunlari tiliga baho berishda ayrim olimlar tomonidan bir yoqlamalikka ham yo‘l qo‘yiladi. Jumladan, huquqshunos I.M.Volkov Shoh Xammurappining qonunlari tiliga baho berar ekan, uning tilining nihoyatda uzundan-uzoqligi, asosiy maqsadga yetib kelgunga qadar xudolarning madh etilishi, natijada, asosiy ma‘no soyada qolishini ta’kidlaydi³³.

Shuningdek, Xammurappi qonunlari tili haqida A.A.Ushakov shunday yozadi: “Bu qonunning mazmunini tushunish ko‘p mehnat va vaqt talab qiladi. Undagi uzundan-uzun madhu sanolarni soddaroq qilib ifodalash mumkin edi. Biroq, qonun chiqaruvchi, insonlarni chalg‘itish uchun, qonunlarda qasddan so‘z o‘yiniga yo‘l qo‘yadi. Bu bilan huquqning mohiyatini, maqsad va vazifalarini yashiradi”³⁴.

Bizning nazarimizda, yuqoridagi mualliflarning bunday xulosa chiqarishlari bir oz munozarali. Xammurappi qonunlari tiliga o‘sha payt nuqtayi nazaridan yondashish kerak. U paytlarda din ijtimoiy turmushning asosiy mazmunini tashkil etib, insonlar faoliyatida juda katta o‘rin tutgan. Kishilar butun borlig‘ini dinga bog‘laganlar. Shuning uchun ular bu qonunlarni, bu huquqiy normalarni bizga xudo bergan, deb tushunishgan. Shu bois qonunni ham ilohiy hodisa deb bilganlar. Qonunshunoslar qonunga uning har bir jumlasiga shu ruhni singdirishga harakat qilganlar. Huquqiy normalarni xudoga, dinga bog‘lab berish bilan insonlarni huquqbuzarliklardan tiyganlar. Bu shu davr fuqarolari ongiga samarali ta’sir etgan, ular huquqbuzarlik, jinoyat sodir etishni xudoga shak keltirish deb hisoblagan.

Shu bois, u paytda, odamlarga qonunlarning hozirgidek faqat quruq matni berilsa, ular unchalik qabul qila olmas edilar. Shunga ko‘ra o‘sha zamon huquqiy normalarining din bilan bog‘lab berilishini tabiiy bir hol deb tushunish lozim.

Ayrim yuridik adabiyotlarda ba’zi huquqshunos olimlar tomonidan muqaddas Qur’oni karimning tiliga ham xuddi shunday

³³Волков И.М. Законы Вавилонского царя Хаммараби.-М.:1915.-С.18-19.

³⁴ Ушаков А. Очерки советской законодательной стилистики. -С. 97.

fikrlar bildirilib, huquqning asl mohiyati yashirilgan, u sirli bo‘lib qolgan degan nazariyalar ilgari surildi³⁵.

Bunday fikrlar sovet mafkurasining “mevasi”, “din - afyundir” degan ateistik siyosatning natijasi, har bir narsaga sinfiylik nuqtayi nazaridan baho berishning oqibatidir.

Qur’oni karimning tili haqida gap ketganda, uning ilohiy kitobligini, Ollohning so‘zi ekanligini, bu samoviy ilohiy vahiy ekanligini nazarda tutmoq lozim. Qolaversa, o‘sha davr nuqtayi nazaridan kelib chiqqan holda Qur’on tiliga baho berish maqsadga muvofiqdir.

Ma’lumki, Qur’on VII asrda dunyoga kelgan, hozir esa XXI asr boshida turibmiz. Har bir narsa harakatda bo‘lgani singari til ham, insonlarning ongi ham doimo o‘shida, rivojlanishda. VII asrda xalq uchun tushunarli bo‘lgan matnning bugungi zamon kishisi uchun to‘la aniq va ravshan bo‘lmasligi bu tabiiy bir hol, albatta.

Ikkinchidan, Qur’on tili haqida noto‘g‘ri nazariya vakillarining ko‘plari, asosan, o‘zga millat vakillari. Ular Qur’oni karimning asl nusxasini emas, tarjimasini ko‘rishgan. Har bir matnni boshqa tilga tarjima qilganda, uning sifatiga putur yetadi. Ayniqsa, sharq kundalik turmushi va ma’naviyatidan bexabar kishi uchun uni o‘qiganda yana ham qiyinchilik tug‘iladi.

Bu Qur’on tili og‘ir, noaniq, bu huquqning mazmuni va mohiyati yashirilgan degan ma’noni anglatmaydi. Aksincha, o‘sha davrlarda arablarda chiroyli gapira bilish, o‘z fikrini to‘g‘ri va aniq ifodalay olish katta mahorat sanalgan. So‘z bilimdonlari shu mahoratni egallashga harakat qilar edilar va ular xalq orasida obro‘-e’tiborli kishilar hisoblanardi. Qur’oni karim oyatlarini jamlab, ularni yozishga yana ham katta e’tibor berilgan. Uning oyatlarini yozib boruvchi sahobaga nihoyatda og‘ir vazifa yuklangan.

Tarixiy manbalarda keltirilishicha, payg‘ambarimiz Muhammad Alayhissalom Qur’on oyatlarini yozib borishni hammaga ham ishonavermagan, uni faqat to‘rt kishi (Ubay ibni Ka‘b, Maod ibni Jabal, Zayd ibni Sobit, Abu Zayd) qayd etib borgan³⁶. Ular payg‘ambarimiz Muhammad Alayhissalomga kelgan vahiyini yozib borgan mashhur sahobalar edi.

³⁵ Ушаков А. Очерки советской законодательной стилистики. -С.97.

³⁶ Шокиров Ю. Ислам шариати асослари. -Т.:1992. -Б.12.

Shariatshunos olim Y.Shokirov ta'kidlaganidek, "Payg'ambarimiz alayhissalom sahobalar uchun misli yo'q ilm manbai edilar, ularga Qur'oni karim oyatlarini tartib ila talqin qilar edilar. Sahobai kiromlar butun vujudlari bilan unga quloq solib g'oyatda diqqat bilan har bir harfiga rioya qilgan holda yodlab olar edilar. Sahobalar yod olgan oyatlarini bir-birlariga o'qib berib, tekshirib olar va agar biror oyatni o'qishda har xil ra'y bo'lib qolsa, darhol payg'ambar Alayhissalom huzurlariga kelib, haqiqatni aniqlab, to'g'rilab olar edilar... Shunday qilib, shu yo'l bilan sahobalar Qur'oni karim oyatlarini biror noto'g'rilik kirib qolishidan yoki Qur'onda bo'lmagan so'z kirib qolishidan yoki Qur'on oyatlaridan biror so'z tushib qolish ehtimolidan saqlaganlar"³⁷.

Haqiqatan ham, Qur'oni karimning shu yo'sinda yozilishi, o'ziga xos nodir uslubi, fikrlarning teran va o'tkirligi insonlar uchun tushunarli va dillariga yaqin bo'lish imkonini berdi, natijada ular Qur'oni karimni tezda qabul qildilar. Bu esa keyinchalik islom dinining keng yoyilishi va ko'pgina xalqlar tomonidan qabul qilinishiga muhim asos bo'ldi.

Islom shariatining asosiy qonunlari payg'ambarimiz hayot vaqtlarida yozilgan. Keyinchalik hayot, davr rivojlanishi bilan Qur'on va sunnaga asoslanib, Qiroat va Tafsir ilmlari vujudga kelgan. "Qiroat ilmi mutavotir rivoyatlar (ko'p ishonarli kishilar qilgan rivoyatlar)ga oid ixtiloflarni nazarda tutish bilan Olloh kalomini to'g'ri va xatosiz o'qish masalalarini o'rganadigan fandir"³⁸.

Tafsir (ilm-ul-tafsir) ilmining asosiy maqsadi arab tilining grammatikasi asosida Qur'on oyatlaridagi so'zlarning ma'nosini ochib berish, oyatlarining haqiqiy mazmun va mohiyatini to'g'ri tushuntirishdir. Tafsir ilmi bo'yicha Ibn Abbos, imom Muhammad Bokir kabi ulug' allomalar risolalar yozishgan. Ayniqsa, Muhammad ibn Jarir-at-Tabariyning "Tafsiri kabir" ("Buyuk tafsir") nomi bilan shuhrat qozongan "Jomi'ul-bayon fe tafsir Al-Qur'on" asari keng e'tirof etilgan³⁹.

³⁷ Шокиров Ю. Юқоридаги манба. -Б.11-12.

³⁸ Саидов А. Х. Бурхониддин Марғинович - буюк ҳуқуқшунос. -Т.:Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997. -Б.83.

³⁹ Саидов А. Х. Бурхониддин Марғинович - буюк ҳуқуқшунос. -Б.84.

Shunday qilib, sharqqa xos huquq ijodkorligi, qonun tuzish uslubiyati qadimdan mavjud bo'lgan. Buyuk Turon zaminida tug'ilib, jahon fiqhshunoslik ilmi taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy (810-870), Abu Iso at-Termiziy (825-892), Najmiddin Abu Xadas ibn Muhammad ibn an-Nasafi (1068-1142), Ali ibn Abu Bakr al-Farg'oniy, ar-Rishtoniy, Burhoniddin Marg'inoniy (1123-1197), Abu-l-Fatx Nosir ibn Abd-as-Sayidi al-Mutarrizi (1160-1223), Ubaydullo ibn Ma'sud Motrudiy kabi shariat-musulmon ilmining bilimdonlari fiqh ilmining nazariy jihatlarini yoritayotib, o'z asarlari tilining nodir uslubda yozilishiga ham katta e'tibor qaratganlar. Ularni tuzishda tez va uzoq vaqt esda saqlab qolishni ko'zda tutgan holda, qisqa va aniq bo'lishiga harakat qilganlar. Mualliflar tilning o'ziga xos fazilatlarini va go'zalliklarini bera olganlar.

Buyuk ajdodlarimiz Ismoil al-Buxoriyning "Al-Adab al-Mufradat", "Al-jomi' as-sahih", Abu Iso At-Termiziyning "Ash shamoil an-Nabaviya" kabi hadislar to'plami, Burhoniddin Marg'inoniyning "Hidoya", Ubaydullo ibn Mas'udning "Muxtasar" kabi asarlarining butun musulmon olamida keng yoyilishiga, jahon olimlarining diqqatini jalb qilishiga bu asarlarning yozilish uslubi ham, ma'lum ma'noda, katta ahamiyat kasb etgan.

Afsuski, bu asarlarning til va uslubiy xususiyatlari shu paytgacha o'rganilgan emas. Shunga ko'ra sharqqa xos huquq ijodkorligi, shariatning tili va uslubini o'rganish bugungi kunning eng muhim dolzarb vazifalaridan biridir.

Hozirgi paytda qonun ijodkorligi faoliyatida ota-bobolarimiz tomonidan tuzilgan fiqhga oid barcha adabiyotlarni o'rganishimiz, ulardagi nafaqat huquqiy normalardan, balki qonun tuzish uslubiyaning o'ziga xos tomonlaridan, ilg'or jihatlaridan qonunlarimizni tuzishda foydanishimiz lozim. Ular amaliyotda qonunlarimizning yanada pishiq va mukammal bo'lishi, huquqiy normalarning fuqarolarimiz ongida yanada uzoqroq saqlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

O'ZBEKISTONDA YURIDIK TIL TARAQQIYOTI

O'zbek yuridik tiliga baho berganda, O'zbekiston uzoq yillar davomida sobiq SSSR tuzumi iskanjasida yashaganligini unutmazlik zarur. Barcha sobiq ittifoqdosh jumhuriyatlar singari O'zbekiston

Respublikasi ham qariyb 75 yil davomida sovet qonunlari asosida ish ko'rdi. Bu davrda hukumat va olimlar tomonidan asosiy e'tibor, asosan, rus yuridik tiliga qaratilgan. Ayniqsa, 1920-30 yillarda rus yuridik tili jiddiy va chuqur o'rganilgan.

O'sha davrdagi "Vlast sovetov", "Sovetskoye stroitelstvo", "Sovetskaya yustitsiya" kabi jurnallarda yuridik til masalalari bo'yicha bahs va munozaralar kuchaydi. Ayniqsa, bu davrda yuridik tilni o'rganishga huquqshunos olim P.V.Verxovskiy katta hissa qo'shdi. U bu sohaga doir "Qarorlarni qanday tuzish kerak", "Yozma rasmiy nutq" singari risolalar yaratdi⁴⁰.

1960-yillardan boshlab yuridik tilga bo'lgan e'tibor yanada kuchaydi. Huquqshunos olim A.A.Ushakov asosiy umrini, ilmiy izlanishlarini shu sohaga bag'ishlab, ko'plab risolalar yozdi, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarini himoya qildi⁴¹. Uning bu ilmiy-tadqiqot ishlari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

1987-yilda huquqshunos V.M.Savitskiy yuridik terminlar sohasiga bag'ishlab, o'zining "Protsessual qonunlar tili" risolasini yozdi⁴² va unda rus yuridik terminlari borasidagi muammolarni hal etishga harakat qildi.

1990-yilda esa huquqshunos olimlar jamoasi tomonidan "Qonun tili" risolasi chop etildi⁴³. Unda ta'kidlanadiki, qonun tili masalalari huquqning rivoji uchun nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi, lekin u yuridik fanda juda ham kam o'rganilgan. Buning sabablari uning ikki fan: ham huquqshunoslik, ham tilshunoslik ilmlari bilan bog'liq ekanligi ko'rsatiladi.

O'zbek yuridik tili va uslubi ham olimlar tomonidan juda kam o'rganilgan. Buning real sabablari mavjud bo'lib, ular davr va ijtimoiy-siyosiy voqealar bilan bog'liq:

⁴⁰ Верховский П.В. Как составлять обязательные постановления. -М.: 1930;

⁴¹ Ушаков А.А. Важнейшие кодификационные работы на первой фазе развития советского государства. Автореф. дис... канд.юрид.наук. -Л.: 1953. -С.21.; Ушаков А.А. Содержание и форма в праве и советское правотворчество. Автореф... докт. юридик. наук. -Свердловск, 1970.; Ушаков А.А. Очерки советской законодательной стилистики. -Пермь, 1967.; Ушаков А.А. О науке законографии, её содержание и задачах. //Правоведение.1975. № 4.

⁴² Савицкий В.М. Язык процессуального закона. -М., 1987.

⁴³ Язык закона, М., Юридическая литература, 1990.

- birinchidan, respublikamiz uzoq yillar davomida sobiq sovet tuzumi iskanjasida yashab, sovet qonunlari asosida ish ko'rib keldi. Tabiiyki, bunday sharoitda respublikamiz mustaqil ravishda o'z qonunlarini qabul qila olmas edi. Shunga ko'ra bu davrlarda respublikamizga xos qonun ijodkorligi to'g'risida gap bo'lishi mumkin emas edi.

- ikkinchidan, har bir mustaqil mamlakatda bir yoki bir necha til davlat tili sifatida belgilanib, butun davlat faoliyati shu tilda olib boriladi, xususan, qonunlar ham davlat tilida tayyorlanib, shu tilda qabul qilinadi. Sobiq ittifoq davrida bu vazifani norasmiy bo'lsa-da, rus tili bajarib, milliy tillarning haq-huquqi poymol etildi.

- uchinchidan, milliy tillar singari o'zbek tili ham shu qolipdan chetga chiqqa olmadi, natijada o'zbek tili rasmiy ish yuritishda, turli davlat ishlarida to'la-to'kis qo'llanmasdan, ruscha qonunlar asosida ish yuritildi.

- to'rtinchidan, markaz tomonidan yuborilgan qonunlar o'zbek tiliga o'ta sifatsiz, nomigagina tarjima qilindi. Tarjima jarayoni shunday kechganki, rus tilida gap qanday tartibda tuzilgan bo'lsa, o'zbek tilida ham xuddi shunday tartibda tuzilishi, rus tilida nechta so'z bo'lsa, o'zbek tilida ham shuncha so'z bo'lishi lozim edi, ya'ni bu moddalar kalkalashgan, xolos. Hech qanday huquq ijodkorligiga yo'l qo'yilmagan. Matn, o'zbekcha bo'lishidan qat'i nazar, ruscha qoliplar asosida qurilgan.

Ma'lumki, har bir milliy tilning o'ziga xos tabiati, xususiyatlari mavjud. Ayniqsa, boshqa-boshqa tillar oilasiga kiruvchi rus va o'zbek tillarning tabiatida osmon bilan yercha farq bor. Shuning uchun ham o'zbek tiliga o'girilgan qonun matnlari tushunarsiz, to'mtoq jumalarga aylanib qolgan. Buni sobiq sho'rolar davridagi o'zbek tilidagi qonunlar misolida ko'rish mumkin. Masalan, 1959-yilda qabul qilingan Jinoyat kodeksining 9-moddasiga e'tibor bering:

Agarda jinoyatni sodir etgan shaxs o'z harakati va harakatsizligidan jamoat uchun xavfli oqibatlar kelib chiqishi mumkinligiga ko'zi yeta turib, lekin xom xayollik bilan shu oqibatlarning oldini olishni mo'ljallab harakat qilsa yoki bunday oqibatlarning kelib chiqishi mumkinligiga ko'zi yetmasa-da, lekin ko'zi yetishi mumkin va lozim bo'lsa, bunday jinoyat ehtiyotsizlik bilan qilingan jinoyat deb taniladi (JK 9-m).

Bu moddani qanday tushunish mumkin? *“Bunday oqibatlarining kelib chiqishi mumkinligiga ko‘zi yetmasa-da, lekin ko‘zi yetishi mumkin va lozim bo‘lsa”* jumlasini-chi? Yuristlar-ku bu moddani har holda tushunishar, lekin boshqa soha mutaxassislari-chi?

Qonun faqat yuristlar uchun emas, shu jamiyatdagi barcha fuqarolar uchun tegishli bo‘ladi. Ular kundalik faoliyatida ana shu qonunlarga amal qilib yashaydilar. Vaholanki, fuqarolar shu qonunlarga to‘la tushunib yetmasalar, qanday qilib bu qonunlarga og‘ishmay rioya qiladilar, huquq va burchlarini aniqlab oladilar?

Asosiy sabab shundaki, sobiq ittifoq davrida qonunlarni, hatto, milliy tillarning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda erkin tarjima qilishga ham yo‘l qo‘yilmagan.

Buning ilmiy-nazariy qoidalari huquqshunos olimlar tomonidan ishlab chiqilgan. Professor A.S.Pigolkinning yozishicha: “Normativ-huquqiy hujjatlarni rasmiy tarjima qilib qayta nashr etishda ularning matnini o‘zgartirishga, terminlarni izohlash va almashtirishga, jumlar qurilishini o‘zgartirishga va boshqa tahririy ishlarni amalga oshirishga yo‘l qo‘yilmaydi. Bundan tashqari, matnning o‘zgartirilishi va yaxshilanishi tarjima qilingan hujjatning sifatini tushiradi, tarjimonning mas’uliyatini pasaytiradi”⁴⁴.

Shu prinsipga ko‘ra yuqoridagi moddada o‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlari hisobga olinmagan. Yuridik tilga qo‘yiladigan qisqalik, aniqlik, soddalik talablariga rioya qilinmagan. Aslida, shu moddaning ma’nosidan kelib chiqqan holda, bir nechta gaplarga bo‘lib, qisqa va aniq ifodalash mumkin edi. Bunga ona tilimizning imkoniyatlari behad keng.

Qonunlar to‘la mukammal bo‘lishi uchun bu qonun loyihalari, avvalambor, davlat tilida tayyorlanishi, shu tilda muhokamadan o‘tishi, so‘ngra, lozim bo‘lsa, boshqa tillarga tarjima qilinishi zarur. Ana shundagina qonunlar har jihatdan puxta va pishiq tayyorlanadi va amaliyotda ko‘zlangan natijalarni beradi. Chunki tarjima, ming mohir mutarjimlar tarjima qilganda ham, baribir tarjima.

Buning yorqin misoli sifatida bosh qomusimiz bo‘lgan Konstitutsiyamizning 1992-yil va 2023-yil yangi tahrirdagi variantini keltirish mumkin. Konstitutsiya ilgari rus tilida tayyorlanib, o‘zbek

⁴⁴ Научные основы советского правотворчества. Под редакцией Р.О.Халфиной. -М.: Наука, 1981. -С.305.

tiliga o'girilgan Konstitutsiya va qonunlardan mantiqan farq qilish bilan birga til va uslub jihatidan ham farq qiladi. Oldingi Konstitutsiya va qonunlarga bir tomonlama yondashilar, ularda iloji boricha ruscha-yevropacha terminlarni ishlatishga harakat qilinardi. Matn o'zbekcha bo'lishidan qat'i nazar, o'zbek tilining grammatik qonun-qoidalariga to'la bo'ysunmagan.

Konstitutsiyamizga esa har tomonlama ijodiy yondashilgan. Konstitutsiyani tuzishda yuridik tilga qo'yiladigan barcha talablarga to'la rioya qilingan. Matnlar o'zbek tilining ichki imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda tuzilgan. Shunga ko'ra matndagi har bir jumla sodda va ravon tuzilgan. Bu esa matnda aniqlikni ta'minlovchi omil bo'lib xizmat qilgan. Birorta ham uzundan-uzun, aniq ifodalanmagan o'rinlar uchramaydi. Har bir modda aniq, qisqa, ravon, o'z navbatida, qat'iy ifodalangan. O'zbek tilining grammatik qonun-qoidalariga to'la amal qilingan. Bularning hammasi Konstitutsiyaning davlat tilida tayyorlanishi va shu tilda muhokamadan o'tishining samarasidir.

Shunday qilib, istiqlol O'zbekistonda yuridik tilning taraqqiyoti uchun ham keng yo'l ochib berdi. Yuridik tilning huquqiy asoslari ishlab chiqildi. "O'zbekiston Respublikasi Normativ-huquqiy hujjatlari to'g'risida"gi qonunda "Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini, shuningdek, ularga ilova qilinadigan axborot-tahliliy materiallarni yuridik-texnik jihatdan rasmiylashtirishning yagona uslubiyoti" ilova qilingan.

Unda qonun loyihasini rasmiylashtirishning asosiy prinsiplari sifatida quyidagilar qayd etilgan:

- yuridik shaklning aniqligi va qat'iyligi;
- tilning ravon va tushunarli bo'lishi;
- munosabatlarning tegishli sohasini huquqiy jihatdan tartibga solishning to'liqligi;
- huquqiy jihatdan tartibga solishning aniqligi;
- sinovdan o'tgan atamalar, tushunchalar va ifodalardan foydalanish;
- normalar ta'rifining mumkin qadar aniqligi va lo'ndaligi;
- huquqiy ko'rsatmalarni bayon etish shakli, tuzilishi va usullarining bir xilligi, yagonaligi;
- qonunchilik texnikasi qoidalariga rioya etilishi.

Qonun tili loyihasi matni haqidagi huquqiy norma O'zbekistonda yuridik tilning huquqiy asoslarini belgilab beradi. Mamlakatimizda

qabul qilinayotgan har bir normativ-huquqiy hujjatning tili ana shu talablarga to'la javob berishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi ikkinchi chaqiriq Oliy Majlisi tarkibida "Normativ-huquqiy terminlar bo'yicha maxsus komissiya" tashkil etilib, unga terminlarning barqarorligi nuqtayi nazaridan qonun loyihalarini tahlil etish, yuridik terminlarni takomillashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqish, qonun loyihalarini tili va uslub jihatidan ekspertizadan o'tkazish kabi bir qancha vazifalar yuklatilgan.

Shunga ko'ra milliy yuridik til va terminoogiyasi, huquqiy hujjat loyihalarining ifoda etilish usuli davlat faoliyatida ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga ega. Bu masalalar qonunchilik tili va uslubining asosiy vazifasi hisoblanadi.

Shu bois bu masalalar bo'yicha mustaqillik yillarida mamlakatimizda F.Bakirov, A.X.Saidov, G'.Abdumajidov, G'.Ahmedov, H.Odilqoriyev, X.Hayitov, Sh.Sodikov, Sh.N.Berdiyarov, R.I.Mirzaev, N.Mahmudov, B.Mamedov, G.G'ulomova, M.Qosimova, Q.Mo'ydinov, P.Nishonov, O.F.Tursunova, E.Sh.Sabirova, J.N.O'rozov, N.A.Jumaniyozova, G'.Sotimov, N.Sharipova, A.Kurganov, D.Djuzbayeva kabi huquqshunos va tilshunos olimlari tomonidan bir qancha ilmiy tadqiqot ishlari yaratildi⁴⁵, risola va ilmiy

⁴⁵ Касымова М. Структурно-системные особенности юридической терминологии узбекского языка. Дисс. ... канд. филол. наук. - Т.: 1986.; Бойко Л.М. Законодательная техника (теория и практика). Автореф. канд. юрид. наук. -Т.: 1984.; Каримова Л.А. Правовые и нравственные аспекты законов о языке. Дисс. ... канд. юрид. наук. - Т.: 1991.; Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили. Филология фанлари номзоди.... диссертацияси. - Т.: 1996.; Ҳуқуқий нормаларни ўзбек тилида ифодалашнинг илмий назарий муаммолари (лингво-юридик таҳлил). Филология фанлари доктори ... диссертацияси. - Т.: 2004.; Ғуломова Г.Ё. Ўзбек юридик терминологиясининг истиқлол даври тараққиёти. Филология фанлари номзоди ... диссертацияси. - Т.: 2004; Ҳайитов Х. Қонун ижодкорлигида юридик лингвистиканинг ўрни ва аҳамияти. Юридик фанлари номзоди ... диссертацияси. - Т.: 2011. Nishonov P. Frantsuz va o'zbek tillari yuridik terminologiyasining qiyosiy tipologik tadqiqi: Filol. fanlari nomz. ... diss. avtoref. – Т.: 2009. Tursunova O.F. O'zbek davlatchiligi tarixida qo'llanilgan huquqiy terminlarning lisoniy tadqiqi. Filologiya fanlari nomzodi.... dissertatsiyasi. - Т.: 2007. Berdiyarov Sh.N. Ikki palatali parlament sharoitida qonunchilik texnikasi (nazariya, metodologiya, amaliyot): Yurid. fan. nomz. ... dis. – Т., 2009. Mirzaev R.I. O'zbekiston Respublikasida davlat tilining huquqiy maqomi yuridik fanlar nomzodi... dissertatsiyasi. –Т.: 2012. Muydinov Q.A. O'zbek tili sud nutqi leksikasi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori...dissertatsiyasi. - Т.:2019. Sharopova R. O'zbek tili ijtimoiy-siyosiy terminlarining semantik-struktur xususiyatlari va leksikografik talqini. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori (PhD) ...dissertatsiyasi. - Т.:2019. Sabirova E.Sh. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da huquqiy terminlarning berilishi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Т. : 2022. Jumaniyozova N.A. Ingliz va o'zbek tillarida yuridik diskursning pragmalingsvistik xususiyatlari. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD

maqolalar⁴⁶ e'lon qilindi hamda lug'atlar tuzildi⁴⁷. Lekin shu bilan birgalikda, yuqorida ta'kidlanganidek, bu sohada amaliyotda bir qancha muammolar mavjud. Shundan kelib chiqqan holda, huquq va til, qonun va til, qonun tili, qonunchilik uslubi masalalarini yanada chuqur tadqiq etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Darhaqiqat, o'zbek yuridik tili va yuridik terminlarimizning o'rganilishi haqida gap ketganda bu masalalar bo'yicha huquqshunos olim F.Bakirovning xizmatlarini alohida qayd etib o'tish maqsadga muvofiq. F.Bakirov 1950-yillarning o'rtalarida, ijtimoiy-siyosiy hayot nihoyatda chigal bir paytda, o'zbek yuridik terminlari, ularning shakli va mazmuni, tarixi va ertasi to'g'risida bir muncha ishlarni amalga oshirdi, jumladan, "O'zbek yuridik terminlarining ayrim masalalari" kabi ilmiy maqolalar yozdi va "Yuridik terminlar lug'ati" ni tuzdi⁴⁸.

Istiqloldan so'ng bu mavzuga bag'ishlab huquqshunos va tilshunos olimlar tomonidan bir qancha diqqatga sazovor ilmiy risolalar yaratildi. Bu risolalardan A.Saidov va G.Sarkisyanlarning "Yuridik til va huquqshunos nutqi" nomli risolasi diqqatga sazovor bo'lib, unda milliy o'zbek yuridik tilining ilmiy-nazariy modelini yaratish g'oyasi ilgari suriladi.

dissertatsiyasi. – T.: 2023. O'rozov J.N. O'zbek tilining lingvokriminalistik tadqiqi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – T.: 2023. va bo'shkalap.

⁴⁶ Саидов А., Саркисянц Г. Юридик тил ва ҳуқуқшунос нутқи. - Т.: Адолат, 1994.; Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. Т., 2017.; Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиқ техникаси (тил, услуб, ҳуқуқий атамашунослик). -Т.: ЎЗР ИИВ Академияси, 1996.; Саидов А., Саидова Л., Кўчимов Ш., Қосимова М. Қонун ва тил. - Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997.; Давлат тили: муаммолар ва ечимлар. Академик А.Х. Саидов таҳрири остида. - Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 1999; Саидов А., Кўчимов Ш. Қонунчилиқ техникаси асослари -Т: Адолат, 2001.; Мамедов Б. Ўзбек ҳуқуқий тилининг долзарб муаммолари. // Давлат тили: муаммолар ва ечимлар. -Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 1999. -Б.128. Кўчимов Ш.Н. Юридик тил назарияси ва амалиёти. - Т.: ЖИДУ, 2013. ва бо'shkalap.

⁴⁷ Юридик атамалар ва иборалар луғати., Т., Адолат, 1993.; Сатимов Ғ. Инглизча-русча-ўзбекча ҳуқуқий атамалар луғати. Т., Адолат, 1999.; Аҳмедов Ғ., Бектемиров Ҳ. Русча-ўзбекча юридик атамалар луғати. Т., Адолат, 2002.; Саидов А., Раҳимова Ғ., Глоссарий юридических терминов Республики Узбекистан. Т., 2003; Батлер В., Саидов А. Русча-ўзбекча-инглизча юридик луғат. Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2011.; Ўзбекистон юридик энциклопедияси. Т., Адолат, 2009.; Курганов А.М., Джузбаева Д.С. Ўзбекча-русча-инглизча юридик атамалар луғати. Т, ЎЗР ИИВ Академияси, 2020; Маҳмудов Н., Кўчимов Ш., Шарипова Н. Юридик терминларнинг русча-ўзбекча луғати. Т., 2020. ва бо'shkalap.

⁴⁸ Бакиров Ф. Некоторые вопросы узбекской юридической терминологии В сб: Учен зап. Таш. юрид. ин-та. Вып. 1, 1956; Бакиров Ф. Юридик терминлар луғати. -Т.: 1959.

Mustaqillikdan so‘ng respublika nashrlarida yuridik til va yuridik terminlarga bag‘ishlangan bir qancha ilmiy-ommabop maqolalar ham e‘lon qilindi. Jumladan, A. Saidovning “Til siyosatining huquqiy jihatlarini”, G‘.Ahmedov va A.Saidovlarning “Terminologiya - bu juda muhim”, G‘.Abdumajidov, A.Saidovlarning “Qonun va davlat tili: muammolar va yechimlar”, G‘.A.Abdumajidovning “Qonun tili o‘zbekchalashmoqda”, A.Saidov, M.Qosimova, L.Karimovalarning “O‘zbek yuridik terminlari muammolari” kabi maqolalari o‘zbek yuridik tilini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi⁴⁹.

O‘zbek milliy yuridik tili va terminlarining istiqbollari haqida gap ketganda shuni alohida ta’kidlash lozimki, bugungi kunda milliy yuridik tilimiz amaliyotida mavjud bo‘lgan muammolarni lingvistik bilimlarga tayangan holda ko‘proq yuridik nuqtayi nazaridan o‘rganish mamlakatimiz siyosiy-huquqiy hayotida muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda, ayniqsa yuridik tilni huquqning sohalari bo‘yicha alohida-alohida o‘rganilishiga e’tibor qaratilib, fundamental ilmiy tadqiqot ishlari olib borilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Umuman, o‘zbek yuridik tili bo‘yicha bu ilmiy tadqiqot ishlarini, yaratilgan ilmiy risola va maqolalarni boshqa davlatlarning qonunlari tilini o‘rganish bo‘yicha qiyoslaganda, o‘zbek yuridik tili juda kam o‘rganilgan degan fikrga kelish mumkin. Lozim daraja o‘rganilmasligining sabablaridan yana biri yuridik tilning ham yuridik, ham tilshunoslik fanlari doirasiga tegishli murakkab bir ilmiy yo‘nalish ekanligidir.

Tadqiqotlar bir vaqtning o‘zida ham yuridik, ham lingvistik bilimlarni talab qiladi. Yuridik tilni huquqshunos ham, tilshunos ham o‘rganishi mumkin, lekin ularning tadqiqot obyekti turlicha bo‘ladi. Huquqshunos qonunlarning huquqiy jihatlariga e’tibor qaratsa, tilshunos esa normativ-huquqiy hujjat matnining leksik-grammatik jihatlarini tahlil etadi.

Agar shu normativ huquqiy hujjat matni bir mutaxassis tomonidan yurislingvistik bilim doirasida o‘rganilsa, lingvistik ekspertizadan o‘tkazilsa, bunday hujjat yuqori sifatga ega bo‘ladi.

Shu nuqtayi nazardan taraqqiy topgan har qanday mamlakatda qonun ijodkorligi ishiga alohida e’tibor bilan yondashiladi. Jumladan,

⁴⁹ Сайдов А., Саркисянц Г. Юридик тил ва ҳуқуқшунос нутқи. -Т.:Адолат, 1994.

Chexiya Respublikasi qonunlarida til va terminlarni to'g'ri ishlatish masalasi diqqatga sazovordir. 1986-yil aprelda Chexiya hukumati tomonidan maxsus qaror qabul qilinib, unda normativ-huquqiy hujjatlarni aniq va to'g'ri ifodalash, ularda terminlarni to'g'ri ishlatish ta'kidlanadi. Qonun hujjatlarida yuridik terminlar bir xil ishlatilishi zarurligi nuqtayi nazaridan, qonun tayyorlanganidan so'ng taqriz uchun, Chexiya Fanlar akademiyasi hamda Slovakiya Fanlar akademiyasining Davlat va huquq instituti qoshidagi atamalar qo'mitasiga jo'natish lozimligi rasman qayd etiladi.

Germaniyada esa huquqshunoslar tomonidan tuzilgan qonun loyihasi Bonn shahridagi Nemis tili oliy jamiyatiga taqdim etiladi va bu yerda tilshunoslar tomonidan ko'rib chiqiladi. Tilshunoslar loyiq deb topsagina, qonun amalga kiritiladi. Bundan tashqari, Nemis tili oliy jamiyati tomonidan (Ichki ishlar vazirligi bilan kelishgan holda) qonun va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning tili bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Fransiyada ham yuridik tilga alohida e'tibor bilan yondashiladi. 1972-yil yanvarda Fransiya Bosh vaziri tomonidan №72-19 sonli dekret qabul qilingan bo'lib, Fransuz atamalar qo'mitasini tuzish ta'kidlanadi. Qo'mitaning asosiy vazifasi fransuz tili lug'ati tarkibidagi kamchiliklarni aniqlash, yangi terminlarni ishlab chiqish, boshqa tillardan noo'rin o'zlashgan so'zlarni almashtirishdan iboratligi ta'kidlanadi. Ishlab chiqilgan terminlar Vazir tomonidan tasdiqlanadi. Qonun hujjatlarida esa faqat tasdiqlangan terminlarga ishlatilishi lozimligi qayd etiladi.

Shveysariyada esa qonun hujjatlari ustida huquqshunoslar bilan bir qatorda tilshunos olimlar ham ish olib borishadi. Bir guruh shveysariyalik olimlar tomonidan yozilgan "Shveysariya federal boshqaruvida qonunlarni tahrir etish" nomli maqolada qayd qilinishicha, qonunlarni yaratish va ularni tahrir etish ishlari uchun maxsus komissiya tashkil etilgan. Bu komissiyaga turli idoralardan har xil soha mutaxassislari jalb qilingan, jumladan, komissiya tarkibiga Federal kanselyariya xizmatining markaziy lingvistik va tarjimashunoslik vakillari, Adliya vazirligining huquq ijodkorligi bosh vakili va boshqa vakolatli mutaxassislar kiritilgan. Adliya vazirligining til xizmati xodimlariga alohida talablar qo'yiladi. Qonun ijodkorligi faoliyatida qatnashayotgan tilshunoslardan ma'lum

ma'noda yuridik fanlardan xabardor bo'lish, huquqshunoslardan esa lingvistik bilimlarni o'zlashtirish talab qilinadi. Bu borada Turkiya Respublikasida ham o'ziga xos ijobiy tajribalar mavjud.

Yuridik til va uning istiqbollari haqida gap ketganda, oliy ta'limda yuridik kadrlar tayyorlash va ularning til tayyorgarligiga alohida e'tibor qaratish lozim. Chunki yuristning ish faoliyati asosan so'z, til va nutq bilan chambarchas bog'liq. U yuridik til va uning o'ziga xususiyatlarini mukammal egallagan bo'lishi va shunga asoslangan holda ish yuritishi maqsadga muvofiq.

Shu nuqtayi nazardan rivojlangan xorijiy mamlakatlarning ta'lim tizimida bo'lajak huquqshunos kadrlarning til tayyorgarligiga alohida e'tibor qaratiladi. Hatto, eramizdan oldingi 388-yilda Platon Akademiyasida, shaxsning har jihatdan erkin kamol topishi uchun, notiqlik san'ati, sudda nutq so'zlash, qonunlarni tayyorlash haqidagi ilmlar bilan muntazam shug'ullanilgan.

Shuningdek, 1918-yilgacha Yevropaning mashhur Nyurnberg (1526) va Strasburg (1538) gimnaziya-larida 12 yillik ta'limda o'quv jarayonining 55 foiz vaqti o'quvchilarning til tayyorgarligiga ajratilgan va bu hozir ham ayrim mamlakatlarning ta'lim tizimida saqlanib qolgan.

Hozirda AQSHning Chikago va Illinoys universitetlarining yuridik fakultetlarida ta'lim oluvchi har bir talaba 45 ta fan (nutq o'rganishga kirish, yozma nutq, ommaviy muomala nutqi, siyosiy nutq, polemika asoslari, sud notiqligi kabilar)dan iborat sikl - "Nutq maktabi" deb nomlangan kursni o'qishlari lozim. Yuridik diplomni olish uchun "Nutq maktabi" siklidan 6 fanni topshirish majburiy qilib belgilangan. Angliyada ham yuristlarning til tayyorgarligi xuddi shu tarzda amalga oshiriladi.

Shvetsiyada esa davlat tili fransuz va nemis tillari bo'lgani uchun bo'lajak huquqshunoslarga "Yuridik nutq" fani uch yil davomida fransuz va nemis tillarida (ikkala tilda umummajburiy holatda) o'rgatiladi. Amsterdam universitetining huquqshunos talabalari golland, ingliz, fransuz, nemis tillari bo'yicha imtixon topshiradilar va "Ijtimoiy nutqiy aloqa", "Sudda nutq so'zlash va haqiqat muammolari", "Bayonnomalar (protokollar) tahlili" kabi nutqni rivojlantirishga qaratilgan fanlardan tahsil oladilar.

Shuningdek, Rossiyaning Irkutsk, Krasnoyarsk, Perm, Yekaterinburg, Saratov, Saransk, Samara, Qozon kabi shaharlarining oliy o'quv yurtlarida huquqshunos kadrlarning til tayyorgarligiga alohida e'tibor qaratilib, talabalarga yuridik til va yuridik nutq bilan bog'liq xilma xil fanlar o'rgatilmoqda. Jumladan, Qozon Davlat universitetining yuridik fakultetida 1993-yildan "Yurisprudensiyada so'z san'ati" ("Slovesnost v yurisprudensii") o'quv kursi joriy etilgan.

Umuman olganda, huquqshunoslikda yuridik til va yuridik nutqni takomillashtirish shunday murakkab jarayonki, bu sohada uzoq kelajakka mo'ljallangan istiqbolli strategik yo'nalishlarni, uning ilmiy-nazariy metodologik asosini belgilamasdan turib, ularni hal etib bo'lmaydi.

YURIDIK TIL VA UNING YURISLINGVISTIK BELGILARI

Barcha kishilar bir-biri bilan til orqali muomalada bo'lgani singari, huquq ham o'z hukmini til vositasida kishilar ongiga yetkazadi, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.

Har qanday mamlakatda ma'lum bir til davlat tili qilib belgilanadi, davlatning butun faoliyati mana shu davlat tilida olib boriladi, shu jumladan, davlat qonunlari ham dastlab shu tilda qabul qilinib, so'ngra, zarurat bo'lsa, o'zga tillarga tarjima qilinadi. Yuridik til davlat tilining fonetik, leksik, grammatik jihatdan ma'lum bir normaga solingan yozma adabiy tili asosida ish ko'radi.

"Yuridik til" termini alohida bir millat tili tushunchasini anglatmaydi. "Yuridik til" termini shu ma'nodaki, unda huquqshunosning o'z fikrini va huquqiy normalarni ifodalashda til vositalari majmuidan qanday foydalanishi tushuniladi. U milliy adabiy tilning ajralmas bir tarkibiy qismi hisoblanadi.

Til jamiyatdagi hamma masalalar bo'yicha insonlarning o'zaro muomala vositasi bo'lsa, yuridik til esa uning muhim bir tarkibiy qismi sifatida ijtimoiy hayotning huquq va qonun ish ko'radigan sohasiga taalluqlidir.

Ayrim ilmiy adabiyotlarda tor doiraga mo'ljallangan va tor sohaga xizmat qiladigan sohalarning ixtisoslashgan tili haqida gap boradi, masalan, hozirgi zamon fizika-atom tili yoki matematik til. Bu soha o'zining tor doiradagi kishilarga tushunarli bo'lgan lug'at

zaxirasiga ega. Uni hamma ham tushunavermaydi. Shuning uchun bu sohaga xizmat qiluvchi tilni ixtisoslashgan til deb atash mumkindir, lekin yuridik tilni ixtisoslashgan til deb bo'lmaydi, chunki huquq ijtimoiy hayotning hamma sohalariga tegishli bo'ladi. U barcha insonlarga (tor doiradagi maxsus bir soha kishilariga emas) xizmat qiladi. Shunga ko'ra u asosan yuridik terminlar asosida ish ko'rsa-da, uning lug'at tarkibida umumiste'moldagi so'zlar asosiy o'rin tutadi.

Bundan tashqari, yuridik terminlar boshqa soha terminlariga nisbatan xalqqa yaqin bo'ladi. Masalan, matematika, tibbiyot, fizika sohalarining terminlarini hamma ham tushunavermaydi, lekin kishilar kundalik faoliyatida har soat va minutda huquqqa, qonunga duch kelganligi tufayli, yuridik terminlar keng ommaga tushunarli bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan yuridik tilni milliy adabiy tilning bir tarkibiy qismi sifatida baholamoq kerak.

Ilmiy adabiyotlarda yuridik til, xususan, qonun tili tushunchasiga turlicha sharh beriladi. Huquqshunos olim T.Gizberta-Strudniskiy "Yuridik til mavjudmi?" maqolasida tilning ma'lum bir hudud bo'yicha dialekt va shevalarga bo'linishi masalasini hal etayotib, tilni ma'lum bir sohalar bo'yicha qo'llanishi haqida to'xtalib, "yuridik til" tushunchasini sof lingvistik nuqtayi nazardan tushunmaslikni ta'kidlaydi⁵⁰.

Bu fikrga ko'pgina huquqshunoslar qarshi fikr bildiradilar. Ayrim mualliflar esa, shunday yozadilar: "Qonunchilik tili bu davlat hokimiyatining rasmiy tili, bu til orqali davlat o'z fuqarolari bilan "gaplashadi"⁵¹. Polshalik huquqshunos Bronislav Vrublevskiy esa qonun tili bilan birgalikda yuridik tilning ham mavjudligini alohida ta'kidlaydi⁵².

Bu bahsga O'zbekistonlik huquqshunos olimlar A.X.Saidov va T.P.Sarkisyanlar aniqlik kiritib shunday yozadilar: "Yuridik til bir qancha kenja sistemasiga ega: yuridik til yoki davlat yuridik tili, ilmiy yuridik til, sud tili, huquqshunos-muallim tili, publitsist-yurist tili, prokuror tili, advokat tili va boshqalardir. Yuridik tilning mazkur barcha turlari umumiy asosga ega va bir xil toifaga mansub bo'lsa ham baribir bir-biridan mazmunan farq qiladi. Masalan, publitsist tili

⁵⁰ Язык закона. -С.16.

⁵¹ Юқоридаги манба. -Б.17.

⁵² Юқоридаги манба. -Б.16.

yoki advokat tili ko‘plab adabiy obrazlar, istioralar, qiyoslashlar, misollar va boshqalardan foydalangani tufayli katta hissiyot va rang-barangligi bilan ajralib turadi. Sudya, huquqshunos-olim yoki qonun chiqaruvchilarning tillari esa boshqacha xarakterga ega bo‘ladi. Bular orasida qonun chiqaruvchilar tili rasmiy davlat yuridik tili hisoblanganligi uchun alohida o‘rin egallaydi”⁵³. Haqiqatan ham qonun tili yuridik tilning o‘zagi, tub “mag‘zi hisoblanadi va yuridik tilning barcha ko‘rinishlari uchun eng muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Yuridik til - birinchi navbatda, davlatning o‘z fuqarolari bilan “gaplashadigan” tili. U yuridik til orqali o‘z amrini insonlarga yetkazadi.

Yuridik til uchun eng muhimi biror xatti-harakatni taqiqlash yoki mumkinligini bildirish, fuqarolarning huquq va burchlarini belgilashdir. Sodda qilib aytganda, yuridik til fuqarolarning o‘z xatti-harakatlarini va yurish-turishlarini qonuniy asosda yuritishlari uchun davlat va fuqarolar o‘rtasida vosita vazifasini o‘taydi.

Yuridik til kishilarning xulq-atvorini boshqaradigan vosita bo‘lib, badiiy va publitsistik nutqlar singari kishilarning his-tuyg‘ulariga emas, balki aql-idrokiga murojaat etadi. Badiiy, publitsistik matnlarni yozuvchi o‘zi istagancha tuzishi mumkin. Badiiy nutqning oldiga qo‘yiladigan vazifa, hayotni badiiylashtirib, umumlashtirib ifodalashdan iborat. Buning uchun yozuvchi o‘zi xohlagan tarzda voqealarni aks ettirish, turli so‘z, ibora, maqola, matal va topishmoqlarni ishlatishi, turli ma’no tovlanishlaridan - o‘xshatish, metafora, sinekdoxa, litota, allegoriya, jonlantirish, giperbola va so‘z o‘yinlaridan foydalanishi mumkin. Yuridik til esa nutqning turli ko‘rinishlaridan tubdan farq qiladi. U insonning his-tuyg‘ulari, ichki kechinmalari, ruhiy holatini aks ettirmaydi, ilmiy tushunchalarni ifodalamaydi.

Huquqshunos olim A.S.Pigolkin yuridik til tushunchasiga sharh berayotib, “Qonunchilik matni (tili) voqea-hodisalarni, fakt va ilmiy tushunchalarni, insonlarning hissiyotlarini ifodalamaydi. U faqatgina bir kishiga nisbatan voqelikni aks ettirmaydi. U asoslamaydi, tushuntirmaydi, ishontirmaydi, balki huquq subyektlarining ma’lum bir xulq-atvorini boshqaradi, umummajburiy talablarni aks ettiradi”, - deb yozadi⁵⁴.

⁵³ Саидов А., Саркисянц Г. Юридик тил ва ҳуқуқшунос нутқи. -Т.:Адолат,1994. -Б.5.

⁵⁴ Язык закона. -С.18.

Professor D.A.Kerimov A.S.Pigolkinning bu fikrini ma'qullab shunday yozadi: "Qonun tili qahramonning his-hayajoni, ichki kechinmalarini, orzu-umidlari va hissiyotlarini ifodalovchi hamda obraz yaratuvchi badiiy uslub emas. U izoh beruvchi, ishontiruvchi, asoslovchi va, o'z navbatida, fan yutuqlarini ifodalovchi usul ham emas. U belgilangan qoida va ko'rsatmalarni ifodalash usulidir."⁵⁵

Yuridik til adabiy tilning muhim funksional uslubi sifatida o'ziga xos bir qancha xususiyatlarga ega. Shunday xususiyatlardan biri - huquqshunos fikrining tashqi ko'rinishi jihatidan rasmiy xarakterga ega bo'lishidir.

Yuridik til - birinchi navbatda, davlat tomonidan qabul qilingan rasmiy hujjatning tili. U ayrim shaxslarning xohish-istaklarini ifodalamasdan, balki shu jamiyatdagi barcha fuqarolarning orzu, niyat va intilishlarini aks ettiradi. Qonunni ayrim shaxslar tomonidan o'zgartirib bo'lmagani singari, yuridik tilni ham o'zboshimchalik bilan o'zgartirib bo'lmaydi. U davlatning amri asosida ish ko'radi. Odat tusiga aylangan va oldindan mavjud bo'lgan uslub, til shakllari, leksik-grammatik qoliplar asosida ish ko'radi.

Shunga ko'ra yuridik til, birinchi navbatda, rasmiylik, xolislik (neytrallik) belgilariga ega bo'ladi.

Qonun davlat tomonidan qabul qilingan rasmiy hujjat. Uning amrini shu hududda, jamiyatda yashovchi fuqaro, kim bo'lishidan qat'i nazar, bajarishi, unga amal qilishi shart. Unda ifodalangan huquqiy normalar taxmin, istak, yoki gumon deb emas, balki bajarilishi shart bo'lgan huquqiy norma deb qabul qilinadi. Uning amri hamma fuqarolarning xohish-irodasidan ustun turadi.

Shunga ko'ra qonunda qat'iylik belgisi kuchli bo'ladi. Buni qonunning har bir moddasida kuzatish mumkin. Masalan:

O'zbekiston Respublikasida O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlarining ustunligi so'zsiz tan olinadi
(*O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 15-m.*).

Hech qaysi mafkura davlat mafkurasi sifatida o'rnatilishi mumkin emas

(*O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 12-m.*).

⁵⁵ Керимов Д.А.Законодательная техника. -М.:Норма, 2000. -С.61.

O'zbekiston Respublikasining butun hududida yagona fuqarolik o'rnatiladi

(O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 22-m.).

Matndan ko'rinadiki, bu huquqiy normalar o'ta qat'iy ifodalangan. Ayniqsa, bu moddalardagi *“so'zsiz”, “hech qaysi”, “yagona fuqarolik”* so'zlari huquqiy normalarning qat'iyligini yanada oshirgan.

Bu o'rinda shu narsani alohida ta'kidlash lozimki, qat'iylilik nisbiy tushuncha bo'lib, u ba'zi qonunlarda o'ta kuchli, ayrimlarida esa sal bo'lsa-da, kuchsizroq bo'lishi mumkin. Bu jihatdan Konstitutsiya o'ta qat'iy ifodalanish xususiyatiga ega bo'ladi. Buni bosh qomusimiz - Konstitutsiyaning har bir moddasida kuzatish mumkin. Huquqiy normalarning qat'iy ifodalanishi qonunshunoslikda ijobiy holat hisoblanadi.

Yuridik til ma'lum bir toifadagi ayrim kishilargagina emas, shu jamiyatdagi barcha shaxslarga taalluqli bo'ladi, ular kundalik faoliyati davomida ana shu qonunlarga amal qilib yashaydilar. Shuning uchun barcha shaxslar davlat qonunlari bilan tanishganlarida qonundagi har bir moddani, har bir satrni bir xil tushunishlari, bir xil *“hazm qilish”* lari kerak, aks holda, har kim o'zicha tushunadigan bo'lsa, bu turli nojo'ya harakatlarga, og'ir oqibatlariga olib kelishi, huquqbuzarlik va jinoyatchilikning sodir etilishiga keng yo'l ochishi mumkin. Bunday salbiy holatlarga yo'l qo'yilmaslik uchun qonunda ifodalanayotgan huquqiy normalar nihoyatda aniq va ravon tuzilishi lozim.

Badiiy matnni, masalan, yuz nafar kitobxon o'qisa, har kim o'zicha tushunishi, turlicha, sharhlashi mumkin yoki bir shaxs badiiy matnni bir necha marta o'qib, har o'qiganda turli ma'nolarni *“kashf”* etishi mumkin. Lekin qonun matnini barcha fuqarolar bir xil tushunishi yoki uni bir shaxs takror-takror o'qiganda ham faqat va faqat bir huquqiy ma'noni anglashi lozim. Busiz qonun o'z kuchini yo'qotadi. Buni yuridik til bilan shug'ullanuvchi huquqshunoslar yuridik tilga qo'yiladigan eng muhim va asosiy talab deb biladilar.

Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash lozimki, yuridik tilning aniqligi yuzasidan g'arb huquqshunos olimlari o'rtasida xilma-xil fikrlar mavjud. Shunisi qiziqki, ko'pchilik huquqshunos olimlar yuridik tilning aniq bo'lish prinsipini yoqlamaydilar. Ular taraqqiyot yuqori cho'qqilarga erishib, inson ongi yuksalgan hozirgi paytda yuridik til mavhum va murakkab bo'lishini tabiiy holat deb biladilar.

Jumladan, nemis huquqshunos olimi A.Shtisner: “Qonunning aniq ifodalanishi - mamlakat fuqarolari ongining rivojlanish darajasi pastligidan darak beradi”, - deb yozadi⁵⁶.

Bu fikrni G‘arb qonunchilik texnikasi bo‘yicha ko‘zga ko‘ringan huquqshunos olim V.Gedeman ham ma’qullab: “Qonunning aniqligi bilan bog‘liq muammoni hal qilib bo‘lmaydi. Qonun o‘ta murakkab hayotiy voqealarni tartibga soladi. Agar qonun har bir hayotiy voqeaga moslab yozilsa, u o‘z ichki mazmunini yo‘qotadi hamda uning normalari o‘rtasida qarama-qarshiliklarni keltirib chiqaradi”, - deb yozadi⁵⁷.

Bunday fikrlarga nemis huquqshunos olimi Garald Kindermann qarshi fikr bildirib, qonunlar tushunarli bo‘lishi lozimligini ta’kidlagan holda, shuni ham qayd etadiki, bu qonunlarning aniqligi bilan ziddiyatga sabab bo‘ladi. Baribir qonunlarning aniq bo‘lishini eng muhim talab deb biladi⁵⁸.

Yuridik tilning aniq bo‘lish prinsipini rossiyalik huquqshunos olimlar qo‘llab quvvatlashadi. Professor D. A. Kerimov: “Qonun ijodkorligi faoliyatining vazifasi shundan iboratki, qonunlarni mumkin qadar aniq va tushunarli tuzishdan iborat. Chunki qonun faqat sudyalari va davlat amaldorlari uchun yaratilmaydi. U barcha fuqarolar uchun tegishli bo‘ladi”, - deb yozadi⁵⁹.

“Qonunning noaniq tuzilishi – qonuniylikka zarar yetkazuvchi, huquqbuzarlik va jinoyatchilik keltirib chiqaruvchi asosiy manbadir. Noaniq qonun - qonun emas, u huquqning vazifalarini chalkashtirishga sabab bo‘ladi. Qonuning aniqligi – faqat qonunchilik uslubining talabi emas, balki qonun mohiyatining eng birlamchi shartidir”⁶⁰.

Akademik L.V.Shcherba bu haqda shunday yozadi: “Yuridik, til birinchi navbatda aniqlikni, qandaydir chalkashliklarga yo‘l qo‘ymaslikni talab qiladi. Manfaaddor shaxs huquqiy normalarni tezlikda tushunishi va o‘zlashtirishi, yengilgina qabul qilishi shart”⁶¹.

⁵⁶ Керимов Д.А. Законодательная техника. -М.:Наука, 2000. -С.28-29.

⁵⁷ Керимов Д.А. Законодательная техника. -М.:Наука, 2000. -С.28-29.

⁵⁸ Kindermann H. Die Rechtlinien der Gesetzesteshnik. Berlin, 1978, S.39-40.

⁵⁹ Керимов Д.А. Законодательная техника. -М.:Наука, 2000. -С.59.

⁶⁰ Ушаков А.А.Очерки советской законодательной стилистики. -С.153.

⁶¹ Современный русский литературный язык // Русский язык в школе, 1939. №4. -С.24-25.

Umuman, yuridik tilning aniqligi qonuniylikni mustahkamlashga ijtimoiy hayotning barcha sohalarida huquqiy normalarni aniq qo'llashga ta'sir etib siyosiy-huquqiy ahamiyatga ega.

Yuridik tilning aniq bo'lishi huquqiy davlat qurishning, qonunchilik obro'-e'tiborini oshirishning hamda fuqarolar ongida qonuniylikka rioya etish hislarini shakllantirishning bosh omilidir⁶². "Qonunni amaliyotda qo'llash samaradorligi, ko'p jihatdan, yuridik tilning aniqligi, uning g'oyaviy-ahloqiy ta'sir etish kuchi, fuqarolar ko'nglini topishi, tushunarli bo'lishi, ular manfaatlarini ko'zlashi ham katta ahamiyatga ega"⁶³.

Shunday qilib, yuridik tilning eng muhim belgilaridan biri – o'ta (maksimal) aniqlikdir.

Yuridik tilda aniqlikni ta'minlash uchun, birinchi navbatda, qonun yozilayotgan tilning ma'lum bir ilmiy qonun-qoidalariga to'la bo'ysundiriladi. Bundan tashqari, yuridik tilda shevaga xos so'zlarni, eskirgan so'zlar - istorizm yoki arxaizmlarni, shuningdek, xalq tiliga hali unchalik singmagan yangi so'zlarni (neologizmlarni) qo'llamaslik kerak, unda sodda va tushunarli terminlarni qo'llash, hammaga ma'lum va tushunarli bo'lgan leksik-grammatik qoliplardan foydalanish lozim.

Ayniqsa, qonun murakkab, uzundan uzoq grammatik qoliplar bilan berilmasligi zarur. Iloji boricha gaplar qisqa-qisqa, lo'nda-lo'nda tuzilishi kerak. Shuning uchun qonun matnida til vositalardan mumkin qadar tejab foydalanishga, fikrni sodda gaplar asosida berishga, qo'shma va murakkab jummalarni ko'p ishlatmaslikka harakat qilinadi. Chunki ortiqcha so'zlar, so'zlarni o'z o'rnida ishlata bilmaslik ifodalanayotgan huquqiy normani tushunishni qiyinlashtiradi.

Shu bois ham yuridik tilning eng muhim belgilaridan yana biri - qisqalikdir.

Qonun chiqaruvchi, qonun matnini tuzar ekan, o'z fikrini mantiqiy asosda, aniqrog'i, mantiqiy ketma-ketlik asosida qurishga harakat qiladi. Chunki fikrlarning mantiqiy jihatdan bog'lanishi bu nafaqat yuridik tilda, balki, umuman, butun insoniyat ijodiy faoliyatida muhim o'rin tutadi.

⁶² Язык закона. -С.19.

⁶³ Сайдов А., Қосимова М., Каримова Л. Кўрсатилган мақола. Б.39.

Demak, yuridik tilning asosiy belgilaridan yana biri - fikrlarning mantiqiy bog‘liqligi va mantiqiy izchilligidir.

Yuridik matn kishilarga nima qilish to‘g‘ri, nima noto‘g‘ri, “bunday harakatni sodir etsang, mana bunday jazo belgilanadi” deb ko‘rsatadi. Sodda qilib aytganda, qonun qandaydir tushunchani faqatgina sharhlab yoki tasdiqlamasdan, balki nima qilish lozimligini ham ko‘rsatadi.

Shunga ko‘ra yuridik til uchun turg‘un holat emas, yo‘llovchilik (dinamiklik) xususiyati xosdir.

Yuridik tilning muhim belgilaridan yana biri uning qoliplashganlik (shablonlashgan) xarakterga ega bo‘lishidir.

U yoki bu huquqiy tushunchalar qo‘llanaverib qoliplashib qoladi. Masalan, *O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi... - moddasining birinchi qismiga muvofiq...; Ma‘muriy javobgarlik kodeksining... - moddasi bo‘yicha javobgarlikka tortiladi* kabi qoliplashgan lisoniy tizimlarni misol sifatida keltirish mumkin.

Yuridik tilning ma‘lum bir qoliplashishi bu uning ijobiy jihatidir. Chunki yuridik tilni ma‘lum bir jumla, so‘z birikmalari asosida shakllantirish huquqiy normani yoki huquqiy tushunchani osonlik bilan tushunilishiga, fuqarolar tomonidan tez qabul qilinishiga, ular ongiga bu qonunning tez singishiga sabab bo‘ladi. Shuning uchun yuridik tilni ma‘lum bir jumlarlar asosida qoliplashtirish lozim.

Huquqiy normalarni bayon etishda iloji boricha shunday qoliplardan keng foydalanish zarur. Bunda shu narsani alohida ta‘kidlash lozimki, bu qoliplar xalq manfaatini ko‘zlab mumkin qadar qisqa va aniq tuzilishi lozim. Qonunni tuzishda shu qoliplarni buzmaslikka, ularni yagona shaklda ishlatishga amal qilish kerak.

Shunday qilib, har qanday yuridik til, birinchi navbatda, rasmiylik, neytrallik, qat‘iylilik, aniqlik, qisqalik, mantiqiy izchillik; yo‘llovchilik (dinamiklik), qoliplashganlik yurislingvistik belgilariga ega.

Darhaqiqat, yuridik til bir vaqtning o‘zida o‘z-o‘zidan paydo bo‘ladigan narsa emas. U umumadabiy til asosida ish ko‘rsa-da, uning barcha xususiyatlarini qamrab ola olmaydi. U lisoniy tizimlar asosida yillar davomida rivojlanib, sayqallashib, yuksalib boradi. Uning har doim to‘la talabga javob berishi uchun huquqning o‘zgarishi, rivojlanishi bilan birga yuridik til ham o‘rganilib, ish

bermayotgan, huquq rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan ayrim lisoniy birliklar "olib tashlanishi", yangilanib, to'ldirib borilishi, huquqiy normalarni yanada aniqroq ifodalash uchun ayrim leksik-grammatik birliklar ijod etilishi zarur. Huquqshunoslikning o'zi rivojlansa-yu, lekin uni ifoda etuvchi til birliklari bu talabga javob bera olmasa, bu, o'z navbatida, huquqning rivojlanishiga salbiy ta'sir etadi.

III BOB. YURIDIK TIL - YURIDIK TEXNIKA VA QONUNCHILIK TEXNIKASINING OBYEKTI

YURIDIK TEXNIKA VA QONUNCHILIK TEXNIKASI

Har qanday davlat faoliyatida normativ-huquqiy hujjatlar ijodkorligi jarayoni muhim ahamiyat kasb etadi. U butun mamlakat aholisining xohish-irodasini ifoda etib, ularning orzu-umidlari, intilishlari, ma'naviy va milliy ruhiyatini qonunlarda aks ettiradi.

Qonunlar shu jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy munosabatlarni tartibga soladi. Fuqarolik jamiyati a'zolarining huquq va majburiyatlarini belgilab, ularni to'g'ri va halol yashashga undaydi, ularga nima qilish to'g'ri, nima man etiladi, ruxsat etilmagan yoki g'ayriqonuniy xatti-harakatni sodir etsang, mana bunday jazo belgilanadi, deb ko'rsatadi, sodir etilgan va etilishi mumkin bo'lgan xatti-harakatlarning ijtimoiy xavfli tomonlarini tushuntiradi. Mamlakat hududida adolatni, huquqiy tartibotni ta'minlaydi, jinoyatchilik va huquqbuzarlikning oldini oladi.

Shu bois normativ huquqiy hujjatlar jamiyatda umumijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning, tartib-intizomni, huquqiy tartibotni ta'minlashning yagona vositasi hisoblanadi.

Binobarin, davlat normativ-huquqiy hujjatlar orqali o'z amrini shu jamiyatdagi barcha fuqarolarga yetkazadi, o'z faoliyatiga rasmiy tus beradi, xalqning irodasini, ruhiyatini, ijtimoiy ongi va madaniyatini, orzu va intilishlarni umumlashtirgan holda qonunlarda aks ettiradi. "Qonunlarning eng asosiy ijtimoiy vazifasi - jamiyatda tartib, intizom va barqarorlikni ta'minlashdan iborat. Aslida qonun ijtimoiy tajriba-ning mujassamlashgan ifodasi, qayta-qayta takrorlanish oqibatida hayotdan o'rin olgan va umume'tirof etilgan ijtimoiy munosabatlarning huquqiy qoidalarda aks ettirilganligidir. Qonun chiqaruvchining maqsadi esa samarali qonunlar vositasida ijtimoiy munosabatlarni davlat va jamiyat manfaati nuqtayi nazaridan muhimlik darajasini belgilash va tartibga solishdan iborat"⁶⁴.

Har bir mamlakatdagi normativ-huquqiy hujjatlar shu davlat huquqiy tizimining yadrosi - "mag'zi"ni, asosini tashkil qiladi. Shunga ko'ra "Qonun jamiyat va davlat qurilishining asosi, xalq

⁶⁴ Одилокorieв Х.Т. Ўзбекистон Республикасида қонун чиқариш жараёни. - Т.: Ўзбекистон, 1995.- Б. 29-30.

donoligining oliy ifodasi, mamlakatda tartib-intizomni ta'minlovchi yagona kuchdir. Insonning so'z va vijdon erkinligi, turli mitinglar o'tkazish kabi huquqlari mavjud. Bu huquq va erkinliklarni amalga oshirishning kafolati - bu faqat va faqat qonundir"⁶⁵.

Binobarin, har qanday normativ-huquqiy hujjat huquqiy ijodkorlik natijasi, mahsulidir. Huquqiy ijodkorlik, o'z navbatida, ko'p qirrali murakkab ijtimoiy hodisadir, u davlat faoliyatida huquqni shakllantirish va rivojlantirishning yagona vositasi bo'lib, uning natijasida davlat amri huquqiy norma tusini oladi.

Huquqiy ijodkorlik yuridik texnika va qonun ijodkorligi natijasida shakllantiriladi. U huquqshunosdan nafaqat huquqiy bilimlarni, balki yuridik texnika va qonunchilik sohasi bo'yicha maxsus bilim, malaka va ko'nikmalarni egallashni, qonun ifoda usulining munosib shakllarini o'ylab topishni taqazo qiladi.

Shunga ko'ra yuridik va normativ-huquqiy hujjatlarni yaratish barcha ijodiy faoliyat singari chuqur va maxsus jarayon hisoblanadi. "Qonun qabul qilish juda katta kuch talab etadigan qonun ijodkorligi faoliyatining so'nggi bosqichidir. Ayrim kodekslar, qonunlar bilan yuzaki tanishgan, sohadan bexabar kishiga hammasi juda oddiy tuyulishi, bunday bayon har bir kishining qo'lidan keladigandek ko'rinishi mumkin. Lekin aslida, unday emas. Taqiqlar, ko'rsatmalarni va talablarni qonunda ana shunday barchaga tushunarli qilib bayon etish qonun tayyorlovchilardan uzoq vaqt va ko'p mehnat talab qiladi"⁶⁶. "Qonunlarni yaratish,- deb yozadi huquqshunos olim D.A.Kerimov o'ta ixtisoslashgan ijod turi bo'lib, barcha ijodiy jarayon singari o'ziga o'ta jiddiy mas'uliyat bilan yondashishni, yillar davomida to'plangan ma'lum bir bilimlarni va bu bilimlardan ustalik bilan foydalanishni taqazo qiladi"⁶⁷.

Yuridik hujjat tuzish va qonunchilik sohasi bilan bog'liq bunday bilimlar butun dunyo huquqshunoslik nazariyasi va amaliyotida "yuridik texnika" va "qonunchilik texnikasi" nomlarini olgan.

⁶⁵ Уразаев Ш. З. Власть и закон.- Т.: Фан, 1992.- С. 46.

⁶⁶ Тожионов У. Агар қонун ишласа... // Ҳуқуқий демократик ислохотлар.- Т.:Ўзбекистон, 1997. -Б. 49.

⁶⁷ Керимов Д.А. Законодательная техника. -М.:Норма, 2000. -С.16..

“Yuridik texnika” tushunchasini XIX asrda nemis huquqshunos olimi Rudolf fon Iering ilk marta qo‘llagan bo‘lib, “Rivojlanishning turli bosqichlarida rim huquqining ruhi” nomli asarida uning mazmun-mohiyatini ochib bergan.

XX asrda “Yuridik texnika” fani bo‘yicha dunyo olimlari bir qancha tadqiqot ishlari olib borilgan. Jumladan, D.A.Kerimov, A.S.Pigolkin, S.S.Alekseev, F.F.Ushakov, V.M.Saviskiy, T.V.Gubayeva, N.A.Vlasenko, N.D.Golev kabi Rossiyalik olimlar, A.Akilov, M.A. Axmedshayeva, Sh.Berdiyev, I.V.Kudrashev, X.T.Mamatov, Q.Mo‘yidinov, M.K.Najimov, H.Odilqoriyev, A.X.Saidov, Sh.Saydullayev, Sh.Sodikov, Sh.Fayziyev, X.Hayitov, G.G‘ulomova, O.Shodiqulov, I.Tultiyev kabi O‘zbekistonlik olimlar tomonidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan, darslik va o‘quv qo‘llanmalari yozilgan.

“Yuridik texnika” tushunchasining ma‘nosini to‘la tushunish uchun uning etimologik jihatiga alohida e‘tibor berish zarur. “Yuridik” so‘zi lotincha “*juridicus*” so‘zidan olingan bo‘lib, *huquqqa oid, huquqshunoslikka oid, huquqiy* degan ma‘nolarni beradi⁶⁸.

“Texnika” so‘zi esa yunoncha “*texnike*” so‘zidan olingan va o‘zbek tilida quyidagi uch ma‘noni ifodalaydi: 1) jamiyatning inson faoliyatidagi ishlab chiqarish jarayonlarini amalga oshiruvchi va noishlab chiqarish ehtiyojlari uchun xizmat qiluvchi vositalar yig‘indisi; 2) ishlab chiqarishning biror sohasida qo‘llanadigan mashina, mexanizm, asbob, qurol, moslama va shu kabilar majmui; 3) biror ish faoliyat yoki harakat turida orttirilgan mahorat darajasi, malaka va ko‘nikmalar yig‘indisi⁶⁹.

Yuridik texnika deyilganda yuqoridagi so‘zning uchinchi ma‘nosi, ya‘ni biror ish faoliyat yoki harakat turida orttirilgan mahorat darajasi, malaka va ko‘nikmalar yig‘indisi tushuniladi.

Shunga asosan yuridik texnika – yuridik hujjat loyihalarini tuzish va tayyorlash faoliyatida orttirilgan mahorat darajasi, malaka va ko‘nikmalar yig‘indisi.

⁶⁸ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Olti jildlik. 6-jild. T., G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022., 287-b.

⁶⁹ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Olti jildlik. 5-jild. T., G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022., 234-b.

Yana ham aniqroq qilib aytganda, yuridik hujjatlarni tuzish va tayyorlash bo'yicha qoida va usullar yig'indisi yuridik texnika deyiladi.

Yuridik texnika - yuridik hujjatlarning ichki tuzilishi, yuridik til va yuridik nutq hamda ularni to'g'ri shakllantirish, yuridik terminologiya, yuridik hujjatlarni tarjima qilish qoidalarini o'rgatuvchi maxsus fan hisoblanadi.

Yuridik texnikaning predmetini yuridik hujjatlar tuzish va tayyorlash bilan bog'liq tashkiliy- texnik qoidalar, yuridik til va uning uslubi, yuridik til leksikasi va grammatikasi, yuridik terminologiya, yuridik tarjima, yurislingvistik ekspertiza, yuridik hujjatlarni to'g'ri sharhlash kabi masalalar tashkil etadi.

Yuridik texnika va qonunchilik texnikasi tushunchalari bir biri bilan chambarchas bog'liq hodisalar hisoblanib, o'z navbatida, qonunchilik texnikasi yuridik texnika va huquq ijodkorligining tarkibiy qismi hisoblanadi.

Yuridik texnika huquqqa oid barcha hujjatlarni tuzish va tayyorlash masalalarini o'z ichiga olsa, qonunchilik texnikasi esa asosan qonun loyihalarini tuzish va tayyorlash, unga o'zgartishlar kiritish kabi qoidalarni nazarda tutadi.

Qonunchilik texnikasi har qanday davlat faoliyatida, ayniqsa, huquqiy davlat qurishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Qonunchilik texnikasining yuqori darajada bo'lishi qonunda ifodalanuvchi huquqiy normaning hujjatlarda aniq va ravshan ifodasini topish imkonini beradi, huquqiy normalarning noto'g'ri tushunilishiga yoki turlicha mazmunda tavsif etilishiga yoki sharhlanishiga yo'l qo'ymaydi. Normativ-huquqiy hujjat ifoda shaklining munosib ko'rinishlarini ijod etishni ta'minlaydi. Bu esa shu qonunning amaliyotda qo'llash uchun qulay bo'lish imkonini beradi.

Shunga ko'ra qonunchilik texnikasi normativ-huquqiy hujjat loyihalarining juda ham yuqori sifatli bo'lishini ta'minlaydi. Bu esa, qonunlarning amaliyotda qo'llanishi uchun qulayligini oshiradi.

Yuridik ilmiy adabiyotlarda qonunchilik texnikasi normativ-huquqiy hujjat loyihalarini tuzish bo'yicha qoida va usullar yig'indisi, hujjatning ichki tuzilishi, uning tili va uslubi, huquqiy yuridik terminologiya, qonun loyihalarini bir tildan ikkinchi bir tilga tarjima qilish san'ati sifatida tavsiflanadi. Unga normativ-

huquqiy hujjatlarni tez va puxta tayyorlashning tashkiliy-texnik qoidalari va normativ-huquqiy hujjatlarga qo'shimcha va o'zgartishlar kiritishni to'g'ri tashkil etishning usuli hamda qonun loyihasini tuzishda qonunshunos fikrini yana ham aniqroq ifodalash vositasi sifatida qaraladi.

Lekin bu muammolarning keng qamrovliligi, murakkabligi sababli qonunchilik texnikasining o'rganish obyekti, predmeti, ko'lami, doirasi kabi masalalar bo'yicha huquqshunos olimlar o'rtasida turli tortishuv, bahs, munozaralar, xilma-xil fikrlar, ba'zan bir-biriga zid qarashlar ham mavjud.

Ko'pchilik huquqshunos olimlar qonunchilik texnikasiga normativ-huquqiy hujjat loyihasini tayyorlashning qoida va usullari majmui sifatida qarashadi. Ayrim huquqshunos olimlar esa qonunchilik texnikasi obyektiga keng sharh beradilar, jumladan, I.L.Braude "Qonunchilik texnikasi masalalari" maqolasida: "Qonunchilik texnikasi, - bizning nazarimizda, faqat huquqiy normalar tili haqidagi qoidalarinigina emas, balki ularning tuzilishi va xususiyati kabi masalalarni ham qamrab oladi" - deb yozadi va qonunchilik texnikasi yuridik texnikaning ajralmas bir tarkibiy qismi ekanligini ta'kidlaydi⁷⁰.

I.L.Braude o'z fikrini davom ettirib: "Qonunchilik texnikasini faqat qonun loyihalari ifodalash bayoni haqidagi qoidalar yig'indisidagina iborat deb tushunsak, bu noto'g'ri bo'lar edi. Qonunchilik texnikasi qonun loyihalarini tashqi bir xilliligiga erishishning usuli deb qaralmasligi kerak (bunday tajribalar normativ-huquqiy hujjatning ifoda etish qoidalari sifatida foydali bo'lsa ham). Qonunchilik texnikasi huquq nazariyasiga asoslanadi. Shunga ko'ra u normativ hujjatlarning mazmuni, tartibi bo'yicha tasnif qilish (klassifikatsiyalash), turli soha qonunchilik hujjatlarining chegarasini belgilash, huquqning turli sohalariga oid huquqiy normalarni yaxlit holatda bayon etish kabi masalalarni ham qamrab olishi kerak. Jumladan, qonunchilik texnikasining nazariy masalalari o'z mazmuni bo'yicha hujjatlarda ifodalangan normalarga nisbatan belgilanishi lozim" deb hisoblaydi⁷¹.

⁷⁰ Брауде И.Л. Вопросы законодательной техники // Советское государство и право. 1957. № 8, -С.53.

⁷¹ Брауде И.Л. Вопросы законодательной техники // Советское государство и право. 1957. № 8. -С.53,54.

Bu fikrni A.A.Ushakov yanada rivojlantirib shunday yozadi: “Qonunchilik tizimi, uning tuzilishi va qurilishi haqidagi umumiy ta’limotlar bilan bog‘liq masalalar yuridik bilimlarning yangi sohasini ochishga imkon beradi va uni qonunchilik texnikasi deb ataymiz”⁷².

“Masalani bunday hal etish - deb bunga e’tiroz bildiradi qonunchilik texnikasi kitobining mualliflari, - qonunchilik texnikasining predmeti huquq nazariyasi predmeti bilan almashtirilib yuborilishiga sabab bo‘ladi, bundan ham yomonrog‘i - qonunchilik texnikasining predmeti butun huquq nazariyasi predmetiga teng degan noto‘g‘ri qarashni yuzaga keltirishi mumkin”⁷³.

Professor A.S. Pigolkin D.A. Kerimovning fikrini qo‘llab-quvvatlab: “Agar qonunchilik texnikasi shunchalik keng tushunchali va keng qamrovli bo‘lsa, unda huquqning butun nazariyasi o‘z mazmun va mohiyati bilan nimani anglatadi, har qanday holatda ham qonunchilik texnikasining o‘rganish predmetiga bunchalik keng masalalarni kiritmaslik zarur. Qonun ijodkorligi terminining o‘zi bu tushunchaning mohiyati to‘la ifodalaydi”⁷⁴.

Bu o‘rinda professorlar A.S.Pigolkin va D.A.Kerimovlar haq hisoblanadi. I.L.Braude va A.A.Ushakov qayd etganidek, qonunchilik texnikasini keng sharhlash munozarali, bahslidir. Qonunchilik texnikasining doirasini keng sharhlash uning o‘rganish doirasini, chekka-chegarasini kengaytirib yuboradi.

Natijada O‘zbekistonlik huquqshunos olimi L.M.Boyko to‘g‘ri ta’kidlaganlaridek⁷⁵, bu normativ hujjat loyihasi tayyorlashning texnikaviy masalalari (qonunchilik texnikasining eng muhim, tayanch nuqtasi) chetga surilib qolib, huquq ijodkorligining mohiyati, uning ijtimoiy-siyosiy ahamiyati kabi masalalar birinchi o‘ringa chiqib qoladi.

Ayrim huquqshunos olimlar esa qonunchilik texnikasini keng va tor ma’noda tushunish lozim, deb hisoblaydilar. U keng ma’noda qarorlarni ishlab chiqish bo‘yicha ulkan faoliyatdir, uning yordamida

⁷² Ушаков А.А. Важнейшие кодификационные работы на первой фазе развития советского государства. Автореф. дис... канд.юрид.наук. -Л.: 1953. -С.21.

⁷³ Законодательная техника. Под ред.проф. Д.А.Керимова. -Л.:Изд-во ЛГУ, 1965. -С.6.

⁷⁴Пиголькин А.С. Подготовка проектов нормативных актов. -М.: Юридическая литература, 1968. -С.6.

⁷⁵ Бойко Л.М. Совершенствование законодательной техники в условиях ускорения социально-экономического развития советского общества.- Т.:Фан, 1988. -С.10.

qonunchilik siyosati va prinsiplari hayotga tatbiq etiladi. Bunday faoliyat o'zida o'z mohiyati va texnik tartibini namoyon etadi. Qonunchilik texnikasi tor ma'noda esa huquqiy normalarni tuzish, ifodalash qoidalari yig'indisidir, deb hisoblaydilar.

Shunday qilib, qonunchilik texnikasi, uning o'rganish obyekti, ko'lami, doirasi to'g'risida ilmiy adabiyotlarda xilma-xil fikrlar mavjud.

Gap shundaki, qonunchilik texnikasi ham huquqiy nazariya, ham huquqiy amaliyot, ham qonun ijodkorligi (qonun tuzish) bilan bog'liq. Shu sababli qonunchilik texnikasi o'rganish obyekti belgilashda olimlar turli nuqtayi nazardan turib o'z fikrlarini bayon qiladi, qonunchilik texnikasiga nisbatan mazmun va mohiyat jihatidan turli-tuman qoidalarni kiritadilar. Natijada qonunchilik texnikasi bir qadar umumiylik, to'g'rirog'i noaniqlik kasb etadi.

Ilmiy adabiyotlarda qonunchilik texnikasining o'rganish obyekti, ko'lami turlicha tavsif qilinsa-da, qonunchilik texnikasining o'rganish predmeti va doirasiga asosan quyidagi masalalar kiritiladi:

- 1) normativ-huquqiy hujjatning shakli va tuzilishi;**
- 2) normativ-huquqiy hujjatning tarkibiy qismlari;**
- 3) normativ-huquqiy hujjat loyihalarini xalqaro standartlar darajasida har jihatdan pishiq va puxta tayyorlashning tashkiliy usuli masalalari;**
- 4) normativ-huquqiy hujjatlarga qo'shimcha va o'zgarishlar kiritish usullarini ishlab chiqish;**
- 5) normativ-huquqiy hujjat loyihalari matnini tuzishining asosiy talablarini aniqlash;**
- 6) qonunchilik lingvistikasi;**
- 7) normativ-huquqiy hujjat loyihalarida huquqiy normalarning ifoda etilish usuli;**
- 8) qonunchilik uslubi;**
- 9) qonun tili;**
- 10) yuridik terminologiya;**
- 11) normativ-huquqiy hujjatlarni bir tildan ikkinchi bir tilga tarjima qilish;**
- 12) qonunning nomlanishi;**

Yuridik texnika va qonunchilik texnikasi quyidagi masalalarni hal etish imkonini beradi:

birinchidan, normativ-huquqiy hujjatda ifodalanayotgan huquqiy normalarning mantiqiy izchilligiga erishiladi va o‘zaro aloqadorligi ta’minlanadi;

ikkinchidan, normativ-huquqiy hujjatning mazmuni va shakli o‘rtasidagi o‘zaro mutanosiblik ta’minlanadi;

uchinchidan, normativ-huquqiy hujjatlarni amaliyotda qo‘llash ishi osonlashadi;

to‘rtinchidan, normativ-huquqiy hujjatlarni turlicha sharhlashning oldi olinadi;

beshtinchidan, qonunchilik uslubining rivoji uchun keng yo‘l ochiladi;

oltinchidan, normativ-huquqiy hujjatning o‘ta aniq, ravon va tushunarli bo‘lishi ta’minlanadi;

yettinchidan, milliy yuridik tilning asosi sifatida qonun tilining shakllanishi va takomillashuvi uchun zarur shart-sharoitlar yaratiladi;

sakkizinchidan, milliy yuridik terminologiya tartibga solinadi;

to‘qqizinchidan, normativ-huquqiy hujjat loyihalarining bir tildan ikkinchi bir tilga sifatli tarjima etilishi ta’minlanadi.

Yuridik texnika va qonunchilik texnikasi yuksak darajada rivojlangan mamlakatning yuridik hujjatlari va qonunlari ham shunchalik mukammal, puxta, pishiq yaratiladi. Qonunlar va yuridik hujjatlarning jahon andozalari darajasiga mos kelishini ta’minlashda yuridik texnika va qonunchilik texnikasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bois huquqshunos yuridik hujjat va qonun loyihalarini tuzayotganda, birinchi navbatda, yuridik hujjat va qonun tili talablarini mukammal bilishi va shu talablar asosida ularni ishlab chiqishi zarur. Yuridik hujjat va qonun tiliga qo‘yiladigan asosiy talablar quyidagilardan iborat:

1. Har qanday normativ-huquqiy hujjat matni rasmiy, qat’iy va, o‘z navbatida, neytral ifodalangan bo‘lishi lozim;

2. Normativ-huquqiy hujjat matni eng yuqori darajada (maksimal) aniq ifodalanishi kerak;

3. Normativ-huquqiy hujjat matni mumkin qadar qisqa, sodda va lo‘nda bo‘lishi zarur;

4. Normativ-huquqiy hujjatda ifodalanayotgan fikrlar mantiqiy ketma-ketlik asosida izchil bayon etilishi lozim;

5. Normativ-huquqiy hujjat matni ham huquqshunos mutaxassislar yaxshi tushunishi nuqtayi nazaridan, ham barcha fuqarolarning idrok etish imkonidan kelib chiqib tuzilishi kerak.

Qonun tilini bu talablar asosida mukammal tuzish huquqshunosdan katta bilim va salohiyatni taqozo qiladi. U bu talablarning mazmun va mohiyati va uni amalga oshirish usullarini mukammal o'zlashtirgan bo'lishi lozim.

Shunday qilib, yuridik texnika va qonunchilik uslubiylatini huquqshunosning yozma so'z ustaligi haqidagi ilm deb atash mumkin. Bu ustalikning ham o'ziga xos qoidalari, xususiyatlari mavjud bo'lib, u yuristga huquqiy normalarni ifodalashda gap qanday usullarda qurilsa, huquqning mohiyati yanada yaqqolroq ochiladi kabi masalalarni o'rganish imkonini beradi. U amaliy ahamiyatga ega bo'lib, huquqshunosga o'zi ishlayotgan huquqiy grammatik qolip (konstruksiya) va gaplarning mavjud talablarga qanchalik javob berishi yoki bermasligini aniqlash imkonini yaratadi. U qonunshunosni qonunda ifodalayotgan har bir so'zga nihoyatda ehtiyot bilan yondashishga undaydi. Yuridik hujjat va qonun loyihalarining nihoyatda mukammal tuzilishiga, uning yuksak san'at asari darajasiga ko'tarilishiga imkon beradi. Huquqning yanada ravnaq topishi uchun eng muhim asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

YURIDIK TIL VA QONUNCHILIK USLUBIYATI

Yuridik tilning eng markaziy muammolaridan biri qonunchilik uslubiylati (stilistikasi) masalasidir. Shu nuqtayi nazardan normativ-huquqiy hujjatlarning yuridik tilga qo'yiladigan talablar asosida har jihatdan mukammal bo'lishi, shu mamlakatda qonunchilik uslubiylati masalalari qanchalik ishlab chiqilganligiga hamda amaliyotda huquqshunoslarning bu bilimlarni o'zlashtirib qo'llay bilishiga chambarchas bog'liq.

Qonunchilik uslubiylati, uning maqsad va vazifalari haqida atroflicha mukammal bilimga ega bo'lish uchun, uni yuridik fanlar doirasidagina tushuntirishning o'zi kifoya qilmaydi. U faqat yuridik bilimlar nuqtayi nazaridan tekshirilganda, uning mohiyati, tub mazmuni ochilmay qoladi. Chunki qonunchilik uslubiylati yuridik va

lingvistik bilimlar o'rtasidagi ma'lum bir ilmiy yo'nalish bo'lib, shunga ko'ra yuridik va lingvistik bilimlarning o'zaro hamkorligini taqozo etadi. Qonunchilik uslubiyati bilan shug'ullanuvchi mutaxassisdan ham yuridik, ham lingvistik bilimlardan xabardor bo'lish talab qilinadi.

Qonunchilik uslubiyati degan birikmaning o'ziyoq shundan dalolat beradiki, qonunchilik yuridik bilimlarga, uslubiyat esa lingvistik ilmlarga tegishlidir. Shuning uchun qonunchilik uslubiyatining predmeti, maqsad va vazifalarini yuridik va lingvistik fanlarning orasidan qidirish maqsadga muvofiq.

Stilistika (uslubiyat) fransuzcha stilus so'zidan olingan bo'lib, uchi o'tkir tayoqcha degan ma'noni anglatadi, lingvistik termin sifatida esa, birinchi marta, 1840-yilda qo'llangan. Shundan beri uslubiyat - lingvistik bilimlarning eng muhim tarkibiy qismi bo'lib, u o'tgan asrning oxirlaridan beri mustaqil fan sifatida o'rganilib kelinmoqda. Hozirgi kunda u filologiya fanining "toji", oliy cho'qqisi hisoblanadi.

Ilmiy adabiyotlarda "uslub" tushunchasiga turlicha ta'rif beriladi. Shunga ko'ra ilmiy adabiyotlarda har bir til tarkibida quyidagi vazifaviy (funktional) uslublar mavjudligi ta'kidlanadi: ilmiy uslub, publitsistik uslub, so'zlashuv uslubi, badiiy uslub, rasmiy ish uslubi.

Bu vazifaviy uslublar ma'lum bir ijtimoiy faoliyatga xoslanadi. Masalan, ilmiy nutqning maqsad va vazifasi ilmiy aloqadan, badiiy uslubniki esa hayot voqeliklarini badiiylashtirib, umumlashtirib, haqqoniylik bilan yoritib berishdan, bundan tashqari, tinglovchiga estetik- emotsional ta'sir ko'rsatishdan iborat. Bu uslubda roman, qissa, hikoya, umuman, badiiy asarlar yaratiladi. Bunda asarning estetik ta'sirini kuchaytirish uchun yozuvchi tilning barcha leksik va grammatik vositalaridan, shuningdek, turli badiiy tasvir vositalaridan ustalik bilan foydalanishga, yangi-yangi ifoda vositalarini yaratishga harakat qiladi.

So'zlashuv uslubi kishilarning o'zaro kundalik faoliyati davomida qo'llanadi. Publitsistik uslub esa ommaviy axborot vositalarida ish ko'radi. Rasmiy ish uslubi esa rasmiy doirada, turli hujjat va normativ akt loyihalarini tuzishda, ish qog'ozlari: ariza, tilxat, tavsifnoma kabilarni to'lg'izishda qo'llanadi.

Bu o‘rinda shu narsani alohida ta’kidlash lozimki, bu uslublarni tasnif qilish ular bir-biridan tamoman farq qilishini yoki bu umuman boshqa-boshqa til tushunchasini anglatmaydi. Ularning hammasi umumadabiy til doirasida yaxlit holatda ish ko‘radi. Faqatgina bu uslublar ma’lum bir faoliyatga xizmat qilishi tufayli adabiy tilga xos til birliklarining ma’lum bir jihatlarini ko‘proq, ayrim qirralarini esa kamroq, ba’zi xususiyatlarini esa umuman aks ettirmaydi. “Vazifaviy uslublar deganda tildan farq qiladigan qandaydir alohida narsa tushunilmaydi, balki shu aniq adabiy til sistemasining ichida qaratiladigan, o‘ziga xos xususiyatlari, xizmat qilish doirasi bilan bir-birlaridan farq qilib turadigan yordamchi sistema tushuniladi”⁷⁶.

Adabiy til fonida qonunchilik uslubining o‘rnini belgilashda rus tilshunos olimlari V.D.Bondaletova, S.S.Vartapetova, E.N.Kushlina, N.A.Leonovalar rasmiy ish uslubini quyidagicha guruhlariga ajratadilar:

1. Qonunchilik uslubi.
2. Har xil ish qog‘ozlari uslubi.
3. Diplomatik ish qog‘ozlari uslubi⁷⁷.

Qonunchilik uslubi rasmiy ish uslubini doirasiga kiruvchi uslublarning eng asosiy turi hisoblanadi. U jamiyat ijtimoiy faoliyatining huquqqa daxldor bo‘lgan sohasigagina xizmat qiladi. “Qonunchilik uslubi - deb yozishadi “Qonun tili” kitobining mualliflari, rasmiy ish uslubini doirasiga kiruvchi barcha kenja uslublarning shakllanish va rivojlanish yo‘lini belgilaydi, qonunchilik uslubining turli ish qog‘ozlari matnining uslubiyatida va leksikasida o‘z aksini topadi. U bu ish qog‘ozlarining shakl va mazmuniga o‘z ta’sirini o‘tkazadi, idoraviy hujjatlarning va ma’muriy ish yuritishning namunasi bo‘lib xizmat qiladi”⁷⁸.

Buning sababi, qonunchilik uslubining ham lingvistik fanlar doirasiga tegishliligidir. Uni o‘rganish uchun yurist bo‘lishning o‘zi kifoya qilmaydi. Yurist huquqiy normani yozar ekan, xohlaydimi-yo‘qmi lingvistik bilimlarga ehtiyoj sezadi. Tilshunos esa yuridik

⁷⁶ Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Т.: 1992, - Б.8.

⁷⁷ Бондалетова В.Д., Вартапетова С.С., Кушлина Э.И., Леонова Н.А. Стилистика русского языка. Л., Просвещение, 1982., -Б.88.

⁷⁸ Язык закона, -С.14.

terminlardan, ma'lum bir huquqiy bilimlardan xabardor bo'lmay turib, bu sohani o'rgana olmaydi.

Jamiyatning, huquqning rivojlanishi bilan bir vaqtda qonunchilik uslubi ham takomillashtirilib, huquqning har davriga nisbatan ilmiy-nazariy jihatdan o'rganib boriladi. Bunda ish bermayotgan, huquqning rivojiga to'sqinlik qilayotgan, eski ifoda usullaridan voz kechiladi, ularning o'rniga huquqning mazmunini to'la ochadigan, xalqimizga yaqin va tushunarli bo'lgan yangi-yangi ifoda usullari joriy etiladi.

Huquq mazmun mohiyati jihatidan qanchalik xalqchil, xalqaro me'yorlar darajasida bo'lmasin, agar qonun hujjatlari matnida bu huquq normalarini ifodalashda eng qulay ifoda usullari topilmas ekan yoki u eski, "noaniq" tilda ifodalanar ekan, bu fuqarolarda huquqqa, shu qonunga nisbatan mehru muhabbatni so'ndiradi. Fuqarolarning huquqiy madaniyatsizligiga olib keladi. Fuqarolarni qonunlardan bezdiradi. Chunki fuqaro qonun matnini bir necha marta o'qib ham tushunmasa, bu hol fuqaroning huquqiy savodsizligiga va huquqiy madaniyatsizligiga sabab bo'ladi.

Bundan tashqari, qonunni turli-tuman sharhlashga keng yo'l ochiladi, natijada jamiyatda turli salbiy holatlar, korrupsiya, jinoyatchilik va huquqbuzarlikning avj olishiga turtki bo'ladi.

Shuning uchun, bu masalalarni o'rganish qonunchilik uslubiya-tining obyekti hisoblanadi. Huquqshunos olim L.M.Boyko qonunchilik uslubiya-tining vazifalari xususida to'xtalib shunday yozadi: "Qonunchilik uslubiya-ti qonun hujjatlarida til vositalarini qo'llash qonuniyatlarini, usullarini o'rganadi. Uning yordamida huquqiy normalarning to'g'ri ifoda etilish muammolari hal etiladi. Qonun chiqaruvchi til qonunchilik irodasining, huquqiy asar nutqiy shaklining haqiqiy ifodachisi bo'lishi uchun nutqiy faoliyatning eng muhim shakllarini tanlab oladi. Yuridik til uchun ham leksik, ham grammatik tadqiqotlar juda muhimdir. Chunki buning natijasida qonunchilikda yuridik tilning zarur belgilari shakllanadi, yuridik til vositalarining qonuniyatlari tarkib topadi. Unda shunday maqsad qo'yiladiki, yuridik til huquqning rivojiga xizmat qiladi"⁷⁹.

Demak, qonunchilik uslubiya-ti qonunshunosning tilini, nutqini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etishi, qonunchilik uslubining uslubi-

⁷⁹ Бойко Л.М. Курсатилган манба. -Б.72.

xususiyatlarini aniqlashi, yuridik til, uning o'ziga xos jihatlarini belgilashi lozim. Bundan tashqari, qonunchilik uslubini badiiy uslub bilan qiyoslash, qonunchilik uslubining eng nozik qirralarini yana ham aniqroq ochish imkoniyatini beradi. Bu esa qonunchilik uslubining amaliyotda eng qulay va samarali variantlarini ishlab chiqishda katta rol o'ynaydi.

Yuridik til - huquq mazmunining, mohiyatining shakliy ifodasi bo'lsa, qonunchilik uslubi esa bu ifoda usulining ilmiy-nazariy jihatlarini o'rganadi.

Shunday qilib, qonunchilik uslubiyatini huquqshunosning yozma so'z ustaligi haqidagi ilm deb atash mumkin. Bu ustalikning ham o'ziga xos qoidalari, xususiyatlari mavjud bo'lib, u yuristga huquqiy normalarni ifodalashda gap qanday usullarda qurilsa, huquqning mohiyati yanada yaqqolroq ochiladi kabi masalalarni o'rganish imkonini beradi. U amaliy ahamiyatga ega bo'lib, qonunshunosga o'zi ishlayotgan huquqiy grammatik qolip (konstruksiya) va gaplarning mavjud talablarga qanchalik javob berishi yoki bermasligini aniqlash imkonini yaratadi. U qonunshunosni qonunda ifodalayotgan har bir so'zga nihoyatda ehtiyotkorlik bilan yondashishga undaydi. Qonun loyihalarining nihoyatda mukammal tuzilishiga, uning yuksak san'at asari darajasiga ko'tarilishiga imkon beradi va huquqning yanada ravnaq topishi uchun eng muhim asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

HUQUQIY NORMALARNI IFODALASHNING METODOLOGIK ASOSLARI

Qonunchilik uslubiyatining eng asosiy masalalaridan biri - huquqiy normalarning ifoda usullarini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etib, eskirib amaliyotda ish bermayotgan ifoda usullarini aniqlash, ularning o'rniga fuqarolar tomonidan osonlik bilan tushuniladigan, o'z navbatida, ularning diliga va ruhiyatiga yaqin bo'lgan ifoda usullarini ishlab chiqishdir. Chunki qonunlarning amaliyotda qanday natijalar berishi, ularning huquqiy kuchi bilan birgalikda, qonun matnini tuzishda so'z va terminlardan to'g'ri foydalanishga, huquqiy fikrning grammatik jihatdan qanday qurilishiga ham ma'lum ma'noda bog'liq. Agar huquqiy normani tuzishda xalqqa yaqin

bo'lgan grammatik qurilmalar (konstruksiya) dan foydalanilmasdan, gaplar uzundan-uzun tuzilib, fikrlarni ifodalashda o'ta aniqlik, qisqalik va mantiqiy izchillik kabi prinsiplarga rioya qilinmasa, bu huquqiy norma o'ta mavhumlik kasb etadi. Natijada uni har kim o'zi bilganicha tushunadi, bu esa turli nojo'ya harakatlarga sabab bo'ladi.

Huquqshunos uchun soddagina huquqiy axborotni huquqiy norma sifatida shakllantirish unchalik qiyinchilik tug'dirmaydi. Lekin, aksariyat holatlarda juda ham murakkab va keng huquqiy axborotni huquqiy norma sifatida qonun matnida ifodalashga to'g'ri keladi. Bu esa qonunshunosdan katta tajriba, mas'uliyat va, o'z navbatida, huquqiy normalarni ifodalash usullari bilan bog'liq bilimlarni o'zlashtirishni talab etadi.

Huquqiy normalarni ifodalash usullarini aniqlash juda ham murakkab vazifa bo'lib, buning uchun, ta'kidlanganidek, huquqshunos bo'lishning o'zi kifoya qilmaydi. Bu soha bilan shug'ullanuvchi muataxassis yuridik bilimlar bilan birga lingvistik hamda muharrirlik sirlarini yaxshi o'zlashtirgan bo'lishi lozim.

Shu nuqtayi nazardan ilmiy yuridik adabiyotlarda huquqiy normalarni ifodalash usullari juda ham kam yoritilgan. Bu masalalarga oid fikrlarni, asosan, chet ellik huquqshunos olimlar, jumladan, ruminiyalik A.Nashis, fransiyalik M.Valin, J.Daben, F.Jeni kabi olimlarning ijodida kuzatish mumkin.

Bu masalaga bag'ishlab fransuz olimi M. Valin "Yuridik metodda empirizm yoki konseptualizm kerakmi? Yoki yo'qmi?" nomli maqolasida huquqiy normalarni tuzishda mavhumlashtirish (abstraksiya) usulidan keng foydalanish lozimligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, huquqiy normalarni har bir hayotiy mayda ikir-chikir voqealarga moslab yozish mumkin emas. Bunday hayotiy voqealar umumiy qoida, prinsip va tushunchalar asosida hal etiladi. Shuningdek, huquqiy normalarni o'ta rasmiyatchilik ruhida ifodalash ham huquqni real hayotdan uzoqlashtiradi, mantiqiy "ifoda" larga aylantirib qo'yadi va huquq ifoda usullarining metodologik asosini yaratish uchun to'sqinlik qiladi⁸⁰.

Huquqshunos olimlar ichida huquqiy normalarni ifodalash usuli bo'yicha ruminiyalik olim A.Nashisning fikri alohida diqqatga

⁸⁰ Waline M. Melanges en l honneur de J. Dabin. Paris, Sirey, 1963, p. 359-371.

savordir. U bu masalalar yuzasidan boshqa olimlarga qaraganda ancha real fikr yuritib, chuqur ilmiy-nazariy tahlil etadi. Uning fikricha, huquqni tipiklashtirishda quyidagi eng muhim usullardan foydalaniladi:

1. Ta'riflash;
2. Tasniflash;
3. Yuridik konstruktsiya;
4. Prezumpsiya va fiksiya⁸¹.

A.Nashis ta'riflash usulida huquqiy normalarning asosiy elementi bo'lgan tushunchalarni o'ta aniq ifodalash lozimligini ta'kidlaydi. Bunda, ayniqsa, o'ta aniqlilikni ta'minlashda terminlar muhim o'rin tutishini qayd etadi, shuning uchun terminlarni qo'llash usullari bilan bog'liq masalalarga to'xtalib o'tadi.

Tasniflash esa – ta'riflash paytida ishlab chiqilgan tushunchalarni ma'lum bir mezonlarga ko'ra guruhlariga ajratish yo'li bilan huquqiy materialni to'plash usuli hisoblanadi, deb qayd etadi A. Nashis⁸².

“Yuridik konstruktsiyaning o'ziga xos vazifasi, – deb yozadi A. Nashis, - huquqiy normalarning mantiqiy izchilligini ta'minlashdir. Bu huquqiy normalar birligiga asos soladi va yetishmayotgan huquqiy normalarni yaratish lozimligini ko'rsatadi. Shunday qilib, huquqiy konstruktsiya huquqiy normalarni ishlab chiqish, sistemaga solish hamda huquqiy normalarni sharhlash va qo'llash bilan bog'liq masalalarni qamrab oladi”. Shuningdek, olim huquqiy normalarni shakllantirishda prezumpsiya va fiksiya usullari ham muhim o'rin tutishini ta'kidlaydi⁸³.

Umuman, A.Nashis tomonidan keltirilgan huquqiy normalarni ifodalashning ta'riflash, tasniflash, yuridik konstruktsiya, prezumpsiya va fiksiya usullari nafaqat qonunchilik texnikasi, balki huquqning butun mazmunidan kelib chiqilgan holda ishlab chiqilgan nazariy qoidalardir. Shuning uchun huquqiy normalarni aynan lingvistik nuqtayi nazardan qanday ifodalash lozimligi haqidagi masalalarni to'la qamrab ola olmaydi.

Huquqiy normalarni shakllantirishda uning nimalarni aks ettirishi va ularni qaysi tartibda tuzish (bob, modda, qism, bandlarga ajratish)

⁸¹ Нашиц А. Правотворчество: теория и законодательная техника. -С.193-194.

⁸² Нашиц А. Правотворчество: теория и законодательная техника. -С. 194-208.

⁸³ Нашиц А. Правотворчество: теория и законодательная техника. -С. 214-220.

bilan birga, huquqiy normalarning bevosita ifodalanish usullarini ham aniqlash muhimdir.

O‘zbek tilida huquqiy normalarni ifodalash usullarining metodologik jihatdan quyidagi yurislingvistik shakllari mavjud:

- 1. Odatdagi bayoniy usul.**
- 2. Huquqiy normani xatboshi (abzas) orqali qismlarga bo‘lib ifodalash usuli.**
- 3. Huquqiy normani harflar orqali qismlarga bo‘lib ifodalash usuli.**
- 4. Huquqiy normani raqamlar orqali qismlarga bo‘lib ifodalash usuli.**
- 5. Huquqiy axborotni dastlab raqamlar orqali qismlarga bo‘lish, so‘ngra shu qismdagi fikrlarni harflar orqali bandlarga ajratib ifodalash usuli.**

6. Huquqiy normani jadval asosida ifodalash usuli.

Bu usullardan qaysi birini qo‘llash berilayotgan huquqiy axborotning qanchalik sodda yoki murakkabligidan kelib chiqadi. Agar ifodalanuvchi huquqiy axborot unchalik murakkab bo‘lmasa va unda grammatik jihatdan uyushgan gaplar bo‘lmasa (yoki kam darajada bo‘lsa), unda huquqiy norma odatdagi bayoniy usulda ifodalanadi. Masalan:

Jinoyat sodir etgan shaxslar jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e‘tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeidan qat’i nazar, bir xil huquq va majburiyatlarga ega bo‘lib, qonun oldida tengdirlar.

(JK 5-m.)

Huquqiy normalarni ifodalashda ko‘proq odatdagi bayoniy usuldan foydalaniladi.

Yuridik norma sifatida ifodalanayotgan huquqiy axborot juda murakkab va keng bo‘lgan taqdirda qonun ijodkorligi faoliyatida bu normani xatboshi, harf, raqamlar orqali qismlarga bo‘lib ifodalash usulidan foydalaniladi.

Bu usul quyidagi to‘rt xil sintaktik yo‘l bilan ifodalanadi:

1. Gapda asosiy (predikativ) fikrni ifodalovchi, grammatik jihatdan ega va kesimdan (ularga bog‘langan bo‘laklardan) tuzilgan bosh gap berilib, so‘ngra uyushgan gaplar sanab o‘tiladi. Masalan:

Quyidagi hollarda xodimning roziligidan qat’i nazar mehnat haqidan ushlab qolinadi:

1) *O‘zbekiston Respublikasida belgilangan soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarni undirish uchun;*

2) *sudning qarorlari va boshqa ijro hujjatlarini ijro etish uchun;*

3)

(Mehnat kodeksi 164-m.)

2. Gapning egasi va u bilan bog‘langan bo‘laklar berilib ikki nuqta qo‘yiladi va shundan keyin uyushgan bo‘laklar bandma-band berilib, yakuniy fikrni ifodalovchi - kesim har bir qismning oxirida beriladi. Masalan:

Ichki ishlar organlarining jazolarni ijro etish inspeksiyasi:

muayyan huquqdan mahrum qilingan mahkumlarni ro‘yxatga oladi;

mahkumning hukmda ko‘rsatilgan taqiqlarga rioya etishlarini tekshiradi;

... .

(Jinoyat-ijroiya kodeksi 22-m.)

3. Gapning egasi berilib, ikki nuqta qo‘yiladi va uyushgan bo‘laklar qisma-qism sanab o‘tilib, eng oxirgi bandda yakuniy fikr - kesim ifodalanadi. Masalan:

Mahkumlar:

jazoni o‘tash tartibi va shartlariga rioya etishga;

jazoni ijro etuvchi muassasa yoki organ ma‘muriyatining qonunga asoslangan talablarini bajarishga majburlirlar.

(Jinoyat-ijroiya kodeksi 13-m.).

4. Ergash gaplar qismma-qism berilib, oxirgi qismda asosiy fikrni ifodalovchi bosh gap beriladi. Masalan:

Basharti:

1) *ushlab berilishi talab qilinayotgan shaxs O‘zbekiston Respublikasining fuqarosi bo‘lsa;*

2) *jinoyat O‘zbekiston Respublikasida sodir etilgan bo‘lsa;*

3) *... bo‘lsa;*

4) *... bo‘lmasa;*

5) *ushlab berish to‘g‘risidagi talabnoma asos bo‘lgan qilmish O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari bo‘yicha jinoyat hisoblanmasa, shaxsni o‘zga davlatga ushlab berishga yo‘l qo‘yilmaydi.*

(JPK 10-m.)

Hozirgi qonun ijodkorligi jarayonida murakkab huquqiy axborotni huquqiy norma sifatida shakllantirishda, asosan, shu to'rtta usuldan foydalaniladi. Huquqiy normalarni bu usulda ifodalash, qonun ijodkorligi jarayonida ijobiy holat deb qaraladi. Chunki bu usul orqali ifodalangan huquqiy normaning qismlarga bo'lib berilishi natijasida tushunarlik darajasi yuqori bo'ladi.

Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash lozimki, huquqiy norma-ning asosini, lingvistik til bilan aytganda, predikativ birikma – ega va kesim ifodalaydi. Shuning uchun huquqiy normani shakllantirayotganda umumlashtiruvchi bo'lak sifatida ega va kesim asosida bosh fikr ifodalanib, so'ngra uyushgan bo'laklar qismma-qism berilsa, bu huquqiy normani tushunib olish ancha oson kechadi. Qonunni qo'llovchi, dastlab, matnda nima haqida gap borishini, ya'ni qonunshunosning maqsadini anglab, so'ngra uyushgan bo'laklardagi fikrlarni uqib oladi. Masalan:

Sud fuqarolik ishini quyidagi hollarda qo'zg'atadi:

- 1) o'zining huquqi yoki qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatini himoya qilishni so'rab murojaat qilgan shaxsning arizasi bo'yicha;*
- 2) prokurorning arizasi bo'yicha.*

(Fuqarolik-protsessual kodeksi 5-m)

Murakkab huquqiy axborotni ifodalashning yuqoridagi uchinchi va to'rtinchi turlarida esa, avval, uyushgan bo'laklar qismma-qism berilib, so'ngra, eng oxirgi qismda, yakuniy fikrni ifodalovchi kesim beriladi. Bu tipdagi gaplarni tezlikda osonlik bilan ilg'ab olish fuqarolar uchun bir muncha noqulaylik tug'diradi. Chunki fuqaro hamma qismlarni o'qib to'xtatib gapdagi yakuniy fikrni uqib olmaguncha, gap nima haqida borayotganligi, qonunshunosning maqsadini anglab ola olmaydi. Masalan:

Quyidagi ishlar bo'yicha:

- 1) voyaga yetmaganlarning ishi bo'yicha;*
- 2) soqovlar, karlar, ko'rlar, jismoniy nuqsoni yoki ruhiy kasalligi sababli o'zini o'zi himoya qilish huquqini amalga oshirishga qiynaladigan boshqa shaxslarning ishi bo'yicha;*
- 3) sudlov ishi olib borilayotgan tilni bilmaydigan shaxslarning ishi bo'yicha;*

4) jazo chorasi sifatida o'lim jazosi tayinlanishi mumkin bo'lgan jinoyatlarni sodir etishda gumon qilinayotgan yoki ayblanayotgan shaxslarning ishi bo'yicha;

5) shaxslarning manfaatlari o'zaro qarama-qarshi bo'lib, ulardan aqalli biri himoyachiga ega bo'lgan ishlar bo'yicha;

6) davlat ayblovcisi yoki jamoat ayblovcisi ishtirok etayotgan ishlar bo'yicha;

7) jabrlanuvchining vakili sifatida advokat ishtirok etayotgan ishlarda;

8) tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llash to'g'risidagi ishlarda himoyachining ishtirok etishi shart.

(JPK 51-m.)

Bunday holatlarda, dastlab, asosiy fikrni ifodalovchi umumlashtiruvchi bo'laklar berilib, so'ngra uyushgan bo'laklar sanab o'tilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Jumladan, yuqoridagi modda quyidagi tartibda berilsa, huquqiy normaning aniqlik darajasi yuqori bo'lar edi:

Quyidagi ishlarda himoyachining ishtirok etishi majburiydir:

1) voyaga yetmaganlarning ishi bo'yicha;

2) soqovlar, karlar, ko'rlar, jismoniy nuqsoni yoki ruhiy kasalligi sababli o'zini o'zi himoya qilish huquqini amalga oshirishga qiynaladigan boshqa shaxslarning ishi bo'yicha;

3) sudlov ishi olib borilayotgan tilni bilmaydigan shaxslarning ishi bo'yicha;

4) jazo chorasi sifatida o'lim jazosi tayinlanishi mumkin bo'lgan jinoyatlarni sodir etishda gumon qilinayotgan yoki ayblanayotgan shaxslarning ishi bo'yicha;

5) shaxslarning manfaatlari o'zaro qarama-qarshi bo'lib, ulardan aqalli biri himoyachiga ega bo'lgan ishlar bo'yicha;

6) davlat ayblovcisi yoki jamoat ayblovcisi ishtirok etayotgan ishlar bo'yicha;

7) jabrlanuvchining vakili sifatida advokat ishtirok etayotgan ishlarda;

8) tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llash to'g'risidagi ishlarda.

Shunday qilib, murakkab huquqiy normalarni ifodalashda ko'proq asosiy fikrni ifodalovchi umumlashtiruvchi bo'lakni

oldin berib, so‘ngra uyushgan bo‘laklarni sanab o‘tish usulidan ko‘proq foydalanish maqsadga muvofiq.

Huquqiy normalarni ifodalash usullaridan yana biri ularni jadvallar asosida aks ettirishdir. Jumladan, Soliq kodeksining 23, 30,55-moddalarida shu usuldan foydalanilgan. Masalan:

Norezidentning O‘zbekiston Respublikasidagi to‘lov manbalaridan olingan, doimiy muassasa bilan bog‘liq bo‘lmagan daromadiga (foydasiga) manbada chegirmalarsiz quyidagi stavkalar bo‘yicha soliq solinadi:

<i>dividendlar va foizlar</i>	<i>15 foiz</i>
<i>tavakkalchiliklarni sug‘urta qilishga yoki qayta sug‘urta qilishga to‘langan sug‘urta mukofotlari</i>	<i>10 foiz</i>
<i>O‘zbekiston Respublikasi bilan boshqa davlatlar o‘rtasida harakat qilishda xalqaro aloqa uchun telekommunikatsiyalar yoki transport xizmatlari (fraxtdan daromadlar)</i>	<i>6 foiz</i>
<i>royalti, ijaradan olingan daromadlar, xizmatlar ko‘rsatish, shu jumladan boshqaruv, maslahat xizmatlari ko‘rsatishdan keladigan daromadlar va boshqa daromadlar, daromad solig‘i solingan daromadlar (foyda) bunga kirmaydi.</i>	<i>20 foiz</i>

Jadvallar asosida ifodalash usuli qonun ijodkorligi faoliyatida kamdan-kam holatlarda, asosan, iqtisodiyotga oid qonunlarda berilayotgan axborotni matematik usulda, ya’ni miqdor va foizlarni ko‘rsatishda qo‘llanadi. Buni ijobiy holat sifatida baholash lozim. Chunki bu ko‘rsatkichlar jadvalga solinmasdan, tavsifiy yo‘l bilan berilsa, uni tushunish bir muncha og‘ir kechadi. Jadval asosida berilishi qonunni qo‘llovchilar uchun bir qadar qulaylik tug‘diradi.

Shunday qilib, huquqiy normalarni ifodalashning xilma-xil usullari mavjud bo‘lib, ulardan samarali foydalanish hamda xalqqa tushunarli bo‘lgan munosib shakllarini qo‘llash qonun mukammalligining asosiy shartlaridan biridir.

QONUN IJODKORLIGIDA TARJIMA MASALALARI

Huquqiy ijodkorlikning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri normativ-huquqiy hujjatlarni bir tildan ikkinchi bir tilga tarjima qilish masalasidir. Bu o‘ta mas’uliyatli va, o‘z navbatida, benihoya murakkab ish turi hisoblanadi. Chunki huquqiy matnga badiiy yoki

publitsistik uslubga oid matndek erkin yondashib bo'lmaydi, huquqiy tushunchalarning mazmunini umumadabiy tildagi barcha so'zlar, badiiy tasvir vositalari (metafara, metanimiya, mubolag'a, so'z o'yinlari kabilar) orqali ifodalab bo'lmaydi. Normativ-huquqiy hujjat matni o'ta qat'iy yondashishni, gap va jumla tuzilishlarini mumkin qadar buzmaslikni, shu bilan birga aniqlik yuqori darajada ta'minlanishini taqozo etadi.

“Normativ hujjatlarni tarjima qilish, - deb yozadi professor A.S. Pigolkin, - bu juda murakkab ijodiy jarayon bo'lib, huquqiy ijodkorlikni to'ldiradi. U badiiy tarjimachilikdan farqli ravishda o'ta (maksimal) aniqlikni, ifoda usulining sodda va konkretligini taqozo etadi. Agar huquqiy matn tarjimachiligida bunga erishilmasa, qonun ko'rsatmalari noto'g'ri tushunish va qo'llashga sabab bo'ladi”.

Ko'rinadiki, qonun tarjimashunosligining o'ziga xos tashkiliy-texnik qoidalari va usullari mavjud bo'lib, bu qoidalarni bilmaslik qonunni noto'g'ri tarjima qilishga, uning turlicha sharhlanishiga, tarjima qilinuvchi tilning qonun-qoidalari buzilishiga olib keladi.

Bu o'rinda shu narsani alohida ta'kidlash lozimki, hozir ham mutaxassislarimizning ruscha yuridik tilga o'rganib qolganligi sababli ayrim qonunlar rus tilida tayyorlanib, so'ngra o'zbek tiliga tarjima qilinmoqda. Biroq o'zbek tiliga o'girilgan qonunlarimizning matni rus tilidagidek aniq va tushunli emas, tili g'aliz, tushunilishi og'ir. Buning ustiga tarjima jarayonida ayrim qo'pol xatoliklar ham yuz bermoqda. Fikrimizning dalili sifatida ularning ayrimlarini keltirib o'tamiz.

Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 75-moddasi *Suvlarning davlat hisobini yuritish qoidalarini buzish deb nomlanadi.*

Mantiqan o'ylab qaraganda matnda *Suvlarning davlat hisobini yuritishi* deyilishi noto'g'ridir. Chunki *suvlar qanday qilib davlat hisobini yuritish qoidalarini buzadi?* Bu modda shu Kodeksning rus tilidagi shaklidan noto'g'ri tarjima qilingan. Unda shunday deyiladi:

Statya 75. Narusheniye pravil vedeniya gosudarstvennogo ucheta vod

Ko'rinadiki, bu modda rus tilida aniq va tushunarli ifodalangan. Shu moddani o'zbek tilida quyidagicha ifodalash mumkin edi:

75-modda. Davlatning suv hisobini yuritish qoidalarini buzish

Tarjima jarayonida gaplar tarkibidagi har bir jumla va soʻzning qaysi boʻlakka bogʻlanib, uni toʻldirib, izohlab yoki aniqlab kelayotganligiga alohida eʼtibor qaratish zarur. Boshqa gap boʻlagiga bogʻlangan soʻz va jumlani boshqa bir gap boʻlagiga bogʻlash tarjimaning notoʻgʻri boʻlishiga olib keladi. Jinoyat kodeksining 14-moddasidagi quyidagi gapga eʼtibor bering:

Ushbu kodeks bilan taqiqlangan, aybli ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik) jazo qoʻllash tahdidi bilan jinoyat deb topiladi.

Bu matndagi *jazo qoʻllash tahdidi bilan jinoyat deb topiladi* jumlasiga eʼtibor bering. Bu jumlani oʻqib bundan chiqdi jazo qoʻllanmaydigan jinoyat ham bor ekanda degan savol tugʻilishi mumkin. Oʻz-oʻzidan maʼlumki, jinoyat boʻlganidan keyin albatta jazo qoʻllanadi. Gap shundaki, bu modda rus tilidagi shaklidan notoʻgʻri tarjima qilingan. Eʼtibor bering:

Статья 14. Понятие преступление

Преступлением признается виновное общественно опасное деяние (действие или бездействие), запрещенное настоящим кодексом под угрозой применения наказаний.

Koʻrinadiki, *под угрозой применения наказания* jumlasini *преступления* soʻzini emas, balki *общественно опасное деяние* atamasini izohlab kelyapti. Oʻzbek tilidagi shaklida esa *под угрозой применения наказания* jumlasini *жизнь* soʻzi oldida berilib qoʻpol xatolikka yoʻl qoʻyilgan. Aslida u *общественно опасное деяние* atamasining oldida qoʻllanishi lozim edi.

Fuqarolik kodeksi 385-moddasining rus va oʻzbek tillardagi quyidagi variantlariga eʼtibor bering:

В случае изменения или расторжения договора обязательства считаются измененными или прекращенными с момента заключения соглашения сторон об изменении или о расторжении договора, если иное не вытекает из соглашения или характера изменения договора, а при изменении или расторжении договора в судебном порядке - с момента вступления в законную силу решения суда об изменении или расторжении договора.

Shartnoma oʻzgartirilgan yoki bekor qilingan taqdirda, agar kelishuvdan yoki shartnomani oʻzgartirish xususiyatidan boshqacha tartib anglashilmasa, taraflar shartnomani oʻzgartirish yoki bekor

qilishga kelishgan paytdan boshlab, shartnoma sud tartibida o'zgartirilgan yoki bekor qilinganida esa sudning shartnomani o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi qarori qonuniy kuchga kirgan paytdan boshlab majburiyatlar o'zgartirilgan yoki bekor qilingan hisoblanadi.

Agar bu gaplarni so'zma-so'z bir biriga taqqoslansa, rus tilidagi *с момента заключения соглашения сторон об изменении или о расторжении договора* jummalari o'zbek tiliga *taraflar shartnomani o'zgartirish yoki bekor qilishga kelishgan paytdan boshlab* deb tarjima qilinganligini ko'rish mumkin. Ya'ni *заключения соглашения* birikmasi o'zbek tiliga oddiygina qilib *kelishish* deb tarjima qilingan. Ma'lumki, *заключения соглашения* va *kelishish* bir xil ma'noni anglatmaydi. *Заключения соглашения* - biror masala bo'yicha tuzilgan va notarius yoki biror vakolatli idora tomonidan tasdiqlangan maxsus yuridik hujjat ma'nosini beradi. *Kelishish* esa yuridik kuchga ega bo'lgan maxsus bitim tuzish ma'noni bermasdan, balki *shunchaki og'zaki kelishuv* ma'nosini ifodalaydi.

Tarjimon tomonidan arzimas deb hisoblangan bir so'zning tushirib qoldirilishi amaliyotda ko'pdan ko'p tushunmovchiliklarga olib keladi. Jumladan, amaliyotda yuqoridagi huquqiy normaning rus tilidagi shaklini qo'llayotgan fuqaro maxsus bitim tuzadi. Aynan shu moddaning o'zbek tilidagi shaklini qo'llayotgan fuqaro esa maxsus bitim tuzmasdan, shunchaki og'zaki kelishibgina qo'ya qoladi, xolos.

Normativ-huquqiy hujjatlarni tarjima qilayotgan paytda ularning asosiy ma'nosidan tashqari uslubiy ma'nolariga ham alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq. Jumladan, Jinoyat-ijroiya kodeksining 104-moddasining tuzilishiga e'tibor bering:

Yengillashtirish saqlash sharoitlariga intizomiy jazosi yo'q mahkumlar:

umumiy, qattiq tartibli koloniyalarda va tarbiya koloniyalarida - sud tayinlagan jazo muddatining kamida to'rtdan bir qismini o'taganlaridan keyin;

maxsus tartibli koloniyalarda - sud tayinlagan jazo muddatining kamida uchdan bir qismini o'taganlaridan keyin;

turmalarda - kamida olti oydan keyin o'tkaziladi.

Tarjimon bu gapni tarjima qilishda ikki narsani hisobga olmagan:

1. *Intizomiy jazosi yo‘q mahkumlar* jummlarini o‘qigan fuqaro *hamma mahkumlar go‘yoki intizomiy jazo olishi kerak* degan ma‘noni ham tushunadi;

2. Bu gapda aniqlik darajasi, ifoda usulining to‘g‘ri shakli ta‘minlanmagan. Matnning 1, 2, 3-bandlarini o‘qib to‘g‘ri (mahkumlar) haqidagi asosiy fikrni bildiruvchi *kesim (o‘tkaziladi)* ni o‘qimaguncha gap nima haqida borayotganligini anglab olish ancha mushkul.

Endi shu moddaning rus tilidagi shakliga e‘tibor bering:

Улучшенные условия содержания предоставляются осужденным, не имеющим дисциплинарных взысканий, по отбытии ими:

не менее одной четвертой части срока наказания, назначенного судом, - в колониях общего, строгого режимов и в воспитательных колониях;

не менее одной трети срока наказания, назначенного судом, в колониях особого режима;

не менее шести месяцев - в тюрьмах.

Ko‘rinadiki, bu huquqiy normaning rus tilidagi shaklida o‘zbek tilidagi variantida qayd etilgan ikki uslubiy xatolik yuz bermagan. O‘zbek tilidagi shaklida ham bu xatolikka yo‘l qo‘ymaslik uchun yuqoridagi huquqiy norma quyidagicha ifodalash lozim edi:

Intizomiy jazo olmagan mahkumlar yengillashgan saqlash sharoitlariga quyidagi holatlarda o‘tkaziladi:

umumiy, qattiq tartibli koloniyalarda va tarbiya koloniyalarida - sud tayinlagan jazo muddatining kamida to‘rt dan bir qismini o‘taganlaridan keyin;

maxsus tartibli koloniyalarda - sud tayinlagan jazo muddatining kamida uchdan bir qismini o‘taganlaridan keyin;

turmalarda - kamida olti oydan keyin.

Huquqiy normalarning so‘zma-so‘z emas, balki mazmunan tarjima qilishga, bunda har bir so‘zning lug‘aviy ma‘nosidan kelib chiqqan holda to‘g‘ri ishlatishga alohida e‘tibor bilan yondashish zarur. Jinoyat kodeksining 23-moddasiga e‘tibor bering:

Agar shaxsning qasddan jinoyat sodir etishi natijasida ehtiyotsizlik orqasida boshqa ijtimoiy xavfli oqibatlar yuz bergan va shunday

qilmishni qonun qattiqroq javobgarlik bilan bog'lagan bo'lsa, bunday jinoyat qasddan sodir etilgan jinoyat deb topiladi.

Bu moddadaagi qonun qattiqroq javobgarlik bilan bog'lagan bo'lsa jumlasini shu qonunning rus tilidagi *закон связывает повышенную ответственность* birikmasidan so'zma-so'z tarjimadir. Aslida shu jumlaning o'zbek tilida qonunda qattiqroq javobgarlik ko'zda tutilgan bo'lsa deb ifodalash mumkin edi.

Ko'rinadiki, amaliyotda qonun tarjimashunosligi bo'yicha bir qancha muammolar mavjud. O'zbekiston Respublikasi Davlat tili to'g'risidagi qonunning 8-moddasida: "O'zbekiston Respublikasining qonunlari, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining boshqa hujjatlari davlat tilida qabul qilinadi va e'lon etiladi. Bu hujjatlarning tarjimalari boshqa tillarda ham e'lon qilinadi"- deyilgan.

Lekin shunday bo'lsa-da, milliy istiqlolga erishganimizga o'ttiz yil to'lgan bir paytda ham ayrim qonun loyihalari o'zga tillarda (rus tilida) tayyorlanib, so'ng davlat tiliga o'girilmoqda. Nazarimizda, qonunchilik amaliyotidagi bunday "tajriba"ga chek qo'yish fursati yetdi.

Buning uchun O'zbekiston Respublikasi Davlat tili to'g'risidagi qonunning 8-moddasida qonunlarning davlat tilida tayyorlanishi lozimligi quyidagicha qayd etilishi lozim: "O'zbekiston Respublikasining qonunlari, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining boshqa hujjatlari davlat tilida tayyorlanadi, qabul qilinadi va e'lon etiladi. Bu hujjatlarning tarjimalari boshqa tillarda ham e'lon qilinadi"

Shuningdek, aynan shu huquqiy normani "Normativ huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi qonunlarga ham kiritish maqsadga muvofiq. Chunki qonun loyihalarining tarjima tarzida tayyorlanishi natijasida "qonunlar mazmunidan milliylik ruhi ko'tariladi, qonun tilining shirasi yo'qolib, uning ta'sirchalik darajasi pasayadi. Eng muhimi, qonunlarning mazmuni fuqarolar tomonidan idrok etish, qabul etish, hayotga joriy etilishi susayadi"⁸⁴.

Ko'rinadiki, bugungi kunda qonun tarjimashunosligi masalalari ilmiy-nazariy jihatdan o'rganishga nihoyatda muhtoj. Mamlakatimizda boshqa sohalarning tarjimashunosligi bo'yicha ancha-muncha ishlar

⁸⁴ Одилқориев Х.Т. Юқоридаги манба. -Б.98.

qilingan. Jumladan, badiiy tarjima san'ati bo'yicha bir qancha ilmiy tadqiqot ishlari hamda risolalar yaratilgan. Bu asarlarda badiiy tarjimaning ilmiy-nazariy qoidalari, usullari hamda tarjimonning mahorati kabi masalalar har jihatdan atroflicha tahlil etiladi. Lekin huquqiy-normativ hujjatlar tarjimasi, qonun tarjimashunosligi masalalari, uning qoida va usullari bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari deyarli yo'q darajada.

Ayniqsa, mamlakatimiz mustaqillikka erishib jahon xalqlari bilan iqtisodiy, siyosiy, huquqiy va madaniy aloqalarimiz yuksalib borayotgan bugungi kunda o'zbek milliy qonunlarini ingliz, fransuz, nemis, yapon tillari kabi nufuzli tillarga tarjima qilish dolzarb vazifadir. Chunki boshqa davlatdan O'zbekistonga kelib ish yuritayotgan xorijlik fuqarolar mamlakatimiz qonunlariga asosan ish yuritadilar. Agar biror huquqiy norma boshqa tillarga sal o'zgacharoq tarjima qilinsa, xorijlik fuqaro O'zbekistonning xorijiy tildagi (aytaylik, ingliz tilidagi) qonunlari orqali o'z huquqini himoya qiladi. Haqiqatda esa bizning qonunlarimizda bunga yo'l qo'yilmasa, bu xalqaro darajadagi kelishmovchiliklarga olib kelishi mumkin.

Bundan tashqari, xalqaro miqyosdagi normativ-huquqiy hujjatlarni o'zbek tiliga tarjima qilish masalalarini ham o'ylab ko'rish maqsadga muvofiq. Bunday xalqaro hujjatlarning aksariyat qismi hozirgi paytda rus tilidagi shakli orqali o'zbek tiliga o'girilmoqda. Bunday hujjatlarni rus tili orqali emas, balki shu tilning o'zidan to'g'ridan-to'g'ri o'zbek tiliga tarjima qilish muhim vazifa hisoblanadi. Respublikada bu ishni markazlashtirgan holatda olib borilishi maqsadga muvofiq.

Ta'kidlanganidek, huquqshunos va tilshunos olimlar tomonidan qonun tarjimashunosligining ilmiy-nazariy qoidalari va usullarini ishlab chiqish juda ham muhimdir. Mazkur tadqiqot ishi davomida qonun tilining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda qonun tarjimashunosligining ilmiy-nazariy qoidalarini ishlab chiqishga harakat qildik. Ular quyidagilardan iborat:

1. Tarjimon, avvalombor, o'zi tarjima qilayotgan huquqiy normani har tomonlama o'rganishi, to'la ma'noda tushunishi, shundan keyingina tarjimini boshlashi lozim;

2. Tarjima jarayonida qonun tilining rasmiylik, qat'iylik, neytrallik, o'ta aniqlik, qisqalik, soddalik, shaxssizlik, mantiqiy izchillik prinsiplariga qat'iy rioya qilishi zarur;

3. Tarjima shu tilning fonetik, leksik, grammatik qoidalariga qat'iy rioya qilgan holda amalga oshirilishi kerak;

4. Tarjimada asosan yuridik tilda qabul qilingan so'zlardan foydalanish prinsipiga asoslanib, eskirgan, shevaga va og'zaki so'zlashuvga xos so'zlarni hamda kuchliy uslubiy bo'yoqdor so'zlarni ishlatmaslik lozim;

5. Mumkin qadar hammaga tushunarli bo'lgan umumiste'mol so'zlarni ko'proq ishlatish maqsadga muvofiq;

6. Huquqiy atamalarni tarjima qilishda huquqiy atamalarning barqarorligi prinsipiga rioya qilish zarur;

7. Huquqiy atamalarni qonun matnlarida ishlatishda shu atamaning keng xalq ommasi uchun qanchalik tushunarli ekanligini hisobga olish kerak. Agar atama ko'pchilik uchun tushunarsiz bo'lsa, shu atamaning izohini berish maqsadga muvofiq;

8. Asl matnda gapning grammatik qurilishi va uyushgan bo'laklar qanday berilgan bo'lsa, tarjimada ham shu tartibni saqlab qolishga harakat qilish kerak;

9. Ayrim murakkab huquqiy normalar bitta gap shaklida uzundan-uzun berilgan bo'lsa, o'z ona tilining qoidalaridan kelib chiqqan holda bir necha soddaga bo'lib berish usulidan foydalanish kerak;

10. Matn tarjima qilinganidan so'ng qayta-qayta ekspertiza qilinishi, undagi har bir so'z va grammatik shakl "chig'iriq"dan o'tkazilishi, ortiqcha so'z va grammatik shakllardan voz kechilishi masadga muvofiq.

Shuningdek, bir tilda ifodalangan huquqiy normalar ikkinchi bir tilga tarjima qilinganda ham xuddi shu ma'nolarni berishi, tarjimadan so'ng uning turli sharhlanishiga yo'l qo'yilmasligi, aniq, ravshan, qisqa ifoda etilishi zarur. Shunga ko'ra qonun tarjimashunosligi ham bir sa'nat. Ayniqsa, qonun tilini ikkinchi bir tilga tarjima qilishga nihotda mas'uliyat bilan yondashish zarur. Qonun tilida, o'zni kelganda hatto, arzimagan bitta vergul insonning hayot-mamotini belgilaydi. Bu qonun loyihasini tarjima qiluvchi tarjimondan ma'lum bir (yuridik, lingvistik, yurislingvistik, qonunchilik texnikasi,

qonunchilik uslubi, muharrirlikka doir) bilimlardan xabardor bo'lishni, o'ta mas'uliyat bilan yondashishni taqozo etadi.

Shunday qilib, qonun tarjimashunosligi jarayonida quyidagi masalalarga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq:

1. Qonun hajmi, tuzilishi bo'yicha murakkab mazmunga ega bo'ladi. Bu huquq normalarining qanday holatda va tartibda, qay usulda ifoda etilishi bilan bog'liq. Agar ularning ifoda etilishi usuli qanchalik murakkab, uzundan-uzun, noaniq tuzilsa, bu qonun hayotda ijobiy samaralar berish o'rniga jamiyatda huquqbuzarlik va jinoyatchilik miqdorining oshishiga sabab bo'ladi. Shunga ko'ra huquqiy hujjat loyihalarining ifoda etilish usuli davlat faoliyatida ijtimoiy siyosiy-ahamiyatga ega.

Shu nuqtayi nazaridan O'zbekistonda "Yurislingvistika" fanini yanada rivojlantirish zarur va uning asosiy vazifalari: huquqiy normalarni ifoda etishning xalqchil, eng qulay, xalq manfaatini ko'zlovchi usullarini ishlab chiqish; uni qonun ijodkorligi faoliyatida joriy etish; jamiyat rivoji va huquq takomili bilan birga uni ham rivojlantirib borish; ish bermayotgan, huquqning rivojiga to'sqinlik qilayotgan, eski ifoda usullarini aniqlashdan iborat.

2. Hozirgi paytda qonun matnlarida leksik-grammatik uslubiy muammolar mavjud. Qonun matnlaridagi leksik-uslubiy muammolar ayrim so'z va jumalarning ortiqcha, noo'rin yoki ma'nosini farqlamasdan qo'llashda, huquqiy norma matnini tuzishda qisqalik, soddalik talablariga rioya etilmasligida ko'rinadi. Bundan tashqari, qonun matnlarida o'zbek tilining grammatik qoidalariga bo'ysunmaydigan holatlar ham kuzatilmoqda. So'z va grammatik qo'shimchalarni qo'llashdagi bunday xato va kamchiliklar huquqiy matnning asosiy ma'nosiga ham soya solib qo'yadi. Shuning uchun qonunshunos qonun matnini tuzayotganida har bir jumla, har bir so'z ustida puxta o'ylab ko'rishi maqsadga muvofiq.

3. Hozirda mutaxassislarimizning ruscha yuridik tilga o'rganib qolganligi sababli ayrim qonunlar rus tilida tayyorlanib so'ngra o'zbek tiliga tarjima qilinmoqda. Lekin, o'zbek tiliga o'girilgan qonunlarimizning matni rus tilidagidek aniq va tushunli emas, tili g'aliz, tushunilishi og'ir. Buning ustiga tarjima jarayonida ayrim qo'pol xatoliklar ham yuz bermoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Davlat tili to‘g‘risidagi qonunning 8-moddasida: “O‘zbekiston Respublikasining qonunlari, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining boshqa hujjatlari davlat tilida qabul qilinadi va e‘lon etiladi. Bu hujjatlarning tarjimalari boshqa tillarda ham e‘lon qilinadi”- deyilgan.

Lekin shunday bo‘lsa-da, milliy istiqlolga erishganimizga o‘ttiz yil to‘lgan bir paytda ham qonun loyihalari o‘zga tillarda tayyorlanib, so‘ng davlat tiliga o‘girilmoqda. Nazarimizda, qonunchilik amaliyotidagi bunday “tajriba”ga chek qo‘yish fursati yetdi.

Buning uchun O‘zbekiston Respublikasi Davlat tili to‘g‘risidagi qonunning 8-moddasida qonunlarning davlat tilida tayyorlanishi lozimligi quyidagicha qayd etilishi lozim: “O‘zbekiston Respublikasining qonunlari, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining boshqa hujjatlari davlat tilida tayyorlanadi, qabul qilinadi va e‘lon etiladi. Bu hujjatlarning tarjimalari boshqa tillarda ham e‘lon qilinadi”

Shuningdek, aynan shu huquqiy normani “Normativ-huquqiy hujjatlar to‘g‘risida”gi qonunlarga ham kiritish maqsadga muvofiq.

4. O‘zbekiston yangi renesans davriga qadam qo‘yib, rivojlangan davlatlar integratsiyalashib borayotgan bugungi kunda o‘zbek milliy qonunlarini ingliz, fransuz, nemis, yapon tillari kabi nufuzli tillarga tarjima qilish dolzarb vazifadir.

Shunday qilib, bugungi kunda o‘zbek milliy yuridik tilini takomillashtirish, uni tartibga solish va kamol toptirish Vatanni, millatni sevuvchi har bir ziyolining, birinchi navbatda, huquqshunos va tilshunoslarning muqaddas burchidir. Chunki, birinchidan, o‘zbek milliy yuridik tili o‘zbek adabiy tilining ajralmas bir tarkibiy qismi sifatida millatni, uning tarixiy taraqqiyotini, ma’naviy-huquqiy qadriyatlarini ifoda etadi. Ikkinchidan, o‘zbek milliy huquqiy tilini takomillashtirish bilan millatning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatni oshirish yo‘lida muhim bir qadam qo‘yiladi.

IV BOB. YURIDIK TIL LEKSIKASI VA YURIDIK TERMINOLOGIYA

YURIDIK TIL LEKSIKASI VA UNING TASNIFI

Umumadabiy tildagi har qanday uslub ma'lum bir maqsad va vazifaga qaratilgan bo'ladi. "Ilmiy nutqning maqsad va vazifasi ilmiy aloqadan: informatsiya beruvchi - olimlar, qabul qiluvchi - oliy ma'lumotli kishilardan, aloqa formasi yozma yoki og'zaki adabiy nutq formasidan iborat bo'lishidir. Shu faktorlar natijasida ilmiy uslub shakllanadi va yaxlit adabiy til fonida boshqa nutq turidan ajralib turadi"⁸⁵.

Badiiy uslubning maqsad va vazifasi esa, hayot voqeliklarini badiiylashtirib, umumlashtirib, haqqoniylik bilan yoritib berishdan, bundan tashqari, tinglovchiga estetik va emotsional ta'sir ko'rsatishdan iborat. Asarning estetik ta'sirini kuchaytirish uchun yozuvchi tilning barcha leksik va grammatik vositalaridan, shuningdek, turli badiiy tasvir vositalaridan ustalik bilan foydalanishga, yangi-yangi ifoda vositalarini yaratishga harakat qiladi. Shunga ko'ra barcha uslublar til vositalarini ishlatish yuzasidan ham bir-biridan farq qiladi.

Ijtimoiy hayotning ma'lum bir sohasiga xoslangan har qanday uslub adabiy til doirasida ish ko'rsa-da, adabiy tilda mavjud bo'lgan barcha til vositalarini o'zida to'la aks ettira olmaydi, til vositalarining ayrim tomonlarinigina o'zida mujassamlashtirishi yoki umuman ifodalay olmasligi mumkin.

Yuridik til ham rasmiy ish uslubining asosi sifatida, leksik-semantik jihatidan o'ziga xos xususiyatlarga egadir. Ma'lumki, yuridik tilning qat'iylik, xolislik (neytrallik), rasmiylik, aniqlik va qisqalik va mantiqiy izchillik xususiyatlari uning asosiy belgilaridir.

Bu belgilar umumadabiy tildagi barcha so'zlarning yuridik tilda qo'llanmasligini taqozo etadi hamda yuridik tilning leksik jihatdan so'z tanlash mezonini belgilaydi.

Yuridik tildagi barcha so'zlarni o'z mazmun va mohiyatlariga ko'ra quyidagi guruhlariga tasniflash (klassifikatsiya qilish) zarur:

⁸⁵ Мукаррамов М. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили. -Т.: 1984.-Б.16.

1. Umumiste'moldagi leksika.

2. Frazologik leksika.

3. Terminlar leksikasi.

Umumiste'moldagi leksika. Umumiste'moldagi leksika barcha funksional uslublarda ishlatiladigan, qo'llanish doirasi chegaralanmagan, shuningdek, barcha kishilar uchun tushunarli bo'lgan so'zlardir. Ular insonlarning kundalik faoliyatida keng qo'llaniladi. Bunday so'zlarga *vijdon, inson, so'z, axborot, hayot, sharoit, tajriba, sir, mulk, mehnat, dam olish, ta'lim, tarbiya* kabi so'zlarni misol sifatida keltirish mumkin. Bunday so'zlar har qanday til lug'at tarkibining asosini tashkil qiladi.

Yuridik tilda ham umumiste'moldagi so'zlar keng qo'llanadi. Huquqiy normalarni ifodalashda umumiste'moldagi so'zlar yuridik til leksikasining asosiy qismini tashkil qiladi. Masalan:

4-modda. O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir.

O'zbekiston Respublikasi o'z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatlar va an'analari hurmat qilinishini ta'minlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi.

(O'K 4-modda)

Ko'rinadiki, bu huquqiy normani ifodalashda hammasi bo'lib 28 ta so'z qatnashgan bo'lib, shundan quyidagi 23 tasi umumiste'moldagi so'zlardir: *til, o'z, hudud, istiqomat qiluvchi, barcha, millat, elat, urf-odat, an'ana, hurmat qilinishi, ta'minlaydi, ular, rivojlanish, va, uchun, sharoit yaratadi* kabi umumiste'moldagi so'zlar ishtirok etgan.

Yuridik tilda umumiste'moldagi so'zlarning ko'pchilikni tashkil qilishi bu tabiiy hol hisoblanadi, chunki qonun azal-abad mazmunan behad xilma-xil, ayni paytda, benihoya qamrovi keng ijtimoiy-huquqiy munosabatlarni tartibga solib turadigan hujjat bo'lib, unga faqat mutaxassislargina emas, balki mamlakatning barcha fuqarolari birday u yoki bu yo'sinda murojaat qiladilar. Bu holatni alohida ta'kidlab, "Qonun tili" kitobining mualliflari shunday yozadilar: "Qonunchilik keng tarqalgan terminlardan foydalanadi, u tilning odatdagi lug'ati asosida quriladi"⁸⁶.

Haqiqatan ham, qonun til jihatidan keng ommaning idrok imkonlarini hisobga olgan holda tuzilmog'i zarur, busiz qonun va

⁸⁶ Язык закона. -Б.15.

jamiyat o'rtasidagi uzluksiz aloqaning ustuvorligini ta'minlash amrimahol. Ana shu ma'noda yuridik tilda umumiste'moldagi leksika salmog'ining yuqori bo'lishi zaruriydir, yuridik tilning leksik jihatdan o'ta ixtisoslashuvi maqsadga muvofiq emas.

Yuridik tilda umumiste'moldagi so'zlarning qo'llanishi haqida gap ketganda shuni alohida ta'kidlash lozimki, boshqa qonunlarga nisbatan Konstitutsiyada umumiste'moldagi so'zlar juda keng ishlatiladi.

Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston Respublikasining 1992-yildagi Konstitutsiyasida 7794 ta, 2023-yildagi yangi tahrirdagi Konstitutsiyasida 11 166 so'z ishlatilgan. Shundan qariyb yetmish foizini umumiste'moldagi so'zlar tashkil qiladi. Bunday so'zlar guruhiga quyidagilarni misol sifatida kiritish mumkin: *xalq, manba, hayot, muhim, masala, umumiy, ish, alohida, prinsip, inson, sha'n, qadr-qimmat, qadriyat, faoliyat, mehnat, farovonlik, til, din, e'tiqod, barcha* va boshqalar.

Shuningdek, ba'zi umumiste'moldagi so'zlar so'zlashuvdagi emotsional-ekspressivlik xususiyatini yo'qotib rasmiylik kasb etadi. Masalan, so'zlashuvda *o'g'rilik, chayqovchilik, firibgarlik* so'zlari uslubiy bo'yoqqa ega bo'lib, ko'proq salbiy ma'noda qo'llanadi. Yuridik matnda esa ularning bu xususiyatlari yo'qolib, rasmiylik, aniq bir ma'nolilik xususiyatiga ega bo'ladi, natijada ular yuridik termin vazifasini bajardi. Masalan:

O'g'rilik, ya'ni o'zganing mol-mulkini yashirin ravishda talon-taroj qilish -

... uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

(JK 169-m)

Firibgarlik, ya'ni aldash yoki ishonchni suiiste'mol qilish yo'li bilan o'zganing mol-mulkini yoki mulkiy huquqlarini qo'lga kiritish -
... olti oygacha qamoq bilan jazolanadi.

(JK 168-m)

Bu o'rinda shuni qayd etish lozimki, yuridik til umumiste'moldagi barcha so'zlar guruhini ham qabul qilavermaydi.

Frazeologik leksika. Nutqda nafaqat so'zlar, balki so'z birikmalari ham faol qo'llanadi. Jumladan, *jinoyat kodeksi, ma'muriy kodeks, jinoyat huquqi* kabilar. Bunday so'z birikmalari ikki yoki undan ortiq so'zlardan tashkil topsa-da, lug'aviy jihatdan bir ma'noni

ifodalaydi, ya'ni bir so'zga teng keladi, masalan *jinoyat kodeksi* deyilganda jinoyatga jazo belgilash to'g'risidagi kodeks tushuniladi.

Bunday birikmalar erkin birikmalar sanalib, ularning o'rnini istagan so'zlar bilan almashtirish mumkin, masalan, *jinoyat huquqi - jinoyat protsessi - jinoyat kodeksi*. Lekin unda ular boshqa-boshqa ifoda vositalari sifatida namoyon bo'ladi.

Bundan tashqari, tilimizda turg'un birikmalar ham mavjud bo'lib, ularni bir-biridan ajratganda ular shu ma'noni bermaydi. Masalan, *aybini bo'yniga olmoq, mehnat qobiliyatini yo'qotmoq, jinoyat ishini tugatmoq* kabilar. Bunday birikmalar ko'chma ma'no kasb etib, ular o'zlarining to'g'ri ma'nosida qabul qilinmaydi. Bunday turg'un birikmalar qonun matnlarida keng qo'llanadi. Masalan, *aybini bo'yniga olmoq* deganda aybdor aybini tan olganligi, *jinoyat ishini tugatmoq* deganda jinoyat ishini olib borish tamomlanganligi tushuniladi. Tilshunoslik ilmida bunday turg'un birikmalar - ibora (frazologizm) deb yuritiladi. Masalan:

Shaxs egallab turgan turar joy yoki boshqa bino va hududda tintuv o'tkazish, olib quyish, ko'zdan kechirish, aloqa muassasalarida pochta telegraf jo'natmalarini xatlab qo'yish va ularni olib qo'yish, telefonlar va boshqa so'zlashuv qurilmalari orqali olib borilayotgan so'zlarni eshitib borish faqat ushbu Kodeksda belgilangan hollarda va tartibda amalga oshirilishi mumkin.

(JK 18-modda)

Ko'rinib turibdiki, bu moddada *egallab turmoq, tintuv o'tkazmoq, olib qo'yish, ko'zdan kechirish, xatlab qo'yish, so'zlashuv qurilmalari, olib bormoq, amalga oshirmoq* kabi iboralar mavjud.

Umuman, bugungi kundagi qonun matnlarida *atrof-muhitni sog'lomlashtirmoq, mehnat qobiliyatini yo'qotmoq, jazoni yengillashtirmoq, aybni og'irlashtirmoq, aybini bo'yniga olmoq, aybini bo'yniga qo'ymoq, jinoyat ishi qo'zg'atmoq, ishni ochiq ko'rmoq* kabi bir qancha iboralar qo'llanilmoqda.

Bunday iboralarning yuridik tilda keng qo'llanishining obyektiv sababi bor, albatta. Ma'lumki, yuridik tilga qo'yiladigan eng muhim talablardan biri aniqlikdir. Bu talabni bajarish uchun ko'plab ijtimoiy-siyosiy, huquqiy va hayotning turli sohalaridan olingan terminlar ishlatiladi. Iboralarning ham eng muhim xususiyatlaridan

biri shuki, ular terminlarga yaqin turadi. Shuning uchun ham ba'zi iboralar qonun matnlarida ko'p ishlatiladi.

Yuridik matnda qo'llaniladigan iboralar huquqiy sohaga tegishli bo'lgan yoki shu sohaga yaqinroq bo'lgan tushunchalarni ifodalaydi. Masalan, *mehnat qobiliyatini yo'qotmoq* iborasi mehnat qilishga qodir emaslikni, *jinoyat ishi qo'zg'atmoq* iborasi biror fakt, voqea-hodisaning asl mohiyatini aniqlash uchun olib boriladigan tergov ishlarini boshlash, *javobgarlikka tortmoq* iborasi sodir etilgan biror jinoyat uchun sud oldida javob berish ma'nolarini anglatadi.

Demak, yuridik tilda umumiste'moldagi hamda frazeologik leksika juda faol qo'llanib, ular huquqiy normalarni yuridik tilga qo'yiladigan talablar asosida mukammal ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

YURIDIK TILDA ISHLATILADIGAN TERMINLAR VA ULARNING TASNIFI

Yuridik tilga qo'yiladigan rasmiylik, qat'iylik, neytrallik, o'ta aniqlilik, qisqalik kabi talablar yuridik matnda hamma so'zlarni ishlatmaslikni, barcha funksional uslublarda qo'llanadigan so'zlarni ishlatishni taqozo etadi.

Terminlarda esa aynan mana shunday xususiyatlar to'la mavjud. Shu bois nutqning boshqa turlariga nisbatan yuridik tilda terminlar keng qo'llanib, ular yuridik tilning asosiy lug'aviy tarkibini tashkil qiladi.

Bundan tashqari, yuridik matn o'z maqsad va mohiyatiga ko'ra barcha tomonidan aynan bir xil idrok etilmog'i, anglanmog'i shart. Agar terminlarning ma'nosi tavsifiy yo'l bilan berilsa, ular o'rnida tavsifiy ifoda va jumlar qo'llansa, o'z-o'zidan huquqiy normani turlicha talqin qilish uchun yo'l ochiladi.

Shuning uchun ham huquqshunoslar huquqiy normalarni ifodalashda ko'proq terminlarni ishlatishga harakat qiladi. Bu haqda huquqshunos V.N.Kogon shunday yozadi: "Qonun matnining faqat terminlardangina tashkil topishi – eng yuksak orzudir. Bunga huquq doimo intiladi, lekin huquqshunoslik fani va maqsadining murakkabligidan bu yuksak orzuga erishib bo'lmaydi"⁸⁷.

⁸⁷ Когон В.Н. К вопросу о формализации отрасли права. 11 Вопросы кибернетики и права - М.:Наука, 1967. -С.106.

Yuridik tildagi terminlarning aksariyat qismi barcha fuqarolar uchun tushunarli bo‘ladi. Chunki ular (fuqorolar) kundalik hayoti davomida huquqiy normalarga asoslanib ish tutadilar, faoliyat yuritadilar. Shuning uchun yuridik terminlar keng omma uchun yaqin bo‘ladi. Shunday bo‘lsa-da, tadqiqotchilar tomonidan “qonun matnida oddiy va tushunarli terminlarni qo‘llash kerak”ligi ko‘p ta’kidlanadi⁸⁸.

Yuridik tilda qo‘llanadigan barcha terminlarni quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

- 1) ijtimoiy-siyosiy terminlar;**
- 2) noyuridik terminlar;**
- 3) keng qo‘llanadigan, ammo huquqiy hujjatda maxsus ma’no kasb etadigan terminlar;**
- 4) sof yuridik terminlar.**

Ijtimoiy-siyosiy terminlar. Har qanday davlatning siyosiy ustqurmasi faoliyati qonunlarda ifodalanadi. Shunga ko‘ra shu davlatning ichki va tashqi siyosati, milliy mafkurasi, ijtimoiy-siyosiy voqealari, ular bilan bog‘liq bo‘lgan hodisalar qonun matnlarida o‘z aksini topadi, shuningdek, qonunni yaratuvchi “muallif” – davlat, hukumat, jamiyatdir. Qonun shu davlat, shu jamiyat manfaatlariga xizmat qiladi. Shuning uchun qonun matnlarida ko‘plab ijtimoiy-siyosiy terminlar qo‘llaniladi. Bunday ijtimoiy-siyosiy terminlarga *davlat, davlat hokimiyati, mustaqillik, istiqlol, hokimiyat, referendum, respublika, parlament, deputat, bayroq, gerb, davlat madhiyasi, fuqaro, milliy mafkura, kasaba uyushmasi, vijdon erkinligi, millat, mahalliy hokimiyat organlari* kabilarni misol qilish mumkin.

Tilshunos A.A. Buryachok terminlarda ijtimoiy-siyosiy terminlarning o‘rni haqida “ular terminlar leksikasining asosiy qatlamidir”, - deb yozgan edi⁸⁹.

Haqiqatan ham, yuridik matnlarda ijtimoiy-siyosiy terminlar yuridik tilda qo‘llaniladigan terminlarning boshqa guruhlariga nisbatan ko‘pchilikni tashkil qiladi. Ayniqsa, bunday holat Konstitutsiyada juda ham yuqoridir. Masalan, 1992-yildagi Konstitutsiyamizning birinchi bo‘limida hammasi bo‘lib 498 ta so‘z ishlatilgan bo‘lsa,

⁸⁸ Язык закона. -С.19.

⁸⁹ Бурячок А.А. Формирования стильного фонду соціально-політично лексики східнослав’янських Мов. - Київ: 1989. -С.22.

shundan 119 tasi ijtimoiy-siyosiy terminlarga, 41 tasi sof yuridik terminlarga to'g'ri keladi.

Konstitutsiyada boshqa sohalarning terminlariga nisbatan ijtimoiy-siyosiy terminlarning ko'p bo'lishi tabiiy holat hisoblanadi. Chunki u Bosh qomus sifatida mamlakatning butun ijtimoiy siyosiy hayotini belgilab beruvchi, davlatni davlat, millatni millat sifatida tanitadigan rasmiy hujjatdir.

Noyuridik terminlar. Qaysi soha bo'lishidan qat'i nazar, albatta, shu sohaning ichki va tashqi tartib-intizomi bo'ladi. Bu qonun qabul qilish yo'li bilan mustahkamlanadi. Bunday qonun matnlarida ijtimoiy-siyosiy terminlar bilan birgalikda shu sohaga tegishli bo'lgan terminlar ham keng qo'llaniladi. Masalan:

qishloq ho'jaligiga oid qonun matnlarida: *yer monitoringi, limit, pitomnik, davlat yer kadastr, yer kadastr, kadastr* kabilar;

ximiya sanoatiga oid qonun matnlarida: *modda, azot, tuz, ishqor, kislota, kislorod, asos, reaksiya, temir* kabilar;

adabiyot va san'at sohasiga oid qonun matnlarida: *teatr, akter, artist, hofiz, rassom, madaniyat* kabilar.

Qonun qanchalik tor doiradagi kishilarga, ya'ni faqat ma'lum bir soha xodimlarigagina mo'ljallangan bo'lsa, unda shu sohaning terminlari shunchalik ko'p qo'llanishi kuzatiladi. Bunday qonun matnlarida ijtimoiy-siyosiy terminlarga nisbatan shu soha terminlari ko'p ishlatiladi. Jumladan, 1995-yil 21-dekabrda qabul qilingan Naslchilik to'g'risidagi qonunda: *naslchilik, seleksiya, genetik belgi, genofond, nasldorlik* singari 400 ga yaqin terminlar ishlatilgan. Hatto, ayrim moddalarning asosan shu sohaga oid terminlardan tuzilganligini ham ko'rish mumkin. Masalan:

3- modda. Naslchilik obyektlari

Nasldor hayvonlar - qoramollar, qo'ylar, echkilar, otlar, tuyalar, cho'chqalar, shuningdek parrandalar, baliqlar, asalarilar, ipak qurti, yovvoyi hayvonlar (bundan buyon matnda hayvonlar deb yuritiladi) va ularning naslli mahsuloti naslchilik obyektlari hisoblanadi.

Ko'rinadiki, ayrim sohalargagina oid bo'lgan qonun matnlarida shu sohaga oid terminlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Huquq ijodkorligi jarayonida bunday qonunlarning barcha uchun tushunarli bo'lmagan terminlardan tashkil topishiga yo'l qo'yiladi. Chunki

bunday qonunlarning shu soha xodimlari uchungina tushunarli bo‘lishi tabiiy holdir.

Keng qo‘llanadigan, ammo huquqiy hujjatda maxsus ma’no kasb etadigan terminlar. Yuridik tilda qo‘llaniladigan terminlarning yana bir guruhi borki, bu terminlarni ijtimoiy-siyosiy terminlarga ham, yuridik terminlarga ham kiritib bo‘lmaydi. Bunday terminlar ommaviy ravishda kundalik faoliyatimizda juda ko‘p ishlatilsa-da, ularning tub ildizida rasmiylik yotadi, o‘z navbatida, ularni tom ma’nodagi huquqiy sohaning termini, deb ham bo‘lmaydi.

Bunday terminlar huquqiy hujjat matniga kirgach, o‘z ma’nosini bir qadar toraytirib, maxsus ma’no kasb etadi. Bunday terminlarga yuridik tilda qo‘llaniladigan har xil ish qog‘ozlarining nomlari *ariza, shikoyat, tavsiyanoma, tarjimayi hol, ishonch xati, majlis, mehnat staji* kabi terminlarni kiritish mumkin. Ular qonun matnlarida qo‘llanishi jihatidan kamchilikni tashkil qiladi.

Shunday qilib, qonun matnlarida ishlatiladigan terminlarning asosini ijtimoiy-siyosiy, yuridik hamda noyuridik terminlar tashkil qiladi.

O‘ZBEK YURIDIK TERMINLARI TARIXI VA TARAQQIYOTI

O‘zbek huquqshunoslik fanining paydo bo‘lishi va rivojlanishi o‘zining uzoq asrlik tarixiga ega. U eng qadimiy manbalar - “Avesto” (eramizdan oldingi IX-IV asrlar), So‘g‘d hujjatlari kabi yozma yodgorliklarda o‘z aksini topgan bo‘lib, o‘sha davrning eng muhim huquqiy manbasi sifatida jahon olimlarini o‘ziga jalb etib kelmoqda.

Ayniqsa, o‘zbek xalqining tarixida islom huquqi – shariat alohida o‘rin tutadi. U O‘zbekistonda totalitar sho‘rolar tuzumi majburan o‘rnatilgunga qadar amalda bo‘lib, o‘zbek milliy-tarixiy va huquqiy-ma’naviy merosida muhim ahamiyat kasb etdi.

O‘zbek yuridik tili o‘zbek adabiy tili asosida ish ko‘radi. Shunga ko‘ra, o‘zbek milliy yuridik terminlarining paydo bo‘lishi, rivojlanishi o‘zbek xalqining, o‘zbek huquqshunosligi fanining tarixi bilan bevosita chambarchas bog‘liq.

O‘zbek yuridik terminlarining rivojlanish taraqqiyotini aniqlash maqsadida shariat manbalarini, ayniqsa, sobiq sovet hokimiyati davrida, ya’ni 1917-yil oktyabr to‘ntarishidan to hozirgacha qabul

qilingan qonunlarni va bu davrda yaratilgan yuridik terminlar lugʻatini oʻrganib chiqish asosida shuni taʼkidlash mumkinki, 1920-2023-yillarda yuridik terminlar 5 davrni bosib oʻtgan. Bu davrlarni quyidagicha nomlash mumkin:

1. Arabcha yuridik terminlarning salmoqli oʻrin egallagan davri (1920-1937-yillar).

2. Ruscha (yevropacha) yuridik terminlarning majburan yoppasiga (optom holatda) kiritilishi (1938-1950-yillarning oʻrtalarigacha).

3. Ruscha (yevropacha) yuridik terminlarning bir zaylda (asta-sekin holatda) kirib kelishi (1950-yilning oʻrtalaridan 1990-yilgacha),

4. Ruscha (yevropacha) yuridik terminlarni oʻzbekchallashtirish jarayonining boshlanishi (1989-93-yillarda).

5. Oʻzbek yuridik terminlari taraqqiyotining toʻgʻri yoʻnalish tamoyillari belgilab olinishi.

Arabcha yuridik terminlarning salmoqli oʻrin egallagan davri. Taʼkidlanganidek, rus istilosigacha oʻzbek xalqining huquqiy tizimi shariat hisoblangan. Shariat normalari arab tilida bitilgan boʻlib, shunga koʻra bu davrlarda oʻzbek huquqiy tushunchalari arab tilidagi soʻz va terminlar asosida yuritilar edi.

Oktyabr toʻntarishidan soʻng qozi sudlari yoʻqotilib, sovet sudlari vujudga kelgan va shu davrlardan boshlab koʻplab qonunlar qabul qilingan. Dastlabki yillarda oʻzbek yuridik tilini yaratish borasida, yaʼni rus tilida yozilgan qonunlardagi huquqiy soʻz va yuridik terminlarni oʻzbek tilida qanday ifodalash mumkinligi haqida koʻpdan-koʻp tortishuvlar boʻldi.

Ayrim olimlar ruscha yuridik terminlarni ilgaridan mavjud boʻlgan, yaʼni shariat normalaridagi arabcha terminlar asosida yuritishni taklif qiladilar. Shu nuqtayi nazardan bu yillarda bir qancha yuridik terminlar arab tilidan olingan terminlar asosida yuritildi, masalan: *prokuror - muddai umumi, tomonlar - tarafaiyn, notarius - muqavala maʼmuri, homiylik huquqi - vasoyat huquqi, ozodlik huquqi - varosat huquqi* tarzida.

Ayrim olimlar esa oʻzbek yuridik terminlarini turkiy tillarga xos soʻzlar asosida yuritishni maʼqul deb biladilar. Bu yoʻlda maʼrifatparvar olim Gʻozi Yunus tomonidan koʻp ishlar qilindi. U

1926-yilda “Ruscha-o‘zbekcha qisqacha huquqiy va siyosiy lug‘at”ni tuzgan. U lug‘atda ruscha yuridik terminlarni turkiy so‘zlar asosida berishga harakat qilgan, u bu ishda ko‘proq buyuk jahongir Amir Temurning “Temur tuzuklari” kitobiga asoslanadi va ko‘p yuridik terminlarni shu kitobdan oladi. Masalan: *sud-yorg‘u*, *guvoh - ayg‘ovchi*, *kodeks - tuzuk*, *sudya - yorg‘uvchi*.

Shu terminlarga asoslangan holda 1926-yilda “O‘zbekiston Ijtimoiy Sho‘ro Jumhuriyatining jazo tuzugi” nomli jinoyat kodeksi, “O‘zbekiston Ijtimoiy Sho‘ro Jumhuriyatining jazo-yo‘ruq tuzugi” nomli jinoyat-protsessual kodekslari nashr etildi.

Umuman, bu yillardagi qonun matnlariga nazar tashlaydigan bo‘lsak, unda baribir arabcha yuridik terminlar salmoqli o‘rin egallashini ko‘rish mumkin.

TERMINNING HOZIRGI NOMI	TERMINNING 1920-30 YILLARDAGI NOMI
<i>Konstitutsiya</i>	<i>Asosiy qonun, Asli qonun, qonuni Asosiy</i>
<i>Jinoyat kodeksi</i>	<i>jazo tuzugi, jazo qonunlari majmuasi</i>
<i>Jinoyat-protsessual kodeksi</i>	<i>jazo-yo‘ruq tuzugi, jinoyat muhokamasining qonunlar majmuasi.</i>
<i>Dekret</i>	<i>farmoyish</i>
<i>ma‘lumotnoma</i>	<i>kafirnoma</i>
<i>dekret</i>	<i>farmoyish</i>
<i>manifest</i>	<i>bayonnoma</i>
<i>jarima</i>	<i>jazo puli</i>
<i>jinoyat huquqi</i>	<i>jazo huquqi</i>
<i>kodeks</i>	<i>tuzuk, kodeks, qonunlar majmuasi</i>
<i>ustav</i>	<i>ustav, nizomnoma, dasturilamal</i>
<i>sud tuzilishi</i>	<i>sud tuzuv</i>
<i>plenum</i>	<i>yalpi o‘ltirish</i>
<i>instruksiya</i>	<i>dasturilamal</i>
<i>militsioner</i>	<i>mirshab, soqchi</i>
<i>shartnoma</i>	<i>muahda</i>
<i>muddat</i>	<i>mururi zamon</i>
<i>tribunal</i>	<i>hukm minbari</i>
<i>sudya</i>	<i>vositachi, qozi, yorg‘uchi</i>
<i>inspeksiya</i>	<i>nozirlik</i>

<i>syezd</i>	<i>qurultoy</i>
<i>soyuz</i>	<i>uyushma</i>
<i>baynalmilal</i>	<i>baynalxalq</i>
<i>proletariat</i>	<i>yo‘qsil</i>
<i>imperializm</i>	<i>jahongirlik</i>
<i>arxeologiya</i>	<i>osoriatiqa</i>
<i>dialektik materializm</i>	<i>mujodalaviy moddachilik.</i>

Bu davrning o‘ziga xos xususiyati sifatida shuni alohida ta’kidlash lozimki, bu yillardagi ayrim yuridik terminlarning dastlabki shakllari hozirgiga nisbatan huquqiy tushunchaning mazmunini to‘g‘ri ifodalagan. Jumladan, *jazo tuzugi, jazo-yo‘ruq tuzugi, jinoyat muhokamasi-ning qonunlar majmuasi, jazo huquqi* terminlari hozirgi *jinoyat kodeksi, jinoyat-protsessual kodeksi, jinoyat huquqi* terminlariga nisbatan huquqiy tushunchaning mohiyatini to‘g‘ri anglatgan. Shuning uchun ham bugungi kunda muammoli bo‘lgan ayrim terminlar 20 yillarda qabul qilingan shakliga qaytmoqda. Jumladan, *inspeksiya* o‘rnida *nozirlik*, *soyuz* o‘rnida *uyushma*, *arxeologiya* o‘rnida *osoriatiqa* terminlari ishlatilmoqda.

1933-yilda ma’muriy-huquqiy lug‘at chop etildi. Bu lug‘atda ham ruscha so‘zlarni mumkin qadar ishlatmaslikka, ko‘proq arabcha, shuningdek, turkiy tillarga xos yasama yuridik terminlarni kiritishga harakat qilingan. Bunday intilish va arabcha yuridik terminlarni saqlab qolish an‘anasi 1938-yilgacha davom etgan.

Ruscha (yevropacha) yuridik terminlarning majburan yoppasiga kiritilishi. 1938-yildan boshlab o‘zbek qonunlarining matnlarida yoppasiga bir qancha ruscha yuridik terminlar qo‘llanila boshlangan. Buni F.S.Bakirovning kuzatishlari ham tasdiqlaydi. Uning aniqlashicha, 1927-yilda nashr etilgan O‘zbekiston SSR Jinoyat kodeksining birinchi bo‘limida 41 ta yuridik termin mavjud bo‘lib, shundan 38 tasi arabcha, 3 tasi ruscha yuridik terminlar bo‘lgan. 1938-yilda qayta nashr etilgan kitobning shu bo‘limida 41 ta yuridik termindan 35 tasi ruscha yuridik terminga aylantirilgan, 6 tasi esa arabcha yuridik terminligicha qolgan. Yoki 1927-yilda chop etilgan O‘zbekiston SSR Jinoyat kodeksining “Davlatga qarshi jinoyatlar” bo‘limida 142 ta yuridik termin qo‘llanilgan bo‘lib,

shundan 123 tasi arabcha, 19 tasi ruscha bo'lgan. 1938-yilda qayta nashr etilgan shu kitobning yuqoridagi bo'limida 142 ta yuridik termindan 129 tasi ruscha yuridik terminga aylantirilgan, qolgan 13 tasi arabcha yuridik terminligicha qolgan⁹⁰.

Umuman, bu yillarda (1938-1950-yillarning o'rtalarigacha) ruscha yuridik terminlar majburan, (ularning o'zbekcha muqobili bo'lsa-da) sun'iy ravishda, yoppasiga olib kirila boshlangan. Bu yillarda amalda bo'lgan qonun matnlariga nazar tashlaydigan bo'lsak, unda quyidagi terminlar rus tilida qanday bo'lsa, o'zbek tilida ham shundayligicha ishlatilganini ko'rish mumkin: *otvod*, *davnost*, *sekretar*, *protokol*, *zasedatel*, *sud sostavi*, *organ*, *opredeleniye*, *ekspert*, *svidetel*, *grajdanlik delosi*, *statya*, *shtraf*, *spravochnik* kabilar.

Bu jarayon 1950-yillarning o'rtalarigacha davom etgan. Bu davrda ruscha yuridik terminlar tarkibining keskin oshib ketishining sabablari, 1920-yillarning oxirlaridan boshlab sho'rolar tomonidan "barcha tillarning assimilyatsiyasi (birlashtirish)" siyosati olib borilgan. Bu harakatning boshchisi I.V.Stalin bo'lib, u 1929-yilning may oyida "Milliy masala va leninizm" asarini yozgan. Asarning uchinchi qismi "Millatlar va milliy tillarning kelajagi" deb nomlangan bo'lib, unda milliy tillar taqdiri haqida shunday deyiladi: "Milliy tafovutlar va milliy tillar yo'q bo'lib keta boshlaydilar, ular o'z o'rinlarini hamma uchun umumiy bo'lgan dunyo tiliga (rus tiliga - Sh.K.) beradi"⁹¹.

Bu "ta'limot"ning "ilmiy-nazariy qoidalari" gruziyalik tilshunos olim N.Y.Marr (1864-1934) tomonidan ishlab chiqilgan. Bu "nazariya"ni amaliyotga majburan joriy etish 1937-1950-yillarning o'rtalarigacha nihoyatda kuchaydi.

Ruscha (yevropacha) yuridik terminlarning bir zaylda (astasekin holatda) kirib kelishi. 1950-yillarning o'rtalaridan boshlab, ruscha yuridik terminlar kirib kelish jarayoni bir oz sekinlashdi. Bu davrga kelib, hatto, ayrim (1938-1950-yillarning o'rtalarigacha ruscha bo'lgan) terminlarni o'zbekchalashtirishga erishilgan, chunonchi, bu yillardagi qonun matnlarida ruscha **заседатель** - *maslahatchi*, *определение* - *ajrim*, **свидетел** - *guvoh*, **статья** - *modda* tarzida

⁹⁰ Бакиров Ф. Некоторые вопросы узбекской юридической терминологии. 11 Учен. зап. Таш. юрид. ин-та. Вып. 1. -Т.:1956, -С.283.

⁹¹ Сталин И.В. Соч., Т. 11. -С.349.

berilgan, lekin asosiy yuridik terminlar rus tilida qanday bo'lsa, ularni o'zbek qonunlarining matnlarida shundayligicha ishlatish davom etgan.

1959-yilda huquqshunos olim F.Bakirov tomonidan "Yuridik terminlar lug'ati"⁹², 1983-yilda F.Muhitdinov, K.Mirzajonovlar tomonidan "Yuridik terminlarning qisqacha ruscha-o'zbekcha lug'at-spravochnigi" nashr etildi⁹³. Bu lug'atlarda ham ayrim yuridik terminlarning o'zbekcha muqobili bo'lsa-da, ularning o'rnida ko'proq ruscha terminlarni berish tamoyiliga amal qilindi.

Ruscha (yevropacha) yuridik terminlarni o'zbekchalashtirish jarayonining boshlanishi va undagi ayrim bir yoqlama harakatlari (1989-1993-yillar). 1989-yil 21-oktyabr o'zbek tilining Davlat maqomini olishi va O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishganiligi sharofati bilan o'zbek yuridik tilini rivojlantirish yuzasidan ijobiy jarayon boshlangan. Sobiq sho'rolar hukmronligi davrida rus va yevropa tillaridan noo'rin o'zlashgan aksariyat yuridik terminlarning o'zbekcha muqobil shakllari tanlangan.

1993-yilda masalaning nihoyatda muhimligini hisobga olgan holda huquqshunos olimlar G'.Ahmedov, A.Saidov, U.Bozorov rahbarligida "Yuridik terminlar va iboralar lug'ati" yaratildi⁹⁴. Bu lug'atda yevropa tillaridan o'zlashgan yuridik terminlarning o'zbekcha muqobillarini berishga harakat qilingan bo'lib, bu bilan lug'atni tuzuvchilar oktyabr to'ntarishidan so'nggi dastlabki lug'at tuzish an'anasini davom ettirganlar.

Lug'atning eng ahamiyatli tomoni shundaki, unda yevropa tillaridan o'zlashgan yuridik terminlarning o'zbekcha muqobili o'zbek xalqining, o'zbek tilining ichki xususiyatlaridan kelib juda to'g'ri tanlangan. Masalan: аукцион - *kim oshdi savdosi*, *гонорар* - *qalam haqi*, *двоевластие* - *qo'shhokimiyatchilik*, *арест дисциплинарный* - *intizomiy qamoq*, *выездное судебное заседание* - *sayyor sud majlisi* kabilar.

Ammo, lug'atdagi barcha so'zlarning, yuridik terminlarning o'zbekcha muqobili to'g'ri tanlangan deb bo'lmaydi, unda ayrim bir

⁹² Бакиров Ф.С.Юридик терминлар луғати. -Т., 1959.

⁹³ Мухитдинов Ф. Мирзажонов К..Юридик терминларнинг қисқача русча-ўзбекча луғат-справочниги.-Т., 1983

⁹⁴ Юридик атамалар ва иборалар луғати.-Т:Адолат, 1993.

yoqlama harakatlar ham kuzatiladi. Chunonchi: *Ветеран великой отечественной войны* - *Ulug' vatan urushi kayvoniysi (?) Ветеран трыда* - *mehnat kayvoniysi (?)* ya'ni veteran termini kayvoniyl deb beriladi.

O'zbek tilining izohli lug'atida *kayvoniyl* so'zining: 1) *dasturxonchi xotin*, 2) *uy bekasi*; 3) *ko'p narsani biladigan, bilimdon* ma'nolari qayd etiladi⁹⁵. Ko'rinadiki, *kayvoniyl* so'zi *veteran* terminining ma'nosini bermaydi.

Lug'atda rus tilidagi *ездовые- chopar, chavandoz, salt* (?) tarzida beriladi. Bunda *salt* so'zi noo'rin tanlangan. Chunki *salt* so'zining ma'nosi: 1) *aravaga qo'shilmagan, aravasiz (ot haqida)*; 2) *yuksiz*, 3) *bekorga* ma'nolarini berib, umuman ot (hayvon)larga nisbatan ishlatiladi⁹⁶. *Ездовые* termini esa ot emas, balki *chavandoz, chopar* ma'nolarini anglatadi.

Lug'atda ayrim holatlarda rus tilidan o'zlashgan ikki termin o'zbekcha bir termin asosida beriladi. Masalan, *soyuz va assotsiatsiya* - *uyushmalar uyushmasidir*.

Umuman, har qanday lug'atda bunday mulohazali o'rinlar bo'lishi tabiiy. Eng muhimi lug'atni tuzuvchi olimlar, birinchi navbatda, sof milliy o'zbek yuridik terminlarini shakllantirishga va rivojlantirishga harakat qilganlar va ma'lum ma'noda bunga erishganlar.

Bundan tashqari, mustaqillik yillarida G'.Satimov "Inglizcha-ruscha-o'zbekcha huquqiy atamalar lug'ati", G'.Ahmedov, H. Bektemirov "Ruscha-o'zbekcha yuridik atamalar lug'ati", A. Saidov, G.Raximova "Glossariy yuridicheskix terminov Respubliki Uzbekistan", V. Batler, A. Saidov "Ruscha-o'zbekcha-inglizcha yuridik lug'ati", "O'zbekiston yuridik ensiklopediyasi". A.M.Kurganov, D.S. Djuzbayeva "O'zbekcha-ruscha-inglizcha yuridik atamalar lug'ati", Mahmudov N., Ko'chimov Sh., Sharipova N. "Yuridik terminlarning ruscha-o'zbekcha lug'ati" kabi bir qancha lug'atlar nashr etildi⁹⁷.

⁹⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. М., Рус тили, 1981 - Б.358.

⁹⁶ Юридик атамалар ва иборалар луғати. -Б.39.

⁹⁷ Юридик атамалар ва иборалар луғати., Т., Адолат, 1993.; Сатимов Ғ. Инглизча-русча-ўзбекча ҳуқуқий атамалар луғати. Т., Адолат, 1999.; Аҳмедов Ғ., Бектемиров Ҳ. Русча-ўзбекча юридик атамалар луғати. Т., Адолат, 2002.; Саидов А., Раҳимова Ғ., Глоссарий юридических терминов Республики Узбекистан. Т., 2003; Батлер В., Саидов А. Русча-ўзбекча-инглизча юридик луғат. Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2011.; Ўзбекистон

Shuningdek, mamlakatimizning mustaqil qonunchilik tizimi tantanasi o‘laroq ko‘pgina chet tillaridan noo‘rin o‘zlashgan yuridik terminlarning qonun matnlarida milliy-huquqiy shakllari berilmoqda, jumladan: *davnost* - *o‘tgan muddat*, *sud sostavi* - *sud tarkibi*, *sekretar* - *koti b*, *zasedatel* - *maslahatchi*, *shtraf* - *jarima*, *spravochnik* - *ma‘lumotnoma*, *otvod* - *raddiya*, *protest* - *e‘tiroz*, *administratsiya* - *ma‘muriyat*, *ma‘muriy idora*, *kanselyariya* - *idora*, *devonxona*, *kabinet* - *devon*, *mahkama*, *viyemka* - *olib ketish*, *garantiya* - *kafolat*, *garov*, *dogovor* - *shartnoma*, *grajdanlik* - *fuqarolik*, *grajdanin* - *fuqaro* tarzida berilmoqda.

Bosh qomusimiz bo‘lgan O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining matnida ham yevropa tillaridan o‘zlashgan qator so‘zlarning o‘zbekcha muqobillari berilgan, chunonchi: *sistema* - *tizim*, *territoriya* - *hudud*, *sostav* - *tarkib*, *grajdanin* - *fuqaro*, *soyuz* - *uyushma*, *rayon* - *tuman*, *programma* - *dastur*, *komitet* - *qo‘mita*, *ministr* - *vazir*, *reviziya* - *taftish*, *oblast* - *viloyat*, *ideologiya* - *mafkura*, *akt* - *hujjat*, *veteran* - *faxriy*, *garantiya* - *kafolat*, *gimn* - *madhiya*, *gruppa* - *guruh*, *ministerstvo* - *vazirlik*, *traditsiya* - *an‘ana*, *fond* - *jamg‘arma*, *ekonomika* - *iqtisodiyot* tarzida ifodalangan. O‘z navbatida, bu terminlarning o‘zbekcha muqobillari o‘zini to‘la oqlaydi va shu terminning ma‘nosini aynan ifodalaydi.

Umuman, Konstitutsiyamiz tiliga uzoq kelajakni ko‘zlab har jihatdan ijodiy yondashilgan bo‘lib, unda butun dunyo xalqlari tomonidan bir xil tarzda ishlatiladigan terminlarning asl shaklida berilishi ayni muddaodir. Yuqorida ta‘kidlaganimizdek, 1992-yildagi Konstitutsiyada hammasi bo‘lib, 7794 ta atrofida so‘z ishlatilgan bo‘lsa, shundan 43 tasi xalqaro terminlarga to‘g‘ri keladi. Ular quyidagilar: *respublika*, *konstitutsiya*, *suverenitet*, *demokratiya*, *prinsip*, *organ*, *gerb*, *referendum*, *prezident*, *partiya*, *sud*, *institut*, *normativ*, *subyekt*, *norma*, *telefon*, *bank*, *pensiya*, *yuridik*, *senzura*, *suveren*, *okrug*, *deputat*, *strategik*, *valyuta*, *kredit*, *byudjet*, *komissiya*, *prokuror*, *ratifikatsiya*, *denonsatsiya*, *parlament*, *smeta*, *akkreditatsiya*,

юримдик энцмклопедмямсн. Т., Адолат, 2009.; Курганов А.М., Джумбаева Д.С. Ўзбекча-русча-инглизча юримдик атамалар луғати. Т, ЎЗР ИИБ Академияси, 2020; Махмудов Н., Кўчимов Ш., Шарипова Н. Юримдик терминларнинг русча-ўзбекча луғати. Т., 2020. ва бошқалар.

diplomatik, orden, medal, amnistiya, normal, material, advokatura, kooperativ, moliya.

Bunday soʻzlar dunyo xalqlari bilan aloqa oʻrnatishimizda muhim ahamiyat kasb etadi. Maʼlumki, butun dunyo yuridik terminlarining aksariyat qismini lotin yuridik terminlari tashkil qiladi. Qadimgi Rim huquqi lotin yuridik terminlarining butun dunyo miqyosida keng tarqalishi uchun muhim omil boʻldi. Lotin tili uzoq asrlar davomida koʻpgina yevropa xalqlarining rasmiy tili sifatida yuridik tilning asosiy manbai boʻlib xizmat qildi. Shu bois bugungi kunda bunday yuridik terminlar barcha xalqlarning tillarida keng ishlatilmoqda.

Yevropa tillaridan oʻzlashgan yuridik terminlar oʻzbek yuridik tilida ham maʼlum bir qismni tashkil qiladi. 1993-yilda yaratilgan “Yuridik terminlar va iboralar lugʻati” lugʻatda hammasi boʻlib, 6700 atrofida yuridik terminlar mavjud boʻlib, shundan 389 tasi yevropa tillaridan oʻzlashgan terminlardir. Agar bu foizlar bilan hisoblansa, lugʻatda hammasi boʻlib 6 foizni ruscha-yevropacha terminlar tashkil qiladi.

Bunday terminlarning aksariyatini rus tilidan oʻzlashgan deyish unchalik toʻgʻri boʻlmaydi. Ular rus tili orqali boshqa tillardan oʻzlashgan soʻzlardir. Masalan:

lotin tilidan: *advokat, aksiya, deklaratsiya, diktatura, delegat, deputat, imperializm, imperator, inspektor, instruksiya, instruktor, kanselyariya, kvalifikatsiya, kodeks, kollegiya, konstitutsiya, prokuror, manifest, nota, orden, konsul* kabilar.

fransuz tilidan: *garantiya, dekret, anketa, attashe, balans, burjuaziya, byudjet, byulleten, jyuri, direktiva, komitet, kommersant, kompaniya, ministr, model, pasport, armiya* kabilar;

nemis tilidan: *arest, gaupvaxta, veksels, lager, gruppas, yefreytor, kvartira* kabilar;

ingliz tilidan: *bandit, brifing, broker, blok, variant, vaucher, grant, kollej, konsern, mister, monopoliya, monarxiya, muzey, nekrolog, amnistiya, gegemon, monografiya, demokratiya* kabilar;

yunon tilidan: *amnistiya, anarxiya, anonim, arxiv, gegemoniya, genotsid, gipoteza, gomoseksualizm* kabilar.

arab tilidan: *adliya, admiral, qonun, jinoyat, josus, qotil, mahbus mahkum, musodara, mahkama, hukumat, davlat, mulk, maʼmuriyat, muhokama, arsenal* kabilar.

1999-yilda H.Bektemirov, H.Xolmedov, S.Sodiqov tomonidan “Huquqshunoslikka oid o‘zlashma terminlar” lug‘ati nashr etilgan⁹⁸. Unda o‘zbek yuridik tiliga boshqa tillardan o‘zlashgan 800ga yaqin terminlarning izohi berilgan.

Shunisi qiziqki, “Huquqshunoslikka oid o‘zlashma terminlar” lug‘atining mualliflari ta’kidlaganlaridek, “ayrim o‘zlashma terminlar o‘zi anglatgan birlamchi ma’nosidan shunchalik uzoqlashib ketganki, ularning dastlabki ma’nosi bilan hozirgi ma’nosi o‘rtasida aloqa uzilib qolgan. Bunday o‘rinlarda uning asl ma’nosi emas, balki hozirgi anglatgan ma’nosi asosiy o‘rin tutadi”⁹⁹. Masalan, *armiya* so‘zining dastlabki ma’nosi lotinchada *qurolsizlantirmoq*, *arxiv* so‘zining dastlabki ma’nosi yunonchada *xizmat joyi*, *pasport* so‘zining dastlabki ma’nosi italyanchada “*portga kirish ruxsatnomasi*” ma’no-larini anglatgan. Bugungi kunda esa bu terminlar yangicha mazmun bilan o‘zbek tiliga kirib kelgan.

Shunday qilib, o‘zbek yuridik terminlari so‘nggi bir asr davomida mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayoti bilan bog‘liq beshta muhim davrni o‘z boshidan kechirdi. Bu quyidagi ayrim yuridik terminlarning taraqqiyot yo‘lida yana ham aniqroq ko‘rinadi:

AYRIM YURIDIK TERMINLARNING TARAQQIYOT DARAJASI

TERMINNING RUSCHA NOMI	1917- 1937- YILLAR	1938-1955 YILLAR	1955-1989 YILLAR	1989- 1992- YILLAR	1993-2001 YILLAR
заседатель	o‘ltirdosh maslahat chi	zasedatel	maslahatc hi	maslahatc hi	maslahatc hi
народный заседатель	yorg‘u jo‘ralari	xalq zasedateli	xalq maslahatc hisi	xalq maslahatc hisi	xalq maslahatc hisi

⁹⁸ Бектемиров Х., Холмедов Х., Содиков С. Хукуқшуносликка оид ўзлашма терминлар. - Т.:Адолат, 1999.

⁹⁹ Бектемиров Х., Холмедов Х., Содиков С. Хукуқшуносликка оид ўзлашма терминлар. - Б.4.

определение	tayin qilish qarori	opredeleniye	ajrim	ajrim	ajrim
свидетел	shohid, aygʻoqchi, guvoh	svidetel	guvoh	guvoh	guvoh
статья	modda	statya	modda	modda	modda
отвод	eʻtiroz	otvod	otvod	raddiya, rad etish	rad etish
давност	mururi zamon	davnost	davnost	oʻtgan muddat	oʻtgan muddat
состав суда	sud hayʻati	sud sostavi	sud sostavi	sud hayʻati	sud tarkibi
секретар	mirza, kotib sarkotib	sekretar	sekretar	kotib	kotib
прокурор	prokuror, muddai umumi, qoralovchi	prokuror	prokuror	prokuror	prokuror
суд	yorgʻu, sud	sud	sud	sud	sud
судья	yorgʻuchi, qozi sudya	sudya	sudya	sudya, hakam	sudya
следователь	tergovchi	tergovchi	tergovchi	tergovchi	tergovchi
эксперт	sinovchi	ekspert	ekspert	sinovchi, ekspert	ekspert
президиум	rayosat	prezidium	prezidium	prezidium rayosat	prezidium
гражданский иск	haq talab daʻvosi	grajdanlik daʻvosi	grajdanlik daʻvosi	fuqaroviy daʻvo	fuqaroviy daʻvo
гражданское дело	muomala ishlari	grajdanlik ishi	grajdanlik ishi	fuqarolik ishi	fuqarolik ishi
уголовно-протсессуальный кодекс	jazo-yoʻruq tuzugi,	jinoiy protsessi kodeksi	jinoiy protsessual kodeks	jinoiy protsessual kodeksi	jinoiy protsessual kodeksi

	jinoyat muhoka ma qonuilar majmuasi				
уголовный кодекс	jazo tuzugi	jinoyat kodeksi	jinoyat kodeksi	jinoyat kodeksi	jinoyat kodeksi

Binobarin, bugungi kunda yuridik terminlarimiz taraqqiyotidagi eng muhim muammolardan biri boshqa yevropa tillaridan o‘zlashgan yuridik terminlarga munosabat masalasidir. Bu masala 1989-yilning 21-oktyabrida “O‘zbekiston Respublikasi Davlat tili to‘g‘risida” qonun qabul qilinganidan va, ayniqsa, istiqloлга erishganimizdan beri ijtimoiy hayotda dolzarb muammolardan biri bo‘lib kelmoqda.

Bu masalaga Respublikamiz mustaqillikka erishgan dastlabki yillarda bir tomonlama yondashish holatlari ham yuz berib, ayrim ruscha-yevropacha terminlar birvarakayiga o‘zbekchalashtirila boshlandi. Buning natijasi o‘laroq tilimizda *tayyora*, *tayyoragoh*, *naqliyot*, *oliygoh*, *ilmgoh* singari har xil sun’iy terminlar paydo bo‘ldi.

Bunday holat yuridik terminlarimizda ham o‘z aksini topib, *sudya* o‘rnida *hakam*, *kodeks* o‘rnida *qonunlar majmuasi*, *advokat* o‘rnida *himoyachi*, *advokatura* o‘rnida *himoyachilar idorasi*, *himoyachilar jamoasi*, *veteran* o‘rnida *kayvoniy*, *pensioner* o‘rnida *nafaqaxo‘r* kabi terminlar ishlatila boshlandi. Lekin bunday so‘zlar tilimizga singmadi.

Albatta, chetdan kirib kelgan so‘zlarni o‘zbek tili imkoniyatlari asosida berish lozim. Lekin bu rus tili orqali yevropa tillaridan kirib kelgan, huquqiy tushunchaning mohiyatini to‘g‘ri ifodalaydigan barcha terminlarni bir boshidan o‘zbekchalashtirish kerak degan ma’noni anglatmaydi. Va shu bilan birga, chetdan kirib kelayotgan barcha terminlarni qabul qilaverish ham til taraqqiyotiga salbiy ta’sir etadi.

O‘zbek yuridik terminlari taraqqiyotining to‘g‘ri yo‘nalish tamoyillari belgilab olinishi. 1992-yilda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi sobiq Atamashunoslik qo‘mitasi va O‘z FA Tilshunoslik instituti bilan hamkorlikda “Ruscha baynalmilal o‘zlashmalarga muqobil tanlash prinsiplari”ni ishlab chiqdi.

1998-yilda akademik A.Hojiyev tomonidan “Termin tanlash mezonlari” risola holatida chop etildi¹⁰⁰. Unda ta’kidlanadiki, “Umuman, o‘zga tildan o‘zbek tiliga kirgan so‘zlarni almashtirish yoki almashtirmaslik, almashtiriladigan bo‘lsa, buni qanday amalga oshirish masalasi nihoyatda murakkab bo‘lib, bunda juda ko‘p narsalarni e’tiborga olish, shu yo‘l bilan ish tutish talab etiladi. Shuning uchun bu ish hammaning ham qo‘lidan kelavermaydi. Bu ishning muvaffaqiyatli bajarilishi uning ijrochisidan ehtiyotkorlik, yuksak bilim, mahorat talab etadi. Amalda esa shunday imkoniyatga ega bo‘lmagan, masalaning mohiyatiga umuman tushunmaydigan shaxslar ham bu ishda “faollik” ko‘rsatyaptilar. Masalan, “Ruscha o‘zlashma so‘zlarning barchasini almashtirish kerak”, “O‘zbek tilida qo‘llangan jami so‘zlar tiklanishi kerak”, “termin asosan turkiy bo‘lishi shart” degan da’volar hodisaning mohiyatini to‘g‘ri anglamaslikdan kelib chiqqan gaplardir”¹⁰¹.

Haqiqatan ham, bunday da’volar til qonuniyatlarini yaxshi tushunmaslik, termin tanlash mezonlarini bilmaslikning oqibatida kelib chiqadi.

Akademik A.Hojiyev ruscha-yevropàcha so‘z va terminlarni o‘zbek tiliga o‘zlashtirishda, asosan, quyidagi mezonlarga amal qilish lozimligini ta’kidlaydi:

1. Fan, texnika, kasb hunarning biror sohasiga oid tushunchani aniq ifodalovchi so‘z o‘zbek tilining o‘zida bo‘lgani, qo‘llanib turgani holda ular hech qanday asossiz, ehtiyojsiz, faqat subyektiv sabab bilan rus tilidagi so‘zlarga almashtirilgan bo‘lsa, bunday so‘zlar qayta tiklanishi kerak. Shu jihatdan ziyoli, inqilob, jamoa, muharrir, nasr, nazm, risola, matn, muallif kabi so‘zlarning iste’molga kiritilishini faqat qo‘llab-quvvatlash kerak.

2. Ma’lum bir tushunchani aniq va to‘g‘ri ifodalaydigan so‘z o‘zbek tilining o‘zida bo‘lgani holda yoki shunday so‘zni o‘zbek tilining materiallari yordamida hosil qilish mumkin bo‘lgani holda (bunga e’tibor bermay, uni hisobga olmay yoki sezmay) rus tilidagi so‘z qabul qilinavergan bo‘lsa, o‘zbek tilining o‘z imkoniyati ishga solinishi lozim. Ya’ni o‘zbek tili imkoniyati asosida hosil bo‘lgan so‘z ruscha so‘zning o‘rniga qabul qilinishi kerak. Shu nuqtayi

¹⁰⁰ Ҳожиёв А. Термин танлаш мезонлари.. -Т.:Фан, 1996.

¹⁰¹ Ҳожиёв А. Термин танлаш мезонлари. -Б.12.

nazardan sovet, faktor, protsess, sostav, soyuz soʻzlarini kengash, omil, jarayon, tarkib, uyushma tarzida almashtirilishi toʻgʻridir.

3. Rus tilidan oʻtgan soʻzni boshqa soʻz bilan almashtirish yoki almashtirmaslikni hal etishda bu soʻzning dunyo tillarida qoʻllanish-qoʻllanmaslik tomoniga ham eʼtibor berish kerak. Bunda butun dunyodagi tillar bilan yaqinlashish, ular bilan bir xillikka intilish asosiy yoʻldir. Shunga koʻra respublika, demokratiya, aeroport kabi soʻzlarning oʻz holaticha qolishi toʻgʻridir.

4. Rus tilidan oʻtgan soʻzni oʻzbek tilidagi soʻz bilan almashtirish yoki almashtirmaslik masalasida soʻzning bir maʼnoli va koʻp maʼnoli boʻlishiga eʼtibor berish lozim. Agar rus tilidan oʻtgan soʻz koʻp maʼnoli boʻlsa va uning barcha maʼnolarini bekam-koʻst ifodalaydigan boʻlsa, oʻzlashma soʻz shu soʻz bilan almashtirilishi mumkin. Masalan, *revolyutsiya* soʻzining oʻrniga inqilob qabul qilingani singari.

Agar oʻzbek tilidagi soʻz rus tilidagi koʻp maʼnoli soʻzning ayrim maʼnolarinigina ifodalay olsa, uni shu maʼnolaridagina qoʻllash lozim, boshqa maʼnosi yoki maʼnolarida esa rus tilidan olingan soʻzning oʻzi qoʻllanaverishi kerak. Masalan, *programma* soʻzi oʻrnida *dastur* soʻzi qoʻllanishiga eʼtiroz yoʻq. Masalan, *eshittirishlarimiz dasturi*, *konferensiyaning dasturi* va boshqalar. Lekin *programmist*, *programmirovat* soʻzlari oʻzbek tilida *programmist* va *programmallashtirish* tarzida ishlatilishi lozim¹⁰².

Akademik A.Hojiyev tomonidan soʻz va termin tanlash prinsiplari har jihatdan mukammal ishlab chiqilgan boʻlib, bu mezonlarni oʻzbek milliy-yuridik tilida ham toʻgʻri qoʻllay bilishga erishilsa, yuridik tilimiz takomili uchun muhim shart-sharoitlar yaratiladi.

Afsuski, hozirgacha bu prinsiplarni yuridik tilimizda toʻgʻri qoʻllashga erishilgan deb boʻlmaydi. Bu huquqiy tushunchaning mohiyatini ifodalaydigan soʻz boʻla turib, ruscha-yevropacha soʻzlar ishlatilganida namoyon boʻladi. Jumladan, oʻzbek tilida *ijara*, *jamgʻarma*, *bitim*, *ruxsatnoma*, *eʼtiroznoma*, *nozir*, *nozirlilik*, *tasdiqlash*, *rad qilish* kabi soʻzlar boʻla turib: *prokat* (FK, 558-m.), *fond* (FK, 75-m.), *kontrakt* (FK, 461-m.), *litsenziya* (JK, 190-m.), *protest* (FPK, 499-m.), *inspektor* (Davlat soliq xizmati toʻgʻrisidagi qonun, 9-

¹⁰² Хожиев А. Термин танлаш мезонлари. -Б.12.

m.), *inspeksiya* (Davlat soliq xizmati to'g'risidagi qonun, 9-m.), *ratifikatsiya* (Xalqaro shartnomalar to'g'risidagi qonun, 19-m.), *denonsatsiya* (Xalqaro shartnomalar to'g'risidagi qonun, 38-m.) kabi terminlar ishlatilgan.

Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash lozimki, ayrim ruschayevropacha yuridik terminlar qonun matnida ishlatilganida, shu so'z uzoq vaqtdan beri ko'p ishlatilishi natijasida, o'zbekcha so'zlar bilan o'zaro hamohanglikda matnga singib ketadi, ya'ni tinglovchining e'tiborini jalb qilmaydi (quloqqa dag'al eshitilmaydi). Ayrim ruschayevropacha so'zlar borki, ular matnda uslubiy jihatdan g'alizlik (qo'pollik) kasb etadi. Masalan, quyidagi matnga e'tibor bering:

Oqlov hukmi, shuningdek ushbu Kodeksning 83-moddasida nazarda tutilgan holatlar shaxsni reabilitatsiya etishga asos bo'ladi (JPK, 301-m.).

Matnda *reabilitatsiya* termini uslubiy jihatdan nihoyatda g'aliz bo'lib, u o'zbek tilining o'ziga xos milliy ohangiga ham ma'lum ma'noda putur yetkazgan.

Bundan tashqari, yuridik tilning eng muhim xususiyatlaridan biri hamma uchun tushunarli bo'lish talabini ham unutmaslik kerak. *Reabilitatsiya* so'zining ma'nosini ko'pchilik yaxshi tushunmaydi. Shuning uchun bunday holatlarda, bizning nazarimizda, xalq tilidagi ayrim so'zlarni yuridik til normasiga kiritish maqsadga muvofiq.

Yuqoridagi *reabilitatsiya* so'zining o'rniga *oqlanish*, *reabilitatsiya etilgan shaxs* o'rniga *oqlangan shaxs* deb ishlatilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi. Chunki u xalq tilida "*Kecha sudda Mirzayev oqlanibdi*" tarzida ishlatiladi. Shuningdek, *oqlamoq* fe'li bilan shu huquqiy normaga uzviy bog'liq bo'lgan *oqlov hukmi* termini yasaladi. Bu bilan, birinchidan, huquqiy normalar xalq diliga yaqin bo'ladi, xalqning tushunishi osonlashadi, ikkinchidan, tilda milliylik ruhi saqlanadi, uchinchidan *reabilitatsiya etilgan shaxs* termini uchta so'zdan tuzilmasdan, ikkita so'z (*oqlangan shaxs*) bilan ifodalanadi.

YURIDIK TERMINLAR VA UNING TASNIFI

Har qanday normativ-huquqiy hujjat matnining asosini yuridik terminlar tashkil qiladi. Ular huquqiy bilimlar tarkibida ishlab chiqilib, huquq ijodkorligida huquqiy tushunchaning eng muhim ramziy belgisi sifatida namoyon bo'ladi. Kishilar shu ramziy belgilar

orqali huquqiy normalarni anglab oladilar. Shunga ko'ra, yuridik terminlar yuridik fanda juda muhim ahamiyat kasb etadi. Yuridik terminlarning jamiyatda tutgan o'rni haqida huquqshunos olimlar A.S.Pigolkin va Y.A.Pryanishnikovlar to'xtalib: "Huquqshunoslik fanida terminlar muammosi juda ham dolzarb masaladir. Jamiyatda qonunchilik qanchalik mukammallashgan bo'lsa, u ijtimoiy munosabatlarni shunchalik yaxshi tartibga soladi. Va bunda terminlar muammolari ham muhim ahamiyat kasb eta boshlaydi. Mukammal terminlarsiz qonunchilik matnining eng yuqori darajada aniq bo'lishiga erishib bo'lmaydi. Ular qonunlarni ancha ixchamlashtiradi, ortiqcha tavsif va ifodalardan xalos etadi", – deb yozishadi¹⁰³.

Haqiqatan ham, mamlakatda qonunlarning mukammal ishlab chiqilishida, huquqiy tartibotning ta'minlanishida, fuqarolarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatining yuksalishida yuridik terminlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Yuridik terminlar huquqiy tushunchalarning mazmunini to'g'ri ifodalab, fuqarolar o'rtasida ommalashib borsa, shu jamiyatda ijtimoiy adolat qaror topib, shu yurt taraqqiyotga erishadi.

Binobarin, "yuridik terminlarning ilmiy-nazariy jihatdan ishlab chiqilish darajasi shu mamlakatning yuridik madaniyati va qonuniylikka munosabatidan darak beradi. Yuridik tizim qanchalik mukammal ishlab chiqilgan bo'lsa, huquq ham keng rivojlanadi, qonunchilikni va qonuniylikni takomillashtirish yuzasidan eng muhim ishlar amalga oshiriladi"¹⁰⁴.

Yuridik terminlar, birinchi navbatda, huquq fanining aloqa vositasidir. Agar bir terminning bir necha shakllari mavjud bo'lsa yoki mavjud yuridik terminlar o'z mohiyatini to'la ifodalay olmasa, huquqning mazmuniga putur yetadi.

Termin - ma'lum bir sohaga oid maxsus tushunchani anglatuvchi va mazmun jihatdan bir ma'noni ifodalovchi so'z (so'z birikmasi)dir. So'zlarning asosiy qismlariga nisbatan termin aniq bir ma'noli tushunchani ifodalashi bilan farq qiladi.

Shakl va ma'no munosabatiga ko'ra bir so'z bir nechta tushunchalarni (*o't - olov, o't - harakat, o't - maysa* singari) ifodalashi mumkin. Yoki aksincha, bir tushuncha bir nechta so'zlar orqali

¹⁰³ Язык закона. -С.53.

¹⁰⁴ Язык закона. -С.59.

(*osmon, ko'k, falak, samo, gardun* kabi) atalishi mumkin. Lekin terminlarda bunday hodisalarga yo'l qo'yilmaydi. Ular faqat birgina ma'noni anglatadi va, aksincha, bir tushuncha faqat bir nom bilan yuritiladi. Masalan, *advokat* deyilganda maxsus yuridik diplomga ega bo'lgan va huquqni muhofaza qilish organlarida advokat lavozimida ishlaydigan rasmiy shaxs tushuniladi. Shunga ko'ra u yuridik tilga qabul qilingan maxsus termindir.

Vaholanki, tilimizda shunga yaqin ma'noni ifodalovchi *himoyachi, qo'riqllovchi, muhofaza etuvchi* kabi so'zlar ham mavjud bo'lib, ular *advokat* so'zining o'rnini bosa olmaydi.

Shuningdek, so'zlarda ma'no ko'chish hodisalari (metonimiya, metafora, sinekdoxa kabilar) yuz berishi mumkin. Masalan, *Navoiyni oldim qo'linga* (E. Vohidov); *sovuq xabar bildirildi; u bir necha yillardan beri tirnoqqa zor bo'lib yuribdi*. Bu gaplarda Navoiy so'zi Navoiyning asari, *sovuq* so'zi yomon, *tirnoq* so'zi farzand tushunchalarini ifodalab ko'chma ma'noda kelgan.

Bundan tashqari, "so'z tushunchadan tashqari ba'zan kishining anglashayotgan narsa va hodisaga bo'lgan ijobiy yoki salbiy munosabatini ifodalashi mumkin. Masalan, *bosh* so'zi odam a'zosining bir qismi ekanligini anglatadi. Ammo, xuddi shu tushunchani ifodalaydigan *kalla* so'zi so'zlovchining o'sha predmetga bo'lgan salbiy (kinoyaviy, kesatiq bilan) qarashini bildiradi. *Chehra* so'zi esa, aksincha *yuz (bet)* tushunchasidan tashqari, uning qandaydir yoqimli, go'zal ekanligiga ishora qiladi. Demak, *kalla* va *chehra* so'zlari ma'lum tushunchalarni ifodalashi bilan birga qo'shimcha ma'no ottenkasini ham beradi"¹⁰⁵. Aynan mana shu xususiyat tilshunoslik fanida uslubiy bo'yoq deb yuritiladi.

So'zdan farqli ravishda ma'no ko'chish hodisasi terminlarda kuzatilmaydi. Ular ilm-fan, san'at va texnikaga oid birgina tushunchani anglatadi, xolos.

Shunga ko'ra, terminlar uslubiy jihatdan neytral bo'lib, o'zi ifodalayotgan tushunchadan tashqari ("kalla" va "chehra" so'zlari singari) qo'shimcha ijobiy yoki salbiy bo'yoqdorlik ifoda etmaydi. Ana shu ikki jihati bilan terminlar so'zlardan farq

¹⁰⁵ Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. -Т.:Ўқитувчи, 1978, -Б.19

qiladi. Demak, aytish mumkinki, barcha terminlar soʻzdir, lekin hamma soʻzlar ham termin boʻlavermaydi.

Koʻpincha yuridik termin deyilganda yuridik tushunchani ifodalagan bir soʻz tushuniladi. Terminlarning bir necha soʻzlardan ham tuzilishi mumkinligi eʼtibordan chetda qoladi. Vaholanki, bir soʻzdan tuzilgan termin ham bir tushunchani, bir necha soʻzlardan tuzilgan termin ham birgina maʼnoni ifodalaydi. Masalan, *sudlanuvchi* deyilganda *ishi sudda koʻrilayotgan shaxs* tushuniladi. *Ikki yoki undan ortiq sudlangan shaxs* deyilganda ham *bir shaxs*, yaʼni *retsdivist* tushuniladi. Shuning uchun terminning bir necha soʻzlardan ham iborat boʻlishi mumkinligini esdan chiqarmaslik lozim.

Tuzilishi jihatidan oʻzbek yuridik terminlari bir, ikki, uch, baʼzan toʻrt va undan ortiq soʻzlardan tashkil topadi. Masalan:

1. Ikki soʻzdan tashkil topgan terminlar: *jinoyat kodeksi*, *Oliy sud*, *qonun ijodkorligi*, *oliy jazo*, *maʼmuriy ishlar*, *jinoiy jazo* kabilar.

2. Uch soʻzdan tashkil topgan terminlar: *ozodlikdan mahrum etish*, *jinoyat-qidiruv boʻlimi*, *sudning boshqaruv majlisi*, *qonun chiqaruvchi organ* kabilar.

3. Toʻrtta soʻzdan tashkil topgan terminlar: *dastlabki huquqiy holatni tiklash (restitutsiya)*, *tibbiy xarakterdagi majburlov choralari* kabilar.

4. Beshta soʻzdan tashkil topgan terminlar: *ikki yoki undan ortiq sudlangan shaxs (retsdivist)*, *hokimiyat va xizmat vakolatlaridan chetga chiqish* kabilar.

Oʻzbek yuridik terminlarining asosiy qismini bir va ikkita soʻzdan tuzilgan terminlar tashkil qiladi. Uch va undan ortiq soʻzlardan tashkil topgan terminlar juda kamdan kam uchraydi.

Bu oʻrinda shuni alohida taʼkidlash lozimki, milliy yuridik terminlar tarkibi yaratilayotgan paytda terminlarning mumkin qadar qisqa tuzilishiga alohida eʼtibor qaratish lozim. Ayniqsa, terminlarning toʻrt va undan ortiq soʻzlardan tashkil topishi terminlarda ijobiy hodisa hisoblanmaydi. Chunki bunday terminlar normativ-huquqiy hujjat matnidagi huquqiy normalarni tushunishni qiyinlashtiradi. Shunga koʻra terminlarning qisqa va loʻnda boʻlishi uni qoʻllovchilar uchun ham qulaylik tugʻdiradi.

Shunday qilib, yuridik termin - ma'lum bir yuridik tushunchaning tashqi ko'rinishi, nomlanishi bo'lib, mantiqiy jihatdan bir huquqiy ma'noni ifodalovchi va uslubiy jihatdan neytral bo'lgan so'z yoki so'zlar birikmasidir.

Yuridik terminlardagi eng muhim masalalardan biri yuridik terminlarni tasniflash (klassifikatsiya qilish)dir. Ilmiy yuridik adabiyotlarda yuridik terminlarni tartibga solish uchun ularni tasniflash zarurligi alohida ta'kidlansa-da, lekin bu borada barcha olimlar tomonidan e'tirof etilgan yaxlit bir prinsip mavjud emas. Bu haqda A.S.Pigolkin va Y.A.Pryanishnikovlar shunday yozishadi: "Afsuski, shu paytgacha yuridik terminlarning amaliy jihatdan mantiqiy ixtisoslashuvi prinsipi va mezonlari ilmiy-nazariy jihatdan ishlab chiqilgan emas. Busiz yuridik terminlarning har qanday tasnifi sxematik tarzda bir tomonlama bo'ladi"¹⁰⁶.

Umuman, yuridik terminlarni qaysi prinsip va mezonlar bo'yicha tasniflash faqat bugungi kunning muammosi emas. XX asrning boshlaridayoq huquqshunos P.I.Lyublinskiy bu masalaga to'xtalib o'tib, u chor Rossiyasi davridagi yuridik terminlarni: odatdagi (обыденные); texnik; yasama terminlarga bo'ladi¹⁰⁷.

V.M.Kogon jinoyat huquqiga oid terminlarni ikki turga: o'z va o'zlashgan qatlamga bo'lishni taklif etadi. O'z qatlamga rus tilining o'zining so'zlarini, o'zlashgan qatlamga boshqa tillardan o'zlashgan terminlarni kiritish lozimligini ta'kidlaydi¹⁰⁸.

A.S.Pigolkin va Y.A.Pryanishnikovlar esa yuridik terminlarni gorizontaal va vertikal prinsip bo'yicha tasniflashni taklif etadilar. Vertikal terminlarga umumiyuridik terminlarni, gorizontaal terminlarga esa turli sohalarga oid qonunchilikdagi terminlar kirishini ta'kidlaydi¹⁰⁹.

Ko'rinadiki, ilmiy adabiyotlarda yuridik terminlarni ma'lum bir tartibda tizimlashtirishning yagona prinsipi va mezonlari mavjud emas. Bu prinsip va mezonlarni ishlab chiqmasdan turib, milliy-yuridik terminlarni tartibga solish va yuridik tilning ilmiy-nazariy modelini ishlab chiqish mumkin emas.

¹⁰⁶ Язык закона. -С.69.

¹⁰⁷ Люблинский П.И. Техника, толкование и казуистика уголовного кодекса. -П.: 1917. - С.12.

¹⁰⁸ Когон В.М. Логико-юридическая структура советского уголовного закона. -Алма-Ата: 1966, -С.50..

¹⁰⁹ Язык закона. -С.69.

Yuridik terminlarni tasnif qilishdan oldin, birinchi navbatda, maqsad va vazifani belgilab olish zarur. Agar maqsad yuridik terminlarni lingvistik nuqtayi nazardan oʻziga xos jihatlarini aniqlash boʻlsa, unda V.M.Kogon singari oʻz va oʻzlashgan qatlamga ajratish hamda P.I.Lyublinskiydek yuridik terminlarning tarkibiy tuzilishiga eʼtibor qaratish mumkin.

Tasnifdan maqsad yuridik jihatdan milliy yuridik tildagi barcha terminlarni tartibga solish, yuridik tilning ilmiy-nazariy modelini ishlab chiqish boʻlsa, u holatda huquqning tom mazmunidan kelib chiqib terminlarni huquqning sohalarini boʻyicha tizimlashtirish maqsadga muvofiq.

Maʼlumki, Oʻzbekiston huquq tizimi huquqning quyidagi asosiy tarmoqlarini oʻz ichiga oladi¹¹⁰:

1. Konstitutsiyaviy huquq;
2. Maʼmuriy huquq;
3. Fuqarolik huquqi;
4. Jinoyat huquqi;
5. Yer huquqi;
6. Agrar huquq;
7. Mehnat huquqi;
8. Ijtimoiy-taʼminot huquqi;
9. Ekologik huquq;
10. Moliyaviy huquq;
11. Fuqarolik protsessual huquqi;
12. Jinoyat-protsessual huquqi;
13. Xoʻjalik-protsessual huquqi;

Bu huquq tizimi Oʻzbekistonning milliy huquqiy tizimi boʻlib, undan tashqari xalqaro huquq tizimi ham mavjud. Bundan tashqari, shunday yuridik terminlar mavjudki, ular huquqning barcha sohalarida teng ravishda qatnashadi. Shu nuqtayi nazardan yuridik terminlarni ishlatilish sohasiga koʻra quyidagicha tasniflash (klassifikatsiya qilish) mumkin:

1. Umumiyuridik terminlar: *qonun, sud, modda, prokuratura, advokatura, sud tarkibi, sudya, prokuror, militsiya, guvoh, xalq*

¹¹⁰ Қаранг: Саидов А., Таджиханов А. Давлат ва ҳуқуқ асослари. -Т.:Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1999. -Б.48.

maslahatchilari, sud majlisi, huquq, huquq normasi, huquq tizimi, yurisprudensiya kabilar;

2. Konstitutsiyaviy huquq terminlari: *hukumat, hokimiyat, davlat, konstitutsiyaviy tuzum, davlat tuzilishi, suverenitet, mustaqillik, milliy mafkura, suveren tenglik, vijdon erkinligi, siyosiy partiya, bayroq, gerb, madhiya kabilar;*

3. Ma'muriy huquq terminlari: *ma'muriy javobgarlik, ma'muriy huquqbuzarlik, ma'muriy jazo, ma'muriy qamoq, jamoat qoidalarini buzish, ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishlar kabilar;*

4. Fuqarolik huquqi terminlari: *fuqaroning ismi, ismni himoya qilish, fuqarolarning teng huquqliligi, fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish, oldi-sotdi shartnomasi, sotuvchining javobgarligi, mualliflik huquqi kabilar;*

5. Jinoyat huquqi: *jinoiy harakat, jinoyat ishi, qilmish, og'ir jinoyat, jinoyatlarni tasniflash, jinoiy javobgarlik, qilmishning jinoiyligi, o'lim jazosi, ozodlikdan mahrum etish kabilar;*

6. Yer huquqi terminlari: *yerga egalik qilish, yerdan foydalanish, yer kadastri, yerni tasarruf etish, yerdan foydalanish qoidalarini buzish kabilar;*

7. Agrar huquq terminlari: *dehqon xo'jaligini yuritish huquqi, davlat xo'jaliklari huquqi, jamoa xo'jaliklari huquqi, rejani bajarish majburiyati, suvdan foydalanish huquqi, dehqon xo'jaligining mullukiga egalik qilish huquqi kabilar;*

8. Mehnat huquqi terminlari: *mehnat intizomi, mehnat shartnomasi, ishga qabul qilish, mehnat munosabatlarini bekor qilish tartibi, mehnatga haq to'lash, mehnat nizolari kabilar;*

9. Ijtimoiy-ta'minot huquqi terminlari: *pensiya olish huquqi, nogironlik nafaqasi, dam olish huquqi, ijtimoiy himoya kabilar.*

10. Ekologik huquq terminlari: *atrof-muhitni sog'lomlashtirish, havoni tozalash, ekologik vaziyat, ekologiyaning o'zgarishi kabilar.*

11. Moliyaviy huquq terminlari: *daromad solig'i to'lovchilar, favqulodda daromadlar, moliyaviy jazo choralari, yuridik shaxslarni daromad solig'idan ozod qilish, soliqni hisobga olish qoidalarini kabilar;*

12. Fuqarolik protsessual-huquqi terminlari: *fuqarolik sud ishlarini yuritish tartibi, fuqarolik protsessual huquq layoqati, protsessual huquqiy vorislik, fuqarolik ishi kabilar;*

13. Jinoyat-protsessual huquqi terminlari: *jinoyat ishlarini yuritish tartibi, jinoyat ishini qo'zg'atish, sudda jinoyat ishlarining oshkor ko'rilishi, jinoyat protsessi ishtirokchilari* kabilar;

14. Xo'jalik-protsessual huquqi terminlari: *xo'jalik sudi, xo'jalik sudlov nizolari, xo'jalik sudlov ishtirokchilari, xo'jalik sudning ajrimi* kabilar.

15. Xalqaro huquq terminlari: *xalqaro tashkilotlar huquqi, xalqaro xavfsizlik huquqi, diplomatiya va konsullik huquqi, xalqaro dengiz huquqi* kabilar.

Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash lozimki, yuridik terminlarni bunday tasniflash ancha nisbiy hisoblanadi. Chunki huquqning sohalari bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lganidek, yuridik terminlarni ham tamoman bir-biridan holi tarzda tushunmaslik lozim.

Bundan tashqari, akademik V.A.Vinogradov terminlarning lingvistik nuqtayi nazardan tasniflanishi mumkinligini nazarda tutib: "Har bir terminning to'la ma'nosini aniqlamasdan turib, ularni tartibga solishga harakat qilish natijasiz yakunlanadi", – deb yozgan edi¹¹¹.

Shunga ko'ra yuridik terminlar leksik-semantik jihatdan ham tasniflanishi mumkin. Bunda yuridik terminlar quyidagi guruhlariga umumlashtiriladi:

1. Huquqiy sohaning ma'muriy organlari va bu organlardagi ayrim bo'lim nomlari: *advokatura, yuridik maslahatxona, sud, o'rtoqlik sudi, xalq sudi, qamoq, turma, koloniya, lager, ichki ishlar bo'limi, prokuratura, avtomobil nazorati, karser (ashaddiy mahbuslar saqlanadigan joy), sud prezidiumi, jinoyat-qidiruv bo'limi* kabilar.

2. Huquqiy sohada faol qo'llaniladigan ayrim hujjat nomlari: *konstitutsiya, qonun, kodeks, modda, amnistiya (avf etish), aybnoma, anonim xati, da'vo arizasi, jinoyat kodeksi, jinoyat protsessual kodeksi, ma'muriy javobgarlik kodeksi, prokurorning xususiy protesti, kassatsion shikoyat (sud hukmidan norozilik), fabula (jinoyat ishida aybdorga qo'yiladigan aybning izchil bayoni), dispozitsiya (moddaning bosh qismi)* kabilar.

3. Huquqiy sohada ishlaydigan shaxslarning mansab va lavozimlari: *sudya, advokat, himoyachi, tergovchi, prokuror,*

¹¹¹ Вопросы терминологии. -М.:1961, -С.8..

ayblovchi, sud ijrochisi, xalq maslahatchisi, serjant, kapitan, podpolkovnik, polkovnik kabilar.

4. Huquqiy soha bilan aloqador shaxslarning nomlari: *sudlanuvchi, qo'poruvchi, ayblanuvchi, aybdor, xolis, guvoh, gumon qilinuvchi, kafillik beruvchi, mahbus, merosxo'r, voris, da'vogar, mansabdor shaxs* kabilar.

5. Jinoyat turlarining nomlari: *mansabdorlik jinoyati, jinsiy jinoyat, xo'jalik jinoyati, harbiy jinoyat, davlatlarga qarshi jinoyat* kabilar.

YURIDIK TERMINLARDAGI MUAMMOLAR VA ULARNI HAL ETISH YO'LLARI

Har bir xalqning terminlar tizimida shakl va mazmunning birligi hamda ularning bir biriga mosligi masalasi muhim o'rin tutadi. Chunki mazmun – obyektiv borliqdagi narsa va hodisalarning ongda aks etishi bo'lsa, shakl (nom) esa shu tushunchaning tashqi belgisi, ramziy ko'rinishidir.

Shu bois tushunchalarga nom berishda terminlar qanchalik to'g'ri tanlansa va tushuncha bilan termin o'rtasida uzviy aloqadorlik qanchalik kuchli bo'lsa, termin tushunchani shunchalik aniq ifodalaydi.

Aksincha, tushuncha bilan termin o'rtasida bog'liqlik mavjud bo'lmasa, termin shu tushunchaning mohiyatidan kelib chiqib to'g'ri tanlanmasa, bu shu sohada kutilgan natijalarni bermaydi, turli xil chalkashliklarga olib keladi va, o'z navbatida, qonunlarning turlicha sharhlanishiga ham sabab bo'ladi.

Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasining Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risidagi qonunining Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini, shuningdek, ularga ilova qilinadigan axborot-tahliliy materiallarni yuridik-texnik jihatdan rasmiylashtirishning yagona uslubiyotida quyidagi tamoyillar belgilangan:

2. Loyihani rasmiylashtirishning asosiy prinsiplari:
 - yuridik shaklning aniqligi va qat'iyligi;
 - tilning ravon va tushunarli bo'lishi;
 - munosabatlarning tegishli sohasini huquqiy jihatdan tartibga solishning to'liqligi;
 - huquqiy jihatdan tartibga solishning aniqligi;

sinovdan o'tgan atamalar, tushunchalar va ifodalardan foydalanish;

normalar ta'rifining mumkin qadar aniqligi va lo'ndaligi;

huquqiy ko'rsatmalarni bayon etish shakli, tuzilishi va usullarining bir xilligi, yagonaligi;

qonunchilik texnikasi qoidalariga rioya etilishi.

Qonun loyihalarini tuzishda bu vazifani amalga oshirish qonunshunosdan juda ham katta iqtidor va mas'uliyatni talab etadi. Shuningdek, yuridik terminlar, ularga qo'yiladigan talablar hamda ularni qonun matnlarida ishlatish usullari haqida ham mukammal bilimlarga ega bo'lishi lozim.

Ilmiy adabiyotlarda terminlarga quyidagi eng muhim talablar qo'yiladi: 1) har qanday termin ona tilining qonun-qoidalariga asosida yaratilmog'i lozim; 2) termin tushunchani to'g'ri va aniq ifodalashi kerak; 3) terminlar sinonimiyasi va omonimiyasiga yo'l qo'yilmaydi; 4) termin mumkin qadar ixcham va qisqaroq bo'lishi lozim¹¹².

Buning uchun yuridik terminlarni tahlil etuvchi mutaxassis yuridik bilimlar bilan birga o'z ona tilining fonetik, leksik-grammatik qonun-qoidalarini hamda terminlarga qo'yiladigan talablarni yaxshi o'zlashtirgan bo'lishi lozim.

Ko'rinadiki, ilmiy adabiyotlarda terminlarga bir termin faqat birgina tushunchani ifodalashi lozimligi hamda bir tushuncha faqat bir nom bilan ifodalanishi zarurligi kabi muhim talablar qo'yiladi.

Shuning uchun har bir xalq o'z terminlar tizimini yaratayotgan paytda bu talablarga to'la rioya qilishga harakat qiladi. Lekin bu vazifaning murakkabligidan terminlardagi shakl va mazmunning birligi talabini to'la amalga oshirib bo'lmaydi.

Bugungi kunda o'zbek milliy yuridik terminlar tizimida, ayniqsa, ularning shakl va mazmun birligi mutanosibligida bir qancha muammolar mavjud. Bu ayrim yuridik terminlarimizning shakli mazmuniga to'g'ri kelmasligida, bir huquqiy tushunchaning turli shakl(nom)lari mavjudligida yoki, aksincha, bir shaklning turli tushunchalarni anglatishida ko'rinadi.

¹¹² Дониёров Р. Ўзбек тили илмий-техник терминологиясини тартибга солиш масалалари// Ўзбек тили ва адабиёти, 1979., 3-сон, 32-б.

Yuridik terminlarning shakl va mazmuni bilan bog'liq bunday muammolarni quyidagi uch guruhga umumlashtirish mumkin:

1. Yuridik terminlarda shakl va mazmunning o'zaro nomutanosibligi muammosi;

2. Bir huquqiy tushunchaning turli nomlar asosida yuritilishi muammosi (yuridik terminlarda sinonimiya muammosi);

3. Bir yuridik terminning xilma-xil yoki bir-biriga yaqin tushunchalarni ifodalashi muammosi (yuridik terminlarda omonimiya va polisemiya muammosi).

Yuridik terminlarda shakl va mazmunning o'zaro nomutanosibligi muammosi. Har bir sohaning rivoji, taraqqiyoti bilan shu ixtisoslikka turli-tuman terminlar kirib keladi, aksincha, eskirgan terminlar esa iste'moldan chiqa boshlaydi.

Mamlakatimiz mustaqilligi sharofati bilan bugungi kunda yuridik terminlarimiz ham o'z asl mohiyatini inkishof etmoqda. Sobiq sho'rolar davrida o'zbek yuridik terminlariga e'tiborsizlik tufayli ayrim yuridik terminlarimiz huquqiy tushunchaning mazmunini noto'g'ri ifodalar, to'g'ri ifodalasa ham to'la mazmunini ochib bera olmas edi.

Istiqloldan keyin yangi milliy-huquqiy tizim shakllanishi natijasida rus tilidan mazmunan emas, so'zma-so'z ko'chirilgan ko'pgina yuridik terminlarning munosib variantlari ishlab chiqilib huquqiy amaliyotga joriy etildi. Bunday terminlar jumlasiga *ma'muriy-hududiy tuzilma, sudning sayyor majlisi, odil sudlov, ehtimoliy huquq, farmoyish majlisi, obunachi, mualliflik huquqi, gumon qilinuvchi, qilmish, qonun ustunligi, Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi, Bosh vazir, vazir, vazirlik, hokimlik, davlat maslahatchisi, davlat kotibi, ichki ishlar idoralari, huquqiy tartibot, milliy-huquqiy tizim, milliy-huquqiy qonunchilik, o'zbek davlatchiligi* kabi bir qancha terminlarni keltirish mumkin. Hatto, uzoq yillar davomida o'zbek yuridik tilida ishlatib kelingan, lekin mazmun va mohiyati shakliga to'g'ri kelmaydigan ayrim terminlarning munosib variantlarini ishlab chiqishga ham erishildi. Masalan, rus tilidagi *гражданский истец*, *гражданский иск*, *гражданский ответчик* birikmalari o'zbek tilida istiqloлга qadar *grajdanlik da'vogari, grajdanlik da'vosi, grajdanlik javobgari* tarzida ishlatilib kelindi. Keyinchalik ularni o'zbekchalashtirish maqsadida *fuqarolik da'vogari, fuqarolik da'vosi, fuqarolik*

javobgari tarzida o'zgartirildi. O'zbekchalashtirilgan bu birikmalar ham shu huquqiy tushunchaning mazmunini to'la oqlamas edi. Chunki *гражданский ответ* deyilganda da'vo qilayotgan shaxs fuqaro sifatida o'z huquqini talab qilishi nazarda tutiladi, *fuqarolik da'vogari* birikmasi esa fuqaro bo'lish uchun da'vogarlik qilayotgan shaxs (olimlik da'vogari kabi) tushuniladi. Shuning uchun yangi qonun hujjatlarida, jumladan, Jinoyat-protsessual kodeksida *fuqaroviy da'vo, fuqaroviy da'vogar, fuqaroviy javobgar* tarzida ishlatildi.

Shuningdek, rus tilidagi *подозреваемый* termini istiqloлга qadar yuridik tilimizda *gumondor* tarzida ishlatib kelindi. *Gumondor* terminining lug'aviy ma'nosiga e'tibor berilsa, u gumon qilinayotgan shaxsni emas, balki gumon qilayotgan shaxsni ifodalashini kuzatish mumkin. Shu bois bu termin hozirgi kunda *gumon qilinuvchi* tarzida qabul qilindi. Bu nom yuqoridagi tushunchani to'la ifodalaydi.

Afsuski, yuridik terminlarimizda *gumondor* so'zi singari shakl va mazmun jihatidan bir biriga to'g'ri kelmaydigan terminlar talaygina. Misol sifatida *to'g'ri qasd, egri qasd, yuqori prokuror, quyi prokuror, deputatlik taftishi, vijdon erkinligi* kabi bir qancha terminlarni keltirish mumkin.

Bu terminlarning nomi o'zlari ifodalagan huquqiy tushunchaning mazmunini to'la aks ettira olmaydi. Misol sifatida *to'g'ri qasd* va *egri qasd* terminlariga to'xtalib o'tsak. Jinoyat kodeksining 21-moddalarida bu terminlar ishlatilgan. Bunda *to'g'ri so'zi qasd* so'zi bilan birgalikda rus tilidagi *прямой умысел* terminining ma'nosini ifodalash uchun xizmat qilgan.

Yurisprudensiyaning muhim sohasi bo'lgan jinoyat huquqida shunday huquqiy norma mavjudki, unga muvofiq agar jinoyat sodir etgan yoki sodir etmoqchi bo'lgan subyekt o'z qilmishining ijtimoiy xavfli jihatlarini anglasa, shunda ham jinoyat sodir etishga harakat qilsa, bunday holat rus tilida *прямой умысел* deb yuritiladi.

Bu termin o'zbek tiliga so'zma-so'z *to'g'ri qasd* deb tarjima qilingan. Lekin bu nom yuqoridagi huquqiy normani ifodalay olmaydi. Yuristlar har holda *to'g'ri qasd* deyilganda, yuqoridagi huquqiy normani tushunishar, lekin boshqa kasb egalari bu huquqiy normani anglab yetishi qiyin kechadi.

Haqiqatan ham, bu huquqiy norma uchun ikki so'zdan iborat munosib nom topish ancha murakkab vazifa. Shuning uchun

nazarimizda, bu huquqiy normani *to'g'ridan to'g'ri qasd qilish* deb nomlash lozim. Shundan kelib chiqqan holda, *egri qasd* (*косвенный умысел*) terminini *egri niyatda qasd qilish* deb nomlash maqsadga muvofiq.

Shuningdek, huquqshunos va tilshunos olimlar A.Saidov, M.Qosimova, L.Karimovalar bugungi kundagi ayrim yuridik terminlar, masalan, *депутатское расследование* - *deputat taftishi* tarzida (aslida deputat tekshiruvi) *вышестоящий прокурор* – *yuqori prokuror tarzida* (aslida yuqori pog'ona prokurori), *нижестоящий прокурор* – *quyi prokuror tarzida* (aslida quyi pog'ona prokurori) noto'g'ri tarjima qilinib qonun matnlarida ishlatilayotganligini juda to'g'ri ta'kidlaydilar¹¹³.

O'ZBEK YURIDIK TERMINLARIDA SINONIMIYA MUAMMOSI

Ilmiy adabiyotlarda qayd etilganidek, borliqdagi ayni bir predmet yoki hodisaning turli nom asosida yuritilishi sinonimiya hodisasi hisoblanadi. Masalan, *kasal, xasta, bemor, betob* so'zlari bir ma'noni, ya'ni *biror shaxsning tobi yo'qligini* bildiradi.

Tilshunoslikda sinonimiya ijobiy hodisa hisoblanib, u shu tilning boyligidan darak beruvchi eng muhim omil sifatida qaralsa, terminlarda salbiy hodisa hisoblanadi. Bu haqda ilmiy adabiyotlarda shunday deyiladi: "Sinonimiya har bir tilning ko'rki va husni. U nutqimizning nafisligi va xilma-xilligini ta'minlaydi. Biroq har bir tilning shunday o'ziga xos qatlami mavjudki, unda aynan mana shu holat inkor etiladi. Bu tilning terminologiya sistemasidir"¹¹⁴.

Shuning uchun ham yuridik terminlarga bag'ishlab yozilgan barcha risola va maqolalarda yuridik terminlarda sinonimiya hodisasiga yo'l qo'yilmasligi, bu yuridik terminlarga qo'yiladigan eng muhim talab ekanligi alohida ta'kidlanadi¹¹⁵.

¹¹³ Саидов А., Қосимова М., Каримова Л. Кўрсатилган мақола. -Б.4.

¹¹⁴ Ўзбек тили илмий-техникавий терминологиясини тартибга солиш принциплари. -Т.:Фан, 1991, -Б.6.

¹¹⁵ Қаранг: Язык закона.-С.76-88.; Савицкий В.М. Язык процессуального закона. -С.30-35.; Ушаков А.А. Очерки советской законодательной стилистики. -С.171.; Боголюбов С.А. Стиль правовых актов 11 Сов. государство и право. 1973, №10.; Боголюбов С.А. Язык правоприменительных актов 11 Сов. юстиция. 1973 №15.; Сырых В.М. Критирии и способы выявления смысловых отношений между правовыми понятиями. Проблемы совершенствования советского законодательства. Труды ВНИИС 3, вып.5. -М.: 1976.

Yuridik terminning soʻzdan farq qiladigan eng muhim belgisi maxsus huquqiy tushunchaning faqat bir nom bilan yuritilishidir. Yaʼni, matematik til bilan aytganda, “bir tushuncha har doim bir nomga teng boʻlishi lozim”. Aks holda, bir tushuncha bir nechta soʻzlar bilan ifodalansa, bu holat shu terminning terminlik xususiyatiga zid hodisa hisoblanadi.

Huquqshunos olim V.M.Savitskiy terminlarda sinonimiya hodisasining ijtimoiy hayotda qanday oqibatlarga olib kelishi haqida toʻxtalib oʻtib shunday yozadi: “Bir tushunchani turli til vositalari (soʻzlar - Sh.K.) bilan berilishi bu tushunchani anglashni nafaqat qiyinlashtiradi, balki ijtimoiy hayotda yomon oqibatlarga olib keladi. Qonunni qoʻllovchi yoki uni bajaruvchi kishi qonun chiqaruvchining yuksak obroʻsi (savodxonligi - Sh.K.) ni nazarda tutib, qonunlarda xato berilmaydi degan fikrga keladi. Agar u qonunda bir huquqiy tushunchani turlicha shaklda koʻrsa, qonunni ham turlicha talqin qilib, shunga mos ravishda harakat qiladi. Bunday holatlarda boshqacha ish tutishi lozimligi haqida oʻylab ham koʻrmaydi. Bu nafaqat huquqni qoʻllovchilar, balki huquqshunos olimlar uchun ham qiyinchilik tugʻdiradi, ular matnda maʼnoni uqib olish uchun qancha kuch va vaqt sarflaydilar”¹¹⁶.

Oʻzbek yuridik terminlarida sinonimiya muammosi ancha keng tarqalgan. Jumladan, bugungi yuridik tilimizda rus tilidagi *pokazaniye* termini hozirda qonunlarda *koʻrsatuv* shaklida ishlatilmoqda. Bundan tashqari, bu termin turli hujjat hamda huquqshunoslik faniga oid ilmiy-ommabop nashrlarda *koʻrsatma*, *koʻrgazma*, *koʻrgazuv* kabi shakllarda ham uchraydi. Huquqshunos olimlar A.Saidov va Gʻ.Ahmedovlar bu terminning yuridik tilimizga kirib kelishi haqida shunday yozishadi: “1959-1960-yillarda F. Bakirov tomonidan jinoyat-protsessual qonunlariga kiritilgan *koʻrsatuv (pokazaniye)*, *surishtiruv (doznaniye)*, *boshqaruv majlisi (rasporiditelnoye zasedaniye)* kabi terminlar shuncha yillar oʻtsa-da, amaliyotga kirmadi. Masalan, *koʻrsatuv* degan soʻzni yuzdan bir tergovchi yoki sudya ishlatadi. Shuning uchun avvalgi tajribaga qaytib, bu soʻzni *guvohlik*, *soʻroq*, *yaʼni guvohning bergan guvohligi*, *aybdor* yoki

¹¹⁶ Савицкий В.М. Язык процессуального закона. -С.35.

gumon qilinayotgan shaxsning bergan so‘rog‘i deb ishlatish durust bo‘lsa kerak”¹¹⁷.

1993-yilgi “Yuridik terminlar va iboralar lug‘ati”da ham bu termin *ko‘rsatuv, guvohlik, so‘roq berish* tarzida beriladi. Ko‘rinadiki, bu termin o‘zbek tilida *ko‘rsatuv, ko‘rsatma, ko‘rgazma, ko‘rgazuv, guvohlik, so‘roq berish* kabi oltita termin bilan ifodalanyapti.

Rus tilidagi *прекращение (дело), окончание (дело), приостановление (дело)* terminlarining o‘zbekcha variantlari turli-tuman shakllarda ma‘nosi farqlanmagan holda ishlatilmoqda. Masalan, *прекращение (дело)* termini Jinoyat-protsessual kodeksida (373,374-moddalarda), xo‘jalik-protsessual kodeksida (86, 87-moddalarida) (*ishni*) *tugatish* tarzida berilgan bo‘lsa, “Yuridik terminlar va iboralar lug‘ati”da esa *ishni yotqizish, bekor qilish* tarzida ifodlangan. Shuningdek, bu termin ayrim hujjatlarda va huquqni muhofaza qiluvchi xodimlarning tilida (*ishni*) *tamomlash, (ishni) tugallash* shakllarida ham ishlatiladi.

Bundan tashqari, bu terminni noo‘rin ishlatish shunchalik keng tarqalganki, hatto bir qonunning aynan bir moddasida turlicha shakllari uchraydi. 1992-yil 2-iyulda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasining fuqaroligi to‘g‘risida”gi qonunning III bobiga e’tibor bering:

III bob. O‘zbekiston Respublikasi fuqaroligining to‘xtatilishi

*19- modda. O‘zbekiston Respublikasi fuqaroligining
tugatilish asoslari*

O‘zbekiston Respublikasi fuqaroligi quyidagi hollarda to‘xtatiladi:

Ko‘rinadiki, bu qonunning III bobi “O‘zbekiston Respublikasi fuqaroligining to‘xtatilishi” deb nomlanib, **priostanovlenii** atamasi *to‘xtatilishi* tarzida beriladi. Lekin shu bobning ichida birinchi bo‘lib berilgan 19-moddaning nomlanishida yuqoridagi modda *tugatilish* tarzida berilib xatolikka yo‘l qo‘yiladi va shu moddaning birinchi gapida “O‘zbekiston Respublikasi fuqaroligi quyidagi hollarda to‘xtatiladi” tarzida berilib xatolik yana tuzatiladi.

Ko‘rinadiki, bu termin o‘zbek yuridik tilida (*ishni*) *tugatish, yotqizish, bekor qilish, tamomlash, tugallash* singari beshta shaklda berilmoqda. Bunday holatlarda (*ishni*) *tugatish* shaklini rasman qabul

¹¹⁷ Давлат тили: муаммолар ва ечимлар. -Б.67.

qilish maqsadga muvofiq. Chunki, birinchidan, u aksariyat qonunlarda shu shaklda ishlatilgan. Ikkinchidan, boshqa terminlarga nisbatan yuqoridagi huquqiy tushunchaning mazmunini aynan ifodalaydi. Uchinchidan, yuridik tilda *окончание (дело)*, *приостановление (дело)* terminlari ham mavjud bo‘lib, *окончание (дело)* terminini (*ishni*) *tamomlash*, *приостановление (дело)* terminini (*ishni*) *to‘xtatish* tarzida ishlatish maqsadga muvofiq.

Bu o‘rinda shuni alohida ta’kidlash lozimki, yuridik terminlarning sinonimiyasi juda ham keng tarqalgan bo‘lib, ko‘plab terminlarimiz o‘zining bir qancha shakllariga ega. Bunday terminlardan ayrimlarini quyidagi jadvalda ifodalashga harakat qildik:

TERMINNING RUSCHA NOMI	TERMINNING O‘ZBEK YURIDIK TILIDAGI SHAKLLARI
потерпевший	jabrlanuvchi, jabrdiyda
уголовное дело	jinoiat ishi jinoiy ish,
подозреваемый	gumon qilinuvchi, gumondor, gumonlanuvchi, shubha ostiga olingan shaxs
оборонеспособност	mudofaa qudrati, mudofaa qobiliyati, mudofaa salohiyati
охрана	qo‘riqlash, muhofaza etish, himoya qilish
административное принуждение	ma’muriy majburlov, ma’muriy majburlash, ma’muriy majbur etish
исполнитель	ijro etuvchi, bajaruvchi, ijrochi
умышленно	bilib turib, bila turib,

	bilgan holda, qasddan
исполнительная власт	ijro hokimiyati, ijro etish hokimiyati, ijro etuvchi hokimiyat, ijroiya hokimiyati
возобновление	tiklash qayta tiklash
уголовное судопроизводство	jinoiy-sudlov ishlari, jinoiyat-sudlov ishlari
труп	o'lik, murda
дозновател	surishtiruvchi, surishtiruvchi shaxs
борба с преступностью	jinoiyatchilikka qarshi kurash, jinoiyatchilikka qarshi kurashish, jinoiyatchilik bilan kurash, jinoiyatchilik bilan kurashish
склонение	qiziqtiruvchi, undovchi
задержанный	ushlangan shaxs, ushlanuvchi
ущерб	zarar, ziyon, shikast
ответственное литсо	javobgar shaxs, mas'ul shaxs
стороны	tomonlar, taraflar
заключение под стражу	qamoqqa olish, hibsga olish
давност	muhlat, muddat o'tgan muddat kuchini yo'qotish muddati
договор	shartnoma,

	ahdnoma, bitim
устав	nizom ustav
законный интерес	qonuniy manfaat, qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaat
souchastnik	qatnashchi, ishtirokchi

Shunday qilib, o‘zbek yuridik terminlarida sinonimiya muammosi juda ham keng tarqalgan. Shu bois yuridik terminlarda sinonimiya holatini bartaraf etish uchun shu sohaga bag‘ishlangan maxsus ilmiy tadqiqot ishlarini yo‘lga qo‘yish, unda asosiy e’tibor yuridik tildagi barcha yuridik terminlarni shakl va mazmun jihatidan o‘rganishga, ularning yagona shakllarini ishlab chiqishga va amaliyotda ularni barqarorlashtirishga qaratish maqsadga muvofiq.

O‘ZBEK YURIDIK TERMINLARIDA OMONIMIYA MUAMMOSI

Har bir xalqning til boyligini ko‘rsatuvchi eng muhim vositalardan biri omonim so‘zlardir. *Omonim* so‘zi grekcha “*homos*” va “*onyma*” so‘zlaridan olingan bo‘lib, “*bir xil nom*” degan ma’noni beradi.

Talaffuzi va yozilishi bir xil, ma’nosi har xil bo‘lgan so‘zlar omonimlar deb yuritiladi (Masalan, *ot* so‘zi ism, harakat va uy hayvoni ma’nolarini anglatadi). Demak, aytish mumkinki, omonim so‘zlar har bir tilning ko‘rki va nafosatini namoyon etadi.

Biroq terminlarda omonimiya hodisasining mavjudligi ijobiy hodisa hisoblanmaydi, balki shu soha tilining hali takomiliga yetmaganligidan darak beradi. Chunki terminlar tizimida omonimiyaning mavjudligi, terminlarning bir ma’nolilik xususiyatiga ziddir. Shuning uchun terminlarga bag‘ishlab yozilgan barcha ilmiy adabiyotlarda terminlarda omonimiya hodisasiga yo‘l qo‘yilmasligi ta’kidlanadi¹¹⁸.

¹¹⁸ Қаранг: Язык закона, -С.76-88.; Савицкий В.М. Язык процессуального закона.-С. 30-35.; Ушаков А.А. Очерки советской законодательной стилистики. -С.171.; Боголюбов С.А. Стиль правовых актов 11 Сов. государство и право. 1973. №10.;Боголюбов С.А. Язык правоприменительных актов 11 Сов. юстиция. 1973 №15.; Сырых В.М. Критерии и способы выявления смысловых отношений между правовыми понятиями. Проблемы совершенствования советского законодательства. Труды ВНИИС 3, вып.5.-М.: 1976.

Chunki terminlarda omonimiya hodisasi mavjud bo'lsa, matnni sharhlash uchun keng yo'l ochilib, har kim o'zi bilganicha talqin qila boshlaydi.

Ayniqsa, qonun matnlarida bunday holatlarga aslo yo'l qo'yib bo'lmaydi. Qonunning turlicha talqin qilinishi ijtimoiy hayotda turli og'ir oqibatlarga olib keladi. Shuning uchun, birinchi navbatda, yuridik terminlar tizimida omonimiya hodisasini bartaraf etish maqsadga muvofiq.

Afsuski, hozirgi paytda ayrim yuridik terminlarimizning leksik ma'nosiga e'tibor berilsa, ular o'zlarining asosiy ma'nosi bilan birga shu tushunchaga mazmun jihatdan yaqin bo'lgan ma'nolarni ham ifoda etadi. Masalan, rus tilidagi *личный досмотр* termini ikki xil shaklda, ya'ni: *shaxsni ko'rikdan o'tkazish*, *shaxsiy ko'rikdan o'tkazish* shaklida ishlatiladi.

Bu, birinchidan, huquqiy normalarning xilma-xil shakllari ya'ni sinonimiyasining vujudga kelishiga sabab bo'lsa, ikkinchidan, shaxsiy ko'rikdan o'tkazish deb berilishi xato hisoblanadi. Chunki rus tilidagi *личный досмотр* terminini *shaxsni ko'rikdan o'tkazish* birikmasi to'la ifodalaydi, *shaxsiy ko'rikdan o'tkazish* esa bu huquqiy tushunchaning mazmunini ochib bera olmaydi. Chunki *shaxsiy ko'rikdan o'tkazish* termini quyidagi ikki ma'noni ifodalaydi: 1) bir mas'ul shaxs tomonidan bir yoki bir necha kishining ko'rikdan o'tkazilishi; 2) bir nechta mas'ul shaxs tomonidan faqat bir kishining ko'rikdan o'tkazilishi.

Ko'rinadiki, yuridik terminlarda omonimiya muammosi juda ham dolzarb bo'lib, eng xavotirlisi u qonunlarning turli mazmunda talqin qilinishiga keng yo'l ochib beradi.

Bugungi kunda milliy yuridik terminlarimizda omonimiya hodisasi shunchalik kuchliki, hatto, ayrim yuridik terminlar o'zlarining asl ma'nosiga teskari, qarama-qarshi ma'nolarni ifoda etadi. Bu, ayniqsa, rus tilidagi *уголовный* so'zining o'zbek tiliga *jinoyat va jinoiy* tarzida tarjima qilinganligida kuzatiladi. Quyidagi yuridik terminlarning lug'aviy ma'nosiga e'tibor bering:

TERMINING NOMI	TERMINNING ASOSIY MA’NOSI	TERMINNING BOSHQA MA’NOLARI
Jinoyat kodeksi	1.Jinoyat va jazo to‘g‘risidagi qonunlar majmuasi;	2.Go‘yoki jinoyat qilish haqidagi qonunlar majmuasi.
Jinoyat-protsessual kodeksi	1.Jinoyat muhokamasi haqidagi qonunlar majmuasi;	2.Jinoyat jarayoni haqidagi qonunlar majmuasi.
Jinoyat-ijroiya kodeksi	1.Jinoyatga belgilangan jazoni ijro etish tartibi haqidagi qonunlar majmuasi	2.Jinoyatni ijro etish tartibi haqidagi qonunlar majmuasi.
jinoyat huquqi	1.Yurisprudensiyaning bir bo‘limi;	2.Jinoyatchilarning o‘zaro huquqlari.
jinoyat protsessi	1.Yurisprudensiyaning bir bo‘limi;	2.Jinoyatning jarayoni
jinoyat psixologiyasi	1. Jinoyatni o‘rganuvchi psixologiya	2. Jinoyat qilishni o‘rgatuvchi psixologiya
jinoiy-sinov huquqi	1.Yurisprudensiyaning bir bo‘limi;	2.Jinoyatchilar tomonidan sinash huquqi
jinoyat-kassatsiya kollegiyasi	1.Jinoyatni ko‘rib chiquvchi kassatsiya kollegiyasi	2.Jinoyatchilar uyushmasi
jinoyat ishi	1.Jinoyat va jazo to‘g‘risidagi hujjatlar to‘plami;	2.Jinoyat qilish haqidagi ish.
jinoiy ish	1.Jinoyat va jazo to‘g‘risidagi hujjatlar to‘plami;	2.Jinoyat qilish haqidagi ish.
jinoiy ta’qib (ugolovnoye presledovaniye)	1.Jinoyatchini ma’muriy organlar	2.Biror shaxsning jinoyatchilar

	tomonidan ta'qib qilish;	tomonidan ta'qib qilinishi.
jinoiy jazo	1.Jinoyatga sud tomonidan belgilangan jazo;	2.Jinoiy guruhlar tomonidan biror shaxsga belgilangan jazo.
jinoiy javobgarlik	1.Sud tomonidan jinoyat uchun belgilangan javobgarlik;	2.Jinoiy guruhlar tomonidan belgilangan javobgarlik.
fuqarolik huquqi	1. Yurisprudensiyaning bir sohasi	2. Insonning fuqaro sifatidagi huquqlari
fuqarolik protsessi	1.fuqarolik ishlarini yuritish jarayoni	2.Har bir insonning fuqaro sifatidagi hayot jarayoni

Har bir termin paydo bo'lishining o'z tarixi bor. Agar bir termin dastlabki davrda xato qabul qilinsa, bu keyinchalik ko'plab terminlarning xatoligiga olib keladi. Chunki bir termin paydo bo'lganidan keyin shu termin bilan asosida yana ko'plab terminlar yasaladi va natijada bu terminlar ham masalaning mohiyatini to'g'ri ifodalay olmaydi.

Xuddi shu singari o'zbek tiliga rus tilidagi *уголовный* terminining o'zbek tilida dastlab *jinoyat* yoki *jinoiy* tarzida tarjima qilib ishlatilishi hozirda yuridik terminlarda ko'plab muammolarga olib kelgan. XX asrning boshida Rossiyaning ziyoli olimlari rus yuridik tiliga *уголовный* terminining kirib kelishiga qarshi fikr bildirganlar.

Bu terminning kelib chiqish tarixini kuzatadigan bo'lsak, *уголовный* so'zi qadimgi rus tilida *у* (*префикс*)+*головный* so'zidan olingan bo'lib, *qotil* ma'nosini anglatgan. O'z navbatida, rus tilidagi *-ын* (n) suffikslari bilan yasalgan *головный* so'zi *ot golova*, ya'ni *boshi olingan murda* ma'nosini bergan.

V.M.Savitskiyning yozishicha, XI asrda "Russkaya pravda"da agar qotil topilmasa, "*то вир'вную платити, в' чеи же верви голова лежит*" (ya'ni, pul jarimasini murdaning tanasi topilgan

qabila to'laydi) deb ta'kidlangan. 1471-yilda Novgorod sudi yorlig'i (gramota)da qotillik *головиной* va *поголовиной* deb ataladi. Keyinchalik rus tarixiy manbalarida *головник* so'zi qotil ma'nosida qo'llanadi. *Головник* so'zi jinoyatchini qatl etishni emas, balki jinoyatchining o'zini, ya'ni *kallakesar* ma'nosini anglatgan¹¹⁹.

Shu bois, XX asrning boshlarida ayrim rossiyalik huquqshunos olimlar, sovet qonunlari ilk bor nomlanayotgan paytda, jinoyat kodeksi "*Уголовный кодекс*" tarzida nomlanishiga qarshi fikr bildirishgan. Jumladan, huquqshunos olim N.N.Polyanskiy "*Уголовный кодекс*" va "*Уголовно-протсессуальный кодекс*" tarzida qonunlarning nomlanishidan voz kechishni taklif qiladi. Uning fikricha, ushbu qonunlarning nomlanishida *уголовный* terminini ishlatish bilan anaxronizmga yo'l qo'yilgan deb hisoblaydi. Olim bu termin, birinchidan, etimologik jihatdan insoniyatni tahqirlasa, ikkinchidan, jinoyat va jazo o'rtasidagi farqlarni ajratib bera olmasligini qayd etadi. N.N.Polyanskiy bu qonunni "*Уложения о преступлениях и наказания*" deb nomlashni tavsiya etadi¹²⁰.

N.N.Polyanskiy 1824-yilda Davlat kengashida tasdiqlangan "*Уголовное уложение*" loyihasidagi quyidagi fikrlarga asoslanib, yuqoridagi qonunning nomini o'zgartirishni taklif etadi: "*Уголовное наказание суть те, где дело идёт о голове, т.е. о жизни, диминитио сапиталис, а жизнь каждого литса в обществе есть тройная: физическая, политическая и гражданская, две последние именуются правами состояний. Всякое наказание, непосредственно удручающее или умаляющее бытие или состояние литса, есть наказание уголовное*"¹²¹.

Shundan keyin, N.N.Polyanskiy *ugolovnoye nakazaniye* termini 1845-yilda ishlab chiqilgan va oktyabr to'ntarishiga qadar Rossiyada amalda bo'lgan "*Уложения о наказаниях и исправительных*" qonuniga kirib qolganligini qayd etadi va endilikda insoniyatni kamsituvchi *ugolovnyy* terminidan voz kechishni taklif qiladi¹²².

V.M.Saviskiy esa N.N.Polyanskiyning bu fikriga qarshi fikr bildirib, *ugolovnyy* terminidan voz kechish uchun hech qanday asos

¹¹⁹ Савицкий В.М. Язык процессуального закона.-С.118.

¹²⁰ Полянский Н.Н. О терминологии советского закона 11 Пробл.соц. права. 1938. №5 . - С.122-124.

¹²¹ Полянский Н.Н. О терминологии советского закона .-С.123.

¹²² Полянский Н.Н. О терминологии советского закона .-С.123.

yo‘qligini, bu terminning N.N.Polyanskiy ta’kidlaganidek, insoniyatni kamsituvchi *kallakesar* ma’nosi ko‘pchilikka ma’lum emasligini, uni faqat huquq tarixi bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislargina bilishini ta’kidlaydi va bu termin endilikda *jinoyatga doir* degan ma’noni berishini aytadi¹²³.

Tabiat va jamiyatdagi barcha predmetlar o‘zgarishda bo‘lgani singari til ham rivojlanib boradi. Tilda oldin mavjud bo‘lgan so‘zlar vaqt o‘tgan sayin eskirib, iste’moldan chiqishi yoki o‘zining dastlabki ma’nosini o‘zgartirib, yangi ma’no kasb etishi mumkin. Masalan, *kodeks* terminining o‘zi ham dastlab *kitob* ma’nosini anglatgan bo‘lsa, hozirda *qonunlar to‘plami* ma’nosida ishlatiladi. Yoki *pasport* termini dastlab italyanchadan *portga kirish ruxsatnomasi* ma’nosini anglatgan bo‘lsa, hozir fuqarolikni tasdiqlovchi hujjat hisoblanadi.

Shu singari *уголовный* termini XI asrdan XIX asr oxirilariga qadar *kallani kesish*, *kallakesar*, *qotil* ma’nosini ifodalagan bo‘lsa, XX asrning boshlaridan to hozirgacha, qonun tilida ko‘p qo‘llanishi natijasida, bu termin bugungi kunda *jinoyatga doir* ma’nosini ifodalamoqda¹²⁴.

Shu bois bu termin rus tilida *уголовный кодекс*, *уголовное дело* kabi terminlarni ifodalashda to‘g‘ri ishlatilmoqda. Lekin bu termin o‘zbek tiliga *jinoyat* va *jinoiy* tarzida so‘zma-so‘z tarjima qilinib, katta xatolikka sabab bo‘lmoqda. Chunki bu so‘zlar o‘zbek tilida *jinoyatga doir* degan ma’noni bildirmasdan balki, *jinoyatning bevosita o‘zini* anglatadi. Shuning uchun bu so‘z bilan yasalgan yuridik terminlar ham asl ma’nodan tashqari qarama-qarshi tushunchalarni anglatadi.

Bu so‘z bilan yasalgan hamma terminlar masalaning mohiyatini noto‘g‘ri ifodalaydi desak xato bo‘ladi. Masalan, *jinoyat-qidiruv bo‘limi* kabi terminlar mantiqiy jihatdan to‘g‘ri ma’no ifoda etadi. Lekin aksariyat terminlar ancha munozaralidir.

¹²³ Савицкий В.М. Язык процессуального закона. -С.120. Ҳақиқатдан ҳам “уголовный” атамаси ҳозирги пайтда рус тилида “жиноятга доир” деган маънони беради. Қаранг: Ожегов С.И. Словарь русского языка. -М.:Советская энциклопедия, 1968. -С.811.

¹²⁴ Ожегов С.И. Словарь русского языка. -С.619.

YURIDIK MATNDA TERMINLARDAN TO‘G‘RI FOYDALANISH TAMOIYILLARI

Ma'lumki, yuridik tilda ko'plab terminlar ishlatiladi. Huquqshunos yuridik matnini tuzayotganida oddiy so'zlarga nisbatan mumkin qadar terminlarni ko'proq ishlatishga harakat qiladi. Albatta, bunda ham ma'lum bir chegaralar va mezonlar bo'lib, yurist faoliyatida terminlardan to'g'ri foydalanishning ma'lum bir usullari mavjud.

Bu masala ilmiy yuridik adabiyotlarda yetarli darajada yoritilgan bo'lib, qonun matnlarini tuzayotganda terminlardan foydalanishning ilmiy-nazariy qoidalari to'la yoritilgan. Huquqshunos A.S.Pigolkin va tilshunos Y.M.Smorgunovalar qonun matnlarida terminlardan foydalanishning quyidagi talablarini ishlab chiqishgan¹²⁵.

1. Qonun matnlarida o'zi ifodalayotgan huquqiy tushunchani aniq aks ettiruvchi terminlarni qo'llash lozim: Noaniq va ko'p ma'noli terminlarni qo'llamaslik kerak.

2. Terminlarni hammaga ma'lum ma'nolarda ishlatish kerak.

3. Qonun matnlarida ishlatilayotgan terminlar barcha uchun oddiy va tushunarli bo'lishi lozim.

4. Eskirgan va adabiy tilda faol ishlatilmaydigan terminlarni qo'llamaslik zarur.

5. Idoraviy mahdud (kanselyarizm) va to'rachilikka (byurokratiyaga) oid terminlardan voz kechish lozim.

6. Qonun matnlarida hamma biladigan terminlarni ko'proq ishlatish maqsadga muvofiq.

7. Qonun loyihalarini tuzayotganda yuridik terminlar birligi va barqarorligini saqlashga alohida e'tibor qaratish kerak.

8. Yuridik terminlarni uslubiy jihatdan to'g'ri ishlata bilish lozim. (Bunda yuridik terminlarga ma'no ko'chishi, ularning ijobiy yoki salbiy ma'noni ifodalamasdan neytral bo'lishi nazarda tutiladi).

9. Qonun loyihalarida qisqartma (abbreviatura) terminlarni, mumkin qadar, kamroq ishlatish kerak.

10. Kelib chiqishi bir o'zakdan yasalgan (o'zakdosh) terminlarning birligini saqlashga alohida e'tibor qaratish lozim.

11. Terminlarning o'ta qisqa bo'lishiga katta e'tibor qaratish zarur.

¹²⁵ Язык закона / Под ред. А.С. Пиголкина. - М.: Юридическая литература, 1990. - С. 26

Bu talablarda yuridik matnda terminlarni ishlatishning to'la ilmiy-nazariy qoidasi o'z ifodasini topgan bo'lib, unga rioya qilgan holda normativ-huquqiy hujjat loyihasini yaratish huquqshunosdan katta tajriba, mas'uliyat, bilim va salohiyatni taqozo qiladi. Bu talablarni bilmasdan turib yuridik matnni yaratish shu qonunning nomukammalligiga va amaliyotda yaxshi samaralar bermasligiga va, o'z navbatida, uni qo'llovchilar uchun ma'lum bir qiyinchiliklarning tug'ilishiga olib keladi.

Terminlarni qo'llashdagi barcha nuqsonlarni to'rt guruhga umumlashtirish mumkin:

1. Ayrim qonun loyihalarida barcha uchun tushunarsiz bo'lgan, hali ommalashmagan, o'ta ixtisoslashgan terminlar ko'p ishlatilishi.

2. Terminlarning birligi, yaxlitligi va barqarorligini saqlashga yetarli darajada e'tibor berilmasligi.

3. Huquqshunos tomonidan o'zi bilganicha termin yasash holatlari.

4. Terminlarning neytral ma'no emas, balki uslubiy jihatdan ko'chma ma'no kasb etib ijobiy yoki salbiy bo'yoqdorlik ifoda etish holatlari.

Qonun ijodkorligi faoliyatida shunday tajriba mavjudki, qonunda barchaga tushunarsiz termin ishlatilsa, bu terminning qisqacha izohi shu qonun matnida beriladi. Bu haqda rumin huquqshunos olimi A.Nashis shunday yozadi: "Qonunda ishlatilgan terminning izohini shu qonun matnida berish uning amal qilish sohasini belgilashga yordam beradi va uning amaliyotda samaradorligini oshiradi"¹²⁶.

Xalqaro qonun ijodkorligi faoliyatida tan olingan bunday ilg'or tajribalar o'zbek qonun ijodkorligi faoliyatida ham qo'llanilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining oxirida ko'pgina yuridik terminlarning izohi keltiriladiki, bu qonunni qo'llovchilar uchun hamda terminlarni bir xil tarzda talqin qilish uchun muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun bunday usulni qonunchilik faoliyatida ko'proq qo'llash maqsadga muvofiq.

Yuridik matnda terminlarni qo'llashga doir eng muhim talablardan yana biri terminlar birligi, yaxlitligi va barqarorligini

¹²⁶ Нашиц А. Правотворчество. Теория и законодательная техника. -С.194.

saqlash prinsipidir. Bu talab terminlarda sinonimiya, omonimiya, polisemiya muammolarining oldini oladi, terminlarning yagona shakllarda ishlatishi uchun xizmat qiladi.

Yuridik matn tuzish ishining murakkabligidan hamda qonun tuzuvchi yoki uni tarjima qiluvchi shaxsning mavjud yuridik terminlardan to'la xabardor bo'lmashligi sababli, ayrim holatlarda, biror yuridik terminning oldindan mavjud shakli bo'lsa-da, shu terminga yaqin so'zlar bilan beriladi. Bu esa o'z-o'zidan terminlarning birligi va barqarorligi prinsipiga zid hodisa hisoblanadi, bir yuridik terminning xilma-xil shakllari paydo bo'lishiga sabab bo'ladi.

Yuridik tilda terminlarning barqarorligini saqlash haqida gap ketganda, shuni alohida ta'kidlash lozimki, ayrim holatlarda qonunshunoslar huquqiy normalarni tuzayotganda bir gap tarkibida bir terminni bir necha marta ishlatishdan o'zlarini tiyishib, shu terminning xalq tilidagi boshqa shakllarini berishga harakat qilishadi.

Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash lozimki, qonun matnlarida terminlarku terminlar, hatto, so'zlarning ham bir gap tarkibida bir necha marta takrorlanishiga yo'l qo'yiladi.

Bundan tashqari, qonun ijodkorligi faoliyatida shunday tajriba mavjudki, yuridik tilda umumadabiy tilga qabul qilingan, shu tilda ommalashgan so'zlarni ishlatish maqsadga muvofiq. Qonunda umumadabiy tilda mavjud bo'lmagan yangi so'z yasash holatlari salbiy hodisa sifatida baholanadi. Chunki qonun matnida ishlatilgan shu so'z umumadabiy tilga o'zlashishi ham mumkin, o'zlashmasligi ham mumkin.

Umuman olganda, qonun matnlarida terminlarni to'g'ri ishlata bilish o'ta mushkul va, o'z navbatida, sharaflı vazifa bo'lib, u qonunshunosga katta mas'uliyat yuklaydi. Qonunlarning amaliyotda samarali natijalar berishi va fuqarolar huquqiy ongi va huquqiy madaniyatining oshishi huquqiy normalarni ifodalashda terminlardan to'g'ri foydalanishga chambarchas bog'liq.

V BOB. YURIDIK TILNING MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI

YURIDIK TILDA OT VA UNGA XOS QO'SHIMCHALARNING QO'LLANISHI

Yuridik tilda tushunchalarni atash vazifasi yuqori bo'lganligi sababli ot turkumiga oid so'zlar boshqa so'z turkumlariga nisbatan ko'pchilikni tashkil qiladi. Masalan:

O'zbekiston Respublikasida kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, olimlarning jamiyatlari, xotin-qizlar tashkilotlari, faxriylar, yoshlar va nogironligi bo'lgan shaxslar tashkilotlari, ijodiy uyushmalar, ommaviy harakatlar hamda fuqarolarning boshqa birlashmalari jamoat birlashmalari sifatida e'tirof etiladi.

(O'K 70-m.)

Bu moddada hammasi bo'lib 29 ta so'z mavjud bo'lib, shundan 20 tasi ot so'z turkumiga oiddir. Albatta, har qanday matnda boshqa so'z turkumlariga nisbatan ot so'z turkumi ko'p qatnashadi. Yuridik tilda esa bu holat (ot so'z turkumining ko'p qatnashishi) yana ham yuqoridir. Yuridik tilda ot so'z turkumining ko'p qo'llanishining obyektiv sababi mavjud. Ma'lumki, yuridik til terminlashgan til, o'z navbatida, bu terminlar ot so'z turkumiga oid so'zlar tarkibiga kiradi.

Yuridik tilda atoqli va turdosh otlarning ishtiroki yuzasidan ham katta farq bor. Bunda turdosh otlar ko'p, atoqli otlar esa kam miqdorda ishtirok etadi. O'zbek tili grammatikasiga oid ishlarda atoqli otlar kishilarning ismi, familiyasi, taxallusi, laqablari; tarixiy nomlar, adabiy-ilmiy asarlar, muassasa va korxonalarining nomlari; jug'rofiy nomlar; astronomik nomlar; hayvonlarga qo'yilgan maxsus nomlar tarzida tasnif qilinadi.

Yuridik til atoqli otlarning qo'llanishi yuzasidan o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, unda atoqli otlarning barchasi ham ishlatilmaydi, faqatgina davlat, muassasa va korxonalarining, tarixiy va jug'rofiy nomlarni uchratish mumkin.

Yuridik tilda mavhum otlarga nisbatan konkret otlar ko'pchilikni tashkil qiladi, ayniqsa, *davlat, yer, uy, suv, o'rmon, sud, sudya, prokuror, prokuratura, advokat, himoyachi* kabi konkret otlar ko'p qo'llanadi.

Yuridik til otlarning kategorial va lugʻaviy shakllarining ishlatilishi yuzasidan muhim xususiyatlarga ega boʻlib, u bu shakllarning hammasini ham qabul qilavermaydi.

Ayniqsa, otlarning kichraytirish (*kitobcha, baliqcha, hovuzcha*), erkalash (*Rashidjon, Azizaxon, buvijon*), hurmat (*dadamlar keldilar*) shakllarini, *qovun-tarvuz, qozon-tovoq, ombor-ombor* tipidagi juft va takroriy shakllarni, shuningdek, qaratqich va tushum kelishiklarining quyidagi poetik shakllari uchramaydi.

Qonun sotilmaydi.

Oʻrtada vijdon,

Odil Vaqt kiritar odil tahririn.

Qonunga qoʻriqbon aslida inson,

Unda ayon koʻrar tole, taqdirin.

Yuridik tilning asosiy turlaridan biri boʻlgan qonun tilining oʻziga xos xususiyatlari, ayniqsa, egalik kategoriyasida koʻrinadi. Bu xususiyatlarning eng muhimi shundan iboratki, qonun nutqi asosan III shaxs tilidan berilib, unda I va II shaxs egalik qoʻshimchalarining birlik shakli ham, koʻplik shakli ham qoʻllanmaydi. Masalan:

Sudning hukmi, ajrimi va qarorlarning qonuniyligi, asosliligi va adolatsizligi qisqacha va nazorat tartibida tekshirilishi mumkin.

(JPK 478-m.)

Qonun nutqi toʻgʻridan-toʻgʻri biror kishiga murojaat etmay, balki uning mazmuni umumga, koʻpchilikka qaratilgan boʻladi. Unda rasmiy ohangning hukmronligi, qonun tilining shaxssizlik xususiyatlari va I va II shaxs egalik qoʻshimchalarini ishlatishga yoʻl qoʻymaydi.

Rasmiy ish uslubi qonunchilikka oid hujjatlar uslubi, ish qogʻozlari uslubi, diplomatik hujjatlar uslubiga boʻlinadi. Bu uslublarning hammasida ham faqat III shaxs egalik qoʻshimchalari qoʻllanmasdan, ish qogʻozlarining ayrimlarida I shaxs egalik qoʻshimchalari ishlatiladi, chunonchi ariza, qaror, tarjimayi hol, tilxat, ishonch qogʻozi kabi ish qogʻozlarini, albatta, I shaxs egalik qoʻshimchasisiz toʻlgʻazish mumkin emas.

Shunday qilib, boshqa soʻz turkumlariga nisbatan ot soʻz turkumining bunda koʻproq turdosh konkret otlarning koʻp qoʻllanishi, egalik qoʻshimchalaridan faqatgina III shaxs egalik qoʻshimchalari ishlatilishi yuridik tilning eng muhim morfologik belgilaridir.

Shundan kelib chiqqan holda, huquqshunos yuridik matn tuzganda ot va uning grammatik kategoriyalari bilan bog'liq quyidagi tamoyillarga amal qilishi lozim:

1. Yuridik matnda barchaga tushunarli bo'lgan umumiste'moldagi otlarni qo'llash lozim.

2. Terminlar ham ot so'z turkumiga oid bo'lib, yuridik hujjat matnlarida terminlardan unumli foydalanish maqsadga muvofiq.

3. Otga xos bo'lgan grammatik kategoriyalar – kelishik va egalik qo'shimchalarni to'g'ri ishlatishga alohida e'tibor berish zarur. Chunki ularni noo'rin ishlatish yoki tushirib qoldirish matnning g'alizligiga, yuridik fikrning noaniqligiga olib keladi.

4. Odatda, boshqa uslublardagi matndagi gaplarda bir necha uyushgan gap bo'laklariga kelishik qo'shimchasi eng oxirgi gap bo'lagiga qo'shiladi. Masalan: *Bugun maktabda Karim, Salim va Halimga kitob sovg'a qilishdi.*

Shuni unutmaslik lozimki, yuridik hujjat matnlaridagi gaplarda esa kelishik qo'shimchalari barcha uyushgan gap bo'laklariga qo'shish mumkin. Masalan: *Hibsqa olishqa, qamoqqa olishqa va qamoqda saqlashqa faqat sudning qaroriga ko'ra yo'l qo'yiladi (O'K 27-m).*

Chunki bunday holatda gapdan anglashiladigan fikr konkretlashadi, matn yanada aniqroq ifodalanadi.

5. Yuridik matnda ayrim yuridik terminlarni qo'llashda qaratqich kelishigi qo'shimchasi –*ning* bilan tushum kelishigi qo'shimchasi –*ni* xato qo'llash holatlari uchraydi. Jumladan, *jinoyatni oldini olish*. Aslida o'zbek tili grammatik qoidalariga ko'ra *jinoyatning oldini olish* tarzida ishlatish maqsadga muvofiq.

6. Ayrim holatlarda bosh kelishikdagi so'zga, ya'ni egaga boshqa kelishik qo'shimchalarini noto'g'ri qo'shish holatlari (xatosi) ham uchraydi. Masalan: *Tergovchining ishni o'z qo'liga olganligi to'g'risidagi qarorning kopyasini 24 soat ichida prokurorga yuboradi* (O'zbekiston SSR JPK, 113-m.).

Mazkur moddada *tergovchining* so'zida qaratqich kelishigining qo'shimchasi noo'rin qo'llangan. Chunki gapning kesimi - *yuboradi*, egasi esa - *tergovchi*, lekin unga qaratqich kelishigi qo'shimchasi qo'shilganligi tufayli, uslubiy g'alizlik yuzaga kelgan. Adabiy til

me'yorlariga muvofiq *tergovchining* so'zi bosh kelishikda qo'llanishi kerak edi.

7. Huquqshunos yuridik matn tuzganda egalik qo'shimchalarini ham to'g'ri ishlatishga alohida e'tibor qaratishi maqsadga muvofiq. Ayrim holatlarda egalik qo'shimchalarini noto'g'ri ishlatish holatlari uchrab turadi. Masalan, *ichimlik suv*, *jinoyat ish* singari.

Aslida o'zbek tilining grammatik qoidalariga ko'ra *ichimlik suvi*, *jinoyat ishi* tarzida qo'llash maqsadga muvofiq.

Shunday qilib, huquqshunos yuridik matn tuzganda otlarni to'g'ri qo'llashga alohida e'tibor qaratishi zarur. Ayniqsa, otga xos - egalik va kelishik qo'shimchalarini to'g'ri ishlatishi kerak. Chunki ular gapda so'zlarni bir biriga bog'lab, yuridik matnni to'g'ri tuzishning asosiy sharti hisoblanadi. Uning uchun huquqshunos yuridik matn tuzganda har bir so'z qaysi so'zga bog'langanligi yuzasidan grammatik tahlil o'tkazishi maqsadga muvofiq.

YURIDIK TILDA FE'L VA UNGA XOS QO'SHIMCHALARNING QO'LLANISHI

Yuridik nutqda fe'l so'z turkumiga oid so'zlar boshqa uslublardagi, jumladan, badiiy, so'zlashuv, publitsistik uslublardagi fe'llarga nisbatan bir qancha o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Yuridik tildagi fe'l shakllarining o'ziga xos tomonlarini, ayniqsa, fe'lning daraja, mayl, zamon, shaxs-son shakllarida, fe'lning funksional shakllari bo'lgan harakat nomi, sifat-dosh va ravish-doshlarda yana ham aniqroq ko'rish mumkin.

Nisbat kategoriyasi. Nisbat kategoriyasi subyekt (harakatning bajaruvchisi) bilan obyekt (predmet) yoki bir nechta subyektlar orasidagi munosabatlarni ifodalaydi, ya'ni harakatning kim tomonidan bajarilishini ifodalaydi. Yuridik tilda, ayniqsa, qonun tilida harakatning subyektini jihatidan ham o'ziga xos hisoblanadi.

Qonun tilidagi majhul nisbatdagi fe'l ifodalagan harakatning subyektini o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, ya'ni u qonunning mohiyatiga "singib ketish" xususiyatiga ega. Masalan:

O'zbekiston Respublikasida O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlarining ustunligi so'zsiz tan olinadi.

(O'K 15-m.)

- Kim tomonidan so'zsiz tan olinadi?

- Davlat, jamiyat, hokimiyat tomonidan.

Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo‘l qo‘yilmaydi
(O‘K 31-m.)

- Kim tomonidan majburan singdirishga yo‘l qo‘yilmaydi?

- Davlat, jamiyat, hokimiyat tomonidan.

Ajrimlarning qay darajada qonuniy va asosliligi ushbu Qonunda nazarda tutilgan hollarda tekshiriladi.

(JK 146-m.)

- Kim tomonidan tekshiriladi?

– Davlat, jamiyat, hokimiyat, prokuratura tomonidan.

Misollardan ko‘rinadiki, ish-harakatning subyekti ifoda etilmasa ham u barcha uchun “ma’lum”. Yuridik matnning boshidan oxirigacha shu “subyekt” ishtirok etadi. U matnda ifodalanishi yoki ifodalanmasligidan qat’i nazar, tasavvur etib turiladi. Bu yuridik nutqning boshqa uslublardan farq qiluvchi eng muhim belgisidir.

Yuridik nutqning eng muhim xususiyatlaridan yana biri shuki, unda asosiy e’tibor harakatning subyektiga emas, obyektiga qaratiladi.

Fe’l nisbatlari ichida majhullik nisbatida bu xususiyat to’la mavjud . Shuning uchun ham majhullik nisbati fe’lning boshqa nisbatlariga qaraganda ko‘p qo‘llanadi. Masalan:

Prokurorning harakatlari va qarorlari ustidan shikoyat yuqori turuvchi prokurorga beriladi.

(JPK 358-m.)

Sud chiqimlari sud qilinganlar ustiga yuklatiladi va sud tomonidan ularning har qaysisiga taqsimlanadi yoki davlat hisobiga o‘tkaziladi.

(JPK 87-m.)

Majhullik nisbati qonun tilida xolislikni ta’minlash uchun xizmat qiladi.

Qonun tilida fe’lning qolgan nisbatlari majhullik nisbatidek faol bo’lmasa-da qo‘llanadi. Ularning qo‘llanishida umumnutqdan farq qiluvchi o‘ziga xos tomonlari kuzatilmaydi.

Zamon kategoriyasi. Yuridik tildagi fe’llarning ko‘proq qaysi zamonga xoslanganligi yuridik matnning ekstralingvistik xususiyatlaridan kelib chiqadi. Jumladan, qonunda belgilangan harakat, voqea-

hodisalar qonun kuchga kirgan kundan boshlab, to u bekor qilinguncha amalda bo‘ladi. Shu boisdan u shu vaqt oralig‘ida amalda bo‘ladi.

Qonunning xuddi mana shu ekstralingvistik belgisi qonun matnida ko‘proq hozirgi-kelasi zamon shaklini qo‘llashni talab etadi.

Hozirgi-kelasi zamonning quyidagi belgilari qonun uchun ayni muddaodir:

1. Harakatning bajarilishini biror vaqt bilan chegaralamaydi, u predmetning qonuniy, doimiy belgisiga aylangan bo‘ladi.

2. Shaxs yoki predmetning odatdagi doimiy harakatini bildiradi .

Qonun matnida ham shu xususiyatlar ustunlik qiladi. Shuning uchun ham qonun nutqida hozirgi-kelasi zamon shakli faol qo‘llanadi. Masalan:

... shaxslargina jinoiy javobgarlikka tortiladi... (JK 3-m.)

Ikki yoki undan ko‘p kishining birgalashib qasddan jinoyat qilishda ishtirok etishlarini ishtirokchilik deb taniladi

(JK 17-m.)

Jinoyatni bevosita sodir etgan kishi uni bajaruvchi deb taniladi

(JK 17-m.)

Pora olish-berishda vositachilik qilish – ikki yildan sakkiz yilgacha muddatga ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi

(JK 154-m.)

Demak, qonun nutqi uchun eng xarakterli bo‘lgan zamon shakli – *a+di* va *–y+di* qo‘shimchalari yordamida yasaluvchi hozirgi-kelasi zamon shaklidir.

Qonun tilida o‘tgan zamon fe‘lining *–di* qo‘shimchasi orqali yasalgan aniq o‘tgan zamon shakli Jinoyat kodeksida ayrim o‘rinlardagina ishlatiladi, lekin yaqin o‘tgan zamon (*borgan, ishlagan*) uzoq o‘tgan zamon (*borgan edi, ishlagan edi*), o‘tgan zamon davom fe‘li (*borar edi, ishlar edi*), *-b(ib)* qo‘shimchali ravishdoshni shaxs-son qo‘shimchalari bilan tushlash orqali hosil qilinuvchi shakllari deyarli qo‘llanmaydi.

Shuningdek, kelasi zamon fe‘lining maqsad shakli (*bormoqchi*) ayrim o‘rinlardagina ishlatiladi, lekin kelasi zamon gumon (*borarman, ishlarman*) shakllari deyarli qo‘llanmaydi.

Shunday qilib, qonun tiliga xos asosiy zamon shakli hozirgi-kelasi zamondir.

Shaxs-son kategoriyasi. Yuridik tilda, jumladan, qonun tilida shaxs-son qo'shimchalarining qo'llanishida muayyan chegaralanish mavjud. Ma'lumki, qonun tiliga qo'yiladigan talablardan biri qonunning shaxssizlik xususiyatiga ega bo'lishidir. Uning bu xususiyati I va II shaxs-son qo'shimchalarining birlik va ko'plik shakllarining ishlatilishiga yo'l qo'ymaydi.

Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash kerakki, qonun tilida I va II shaxs kishilik olmoshlari ifodalanmaydi. Shuning uchun ham qonun tilida shaxs-son qo'shimchalari ishlatilishi nuqtayi nazaridan faqatgina III shaxs-son qo'shimchalaridan tashkil topadi.

Qonun tilida III shaxsga xos bo'lgan shaxs-son shakllarining ko'chma ma'no kasb etish holatlari, chunonchi:

1. III shaxs shaklining I shaxs shakli ma'nosida qo'llanishi: *Kamina aytdi* (aslida men aytdim).

2. III shaxs ko'plik shaklining II shaxs birlik ("sizlash") ma'nosida kelishi: *Nima xohlasalar, shuni yozsinlar* (aslida nima xohlasangiz, shuni yozing) uchramaydi. Bunga qonunning qat'iylik, rasmiylik, neytrallik, shaxssizlik xususiyatlari yo'l qo'ymaydi.

Demak, shaxs-son qo'shimchalari ichida qonun tiliga xos qo'shimcha III shaxs-son qo'shimchalaridir.

Mayl kategoriyasi. Yuridik tilda fe'l mayllaridan eng ko'p qo'llanadigani ijro va shart mayllaridir. Yuridik tildagi fe'llarning asosiy qismi ijro maylida bo'ladi. Ijro maylidagi fe'llar asosan hozirgi-kelasi zamon shaklida ifodalanadi. Masalan:

O'zbekiston xalqini millatidan qat'i nazar, O'zbekiston Respublikasining fuqarolari tashkil etadi.

(O'K 8-m.)

Davlatning "O'zbekiston Respublikasi" va "O'zbekiston" degan nomlari bir ma'noni anglatadi.

(O'K 1-m.)

Ma'lumki, ijro mayli ish-harakatning bajarilishi yoki bajarilmasligini anglatadi. Qonun tilida ish-harakatning bajarilish xususiyati kuchli, shunga ko'ra ijro maylidagi fe'l asosan ish-harakatning bajarilish xususiyatiga ega bo'ladi.

Yuridik tilda, jumladan, qonun matnlarida, asosan Jinoyat kodeksida fe'lning shart maylidagi shakli ijro mayli shaklichalik bo'lmasa-da, qo'llanadi. Shunda ham shart mayli fe'li birgina

ma'noni, ya'ni huquqbuzarlik yoki jinoyat sodir etilsa, nima bilan tugashi, yana ham aniqroq qilib aytganda, qanday jazo belgilanishini ifodalaydi. Masalan:

Zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqish hujum qiluvchining o'limiga sabab bo'lsa –

ikki yilgacha muddatga ozodlikdan mahrum qilish yoki bir yilgacha muddatgacha axloq tuzatish ishi bilan jazolanadi.

(JK 84-m.)

Qasddan badanga og'ir shikast yetkazish jabrlanuvchining o'limiga sabab bo'lsa yoki unga azob berish yoxud qiynash usullari bilan qilinsa –

uch yildan o'n yilgacha muddatgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

(JK 84-m.)

Mavjud o'zbek tilshunosligiga oid ilmiy adabiyotlarda shart maylidagi fe'lning umumnutqda bir qancha ma'no ifodalashi qayd etilgan.

Shundan shart maylidagi fe'lning quyidagi ma'nolari qonun tilida ifodalanmaydi:

1. Iltimos: *Agar bemalol bo'lsa, o'sha kishini chaqirib yuborsangiz.*

2. Maslahat: *Oldin Karim kelsa, keyin maslahatlashib olsak, bo'larmidi?*

3. Istak: *Sizning eshigingizdan kirsam, beodoblik bo'lsa-da, oynadan qarasam.*

4. Istakka zidlik: *Kulib kulolmasam, yig'lab yig'lolmasam.*

5. Gumon: *Ehtimol akam kelib qolsa, birgalikda bajarardim.*

6. Buyruq-istak: *Bu yoqqa kelsang-chi, uka.*

7. Inkor: *Qani endi, u bu maslahatga ko'nsa.*

Demak, qonun tilida shart maylidagi fe'l birgina ma'noni, ya'ni sabab va oqibat ma'nosinigina ifodalaydi.

Buyruq-istak maylidagi yuridik tilda faol qo'llanadi. Bunday hollarda, buyruq-istak maylidagi fe'l –sin qo'shimchasini olib majhullik nisbatida ifodalanadi.

Buyruq-istak maylining quyidagi shakllari qonun matnida qo'llanmaydi:

1. Sof buyruq mayli: *yoz, o'qi, uxla, bor* kabi.

2. Buyruq istak mayli: *aytay, borgin, yuring, so‘rang, kirishsin* kabilar.

3. Maqsad, istak: *tag‘in, gap-so‘z bo‘lib yurmasin.*

Maqsad mayli yuridik tilda, jumladan, qonun tilida deyarli qo‘llanmaydi. Bu mayl subyektning harakatini bajarish maqsadini, niyatini, harakatni bajarish mo‘ljali bildiradi.

Albatta, qonunda ham ma‘lum bir maqsad ko‘zda tutiladi, lekin bu maqsad maylining –moqchi qo‘shimchasi orqali emas, –(i)sh qo‘shimchali harakat nomi va *maqsadida, maqsad qilgan holda* so‘zlari orqali ifodalanadi. Masalan:

Biz, O‘zbekistonning yagona xalqi,

...

fuqarolarning munosib hayot kechirishini, millatlararo va konfessiyalararo totuvlikni, ko‘p millatli jonajon O‘zbekistonimizning farovonligini va gullab-yashnashini ta‘minlashni maqsad qilgan holda,
(O‘K muqaddimasi)

Qonun tilida shartli maylning qo‘llanmasligi kuzatildi. Albatta, buning obyektiv sababi bor. Shartli mayl bajarilishning biror sharti bo‘lgan, ya‘ni bajarilish-bajarilmasligi biror shart bilan bog‘langan harakatni anglatadi. Shuning uchun ham bu maylda gumon, taxmin ma‘nolarini ifodalash xususiyati kuchliroq. Masalan:

Agar, buning tagiga yetsak, alomat ish bo‘lardi.

Meni qariyalar uyiga olib borsangiz, bunchalik qiynalmas edingiz.

Shartli maylning bu belgilari qonun tiliga qo‘yiladigan rasmiylik, qat‘iylik, neytrallik, aniqlik talablariga to‘g‘ri kelmaydi. Shuning uchun ham shartli mayl qonun tilida ishlatilmaydi.

Harakat nomi. Yuridik til, ayniqsa, qonun tilining boshqa uslublardan farq qiluvchi eng muhim tomonlaridan biri, bu qonun tilida harakat nomining ko‘p qo‘llanishi, hatto, ayrim gaplar tarkibida bir nechta harakat nomining ifodalanishi, ularning ayrimlari uyushib kelishi va gapda bir xil vazifani bajarishidir.

Ma‘lumki, fe‘lning harakat nomi formasi –(i)sh, -(u)v, -moq qo‘shimchalari orqali yasaladi. Qonun tilida asosan –(i)sh qo‘shimchasi orqali yasalgan harakat nomi keng qo‘llanadi. Masalan:

Surishtiruv organlari zimmasiga jinoyat alomatlarini va jinoyat sodir etgan shaxslarni topish, ushbu kodeksning qoidalariga muvofiq tekshirib chiqilganidan so‘ng ish yuzasidan dalil sifatida foydalanish

mumkin bo'lgan haqiqiy ma'lumotlarni aniqlash maqsadida ilmiy-texnika vositalaridan foydalangan holda zarur choralarni ko'rish yuklatiladi.

(JPK 339-m.)

Qonun tilida –(i)sh qo'shimchasi orqali yasalgan harakat nomi asosan harakat, faoliyat, mashg'ulot turini ifodalaydi. Masalan: *qasddan odam o'ldirish, nomusga tegish, davlat mulkini talon-taroj qilish, jamoat mulkini qasddan nobud qilish, yakka tartibda uy-joy qurish, Davlat gerbi yoki bayrog'iga hurmatsizlik bildirish* kabilar.

Yuridik tilda, jumladan, qonunda barcha kishilarning huquq va burchlari belgilanib, insonlarga nima qilish to'g'ri, nima qilish noto'g'ri ekanligi ko'rsatiladi, ya'ni qonunda asosiy e'tibor harakatga qaratiladi. Bu harakat yo taqiqlanadi yoki ruxsat etiladi yoxud shu harakat bo'yicha hukm belgilanadi. Shuning uchun yuridik tilda harakat nomi keng qo'llanadi.

Bundan tashqari, -(u)v qo'shimchasi bilan yasalgan ayrim harakat nomlari ot so'z turkumiga ko'chgan bo'lib, yuridik tilda terminlik xususiyatiga ega. Masalan: *tergov, surishtiruv, to'lov, tintuv, qidiruv, ayblov, sudlov, saylov, hal qiluv (qarori)* kabilar.

Yuridik tilda –moq qo'shimchasi bilan yasalgan harakat nomi deyarli qo'llanmaydi.

Sifatdosh. Yuridik tilda ayrim qo'shimchalar orqali yasalgan sifatdoshlar faol yoki passiv yoxud umuman qo'llanmasligi mumkin.

Yuridik tilda – gan qo'shimchasi orqali yasalgan sifatdoshlar keng qo'llanadi. Masalan:

Temir yo'lining harakatlanadigan tarkibini, havo, dengiz yoki daryo kemasini olib qochish yoki egallab olish —

besh yildan o'n yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

(JK 264-m.)

Sifatdoshning –vchi qo'shimchasi orqali yasalgan shakli unchalik faol bo'lmaydi. Masalan:

Sud tomonidan jazoni manzil-koloniya o'tashi tayinlangan mahkum saqlash rejimini ashaddiy buzuvchi deb topilgan taqdirda, sud uni jazoning o'talmagan qismi muddatiga umumiy tartibli koloniyaga o'tkazadi.

(JK 50-m.)

Sifatdoshning bunday shakllari sifatdoshlik xususiyatidan ot soʻz turkumiga koʻchgan ham boʻladi, masalan: *ayblovchi*, *ayblanuvchi*, *tergovchi*, *saylovchi* kabilar. Ular ijtimoiy hayotda sof yuridik termin vazifasini bajaradi.

Ravishdosh. Maʼlumki, ravishdosh harakatning belgisini bildiradigan, uni biror tomondan xarakterlaydigan feʼl shakli boʻlib, *u –(i)b*, *-may*, *-v*, *-y*, *-gach*, *–gani* qoʻshimchalari orqali yasaladi. Bu shakllardan *–(i)b* shakli yuridik tilda, ayniqsa, qonun tilida koʻp qoʻllanadi. Masalan:

Oʻzbekiston Respublikasida davlat hokimiyati xalq manfaatlarini koʻzlab va Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hamda uning asosida qabul qilingan qonunlar vakolat bergan organlar tomonidagina amalga oshiriladi.

(OʻK 7-m.)

Yuridik tilda *-a* qoʻshimchasi orqali yasalgan ravishdoshlar faol boʻlmasa-da, maʼlum maʼnoda qoʻllanadi. Masalan:

Guvoh ayblanuvchi bergan koʻrsatmalarni fosh qila oladi.

(JPK 132-m.)

Yuridik tilda *-a*, *-y* qoʻshimchali ravishdoshning *bota-bota*, *maqtay-maqtay* tipidagi emotsionallikni ifodalovchi turi deyarli qoʻllanmaydi.

Shundan kelib chiqqan holda, huquqshunos yuridik matn tuzganda feʼl va uning qoʻshimchalari bilan bogʻliq quyidagi tamoyillarga qatʼiy amal qilishi lozim:

1. Yuridik matnda feʼllarni qoʻllashda, birinchi navbatda, uning semantik (maʼno) jihatiga alohida eʼtibor berishi lozim. Ayrim holatlarda insonlarga nisbatan ishlatilishi zarur boʻlgan feʼllarni predmetlarga nisbatan qoʻllash holatlari uchraydi. Masalan: *Halok boʻlayotgan harbiy kemani tashlab ketish* tarzida.

Bu gapda *halok boʻlayotgan* soʻzi nooʻrin qoʻllangan. Chunki *halok boʻlmoq* feʼli odatda insonlarga nisbatan ishlatiladi. Kemaga nisbatan *halok boʻlmoq* feʼlini ishlatish mantiqan toʻgʻri emas. Bunday holatlarda *halokatga uchrayotgan kemani tashlab ketish* tarzida ishlatish lozim.

2. Yuridik matnda yuridik mazmunning toʻgʻri ifodalanishi feʼlni toʻgʻri tanlash bilan birga unga xos qoʻshimchalarni oʻzbek tili va yurislingvistik qoidalar asosida toʻgʻri ishlatishga bogʻliq. Ayniqsa,

fe'lining nisbat kategoriyasini to'g'ri qo'llash gapni aniq ifodalashning asosiy sharti hisoblanadi.

Asosan aniqlik, majhullik va o'zlik nisbatlari yuridik tilda faol qo'llanadi. Lekin ayrim o'rinlarda ularni noto'g'ri qo'llash holatlari uchraydi. Masalan:

Musodara qilish chorasini qo'llanish tartibi qonun hujjatlari bilan belgilab qo'yiladi.

Jazoni kuchaytirish va og'irroq jinoyatga doir qonun moddalarini qo'llanishga yo'l qo'yilmasligi.

... boshqa qonunlariga zid bo'lmasa, boshqa normativ hujjatlarni qo'llanadi.

Bu matnlardagi *qo'llanish* va *qo'llanadi* so'zlari majhullik darajasida ifodalanib, qo'pol xatolikka yo'l qo'yilgan. Bu mantiqiy nuqtayi nazardan ham to'g'ri emas.

O'zbek adabiy tili qoidalariga ko'ra fe'l majhullik darajasida ifodalansa, harakatni bajaruvchi shaxs - subyekt ifodalanmasligi lozim. *Ish bajarildi* tarzida.

Shuning uchun yuqoridagi matnlardagi fe'llar majhullik darajasida emas, aniq darajada, ya'ni *qo'llash*, *qo'llaydi* tarzida ishlatilishi zarur. Shunda fikr mantiqiy jihatdan to'g'ri ifodalanadi.

3. Yuqoridagi misollardan ko'rinadiki, bugungi kunda yuridik matnlarda *qo'llanmoq* fe'li tushum kelishigidagi so'zni boshqarib kelyapti. O'zbek tilining grammatik qoidalariga ko'ra majhullik nisbatidagi bu fe'l, ya'ni *qo'llanmoq* tushum kelishigidagi so'zni boshqarmaydi. Bu o'rinlarda shu fe'lining aniq darajadagi shaklini (*jazoni qo'llash*, *ehtiyoj choralari qo'llash tarzida*) ishlatish maqsadga muvofiq.

4. O'zbek tilining grammatik qoidalariga asosan fe'l so'z turkumi gapda asosan sintaktik jihatdan kesim vazifasini bajaradi. Kesim gapdagi asosiy fikrni ifodalaydi. Qolgan gap bo'laklari esa, gapni to'ldirib (to'ldiruvchi), aniqlab (aniqlovchi), ish harakatning holatini bildirib (hol), izohlab (izohlovchi) keladi.

Yuridik matning aniq tuzilishi asosan ega va kesimni to'g'ri shakllantirishga bog'liq. Shuning uchun yuridik matn tuzganda ega va kesimning o'zaro moslashuviga, ularda kelishik, egalik, shaxs-son qo'shimchalarining to'g'ri qo'llashga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq.

Shunday qilib, huquqshunos yuridik matn tuzganda fe'llarni ma'no jihatdan to'g'ri qo'llashga alohida e'tibor qaratishi zarur. Ayniqsa, fe'lga xos bo'lgan – nisbat, mayl, zamon qo'shimchalarini to'g'ri ishlatishi kerak. Ayniqsa, majhullik, o'zlik, aniq nisbatlarini to'g'ri qo'llash yuridik matnni to'g'ri tuzishning asosiy sharti hisoblanadi. Uning uchun huquqshunos yuridik matn tuzganda har bir fe'l shakli qaysi so'zga bog'langanligi yuzasidan maxsus grammatik tahlil o'tkazishi maqsadga muvofiq.

YURIDIK TILDA SONLAR VA ULARNI TO'G'RI QO'LLASH TAMOYILLARI

Yuridik tilda son va nomerativlar o'ziga xos tarzda qo'llanadi, ulardan ayrimlari ko'p, ba'zilar kam, bir xillari esa umuman qo'llanmaydi.

Yuridik tilda, ayniqsa, qonun tilida miqdor sonlarga nisbatan tartib sonlarning ko'p qo'llanadi. Bunda tartib sonlar asosan quyidagi hollarda ishlatiladi:

1. Yuridik hujjat va qonunning qabul qilingan yili (2020-yil 21-may) kabi.
2. Yuridik hujjat va qonunning kuchga kirish vaqti (2022-yil 1-yanvar) kabi.
3. Yuridik hujjat va qonunning bo'lim va boblari (ikkinchi bo'lim, II bob) kabi.
4. Har bir moddaning tartib raqami (34-modda) kabi.
5. Qo'shimcha moddalarning tartib raqami (351-modda) kabi.
6. Yuridik hujjat va qonunga, moddaga asos bo'lgan qarorning tartib raqami (masalan: *O'z Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining 2021-yil, 15-son qarori*).

7. Nazarda tutilgan biror predmet yoki voqea-hodisalarni sanab o'tilayotganda. Masalan:

Jinoyat qilgan shaxslarga quyidagi jazolar qo'llanilishi mumkin:

- 1) ozodlikdan mahrum qilish;
- 2) surgun;
- 3) badarg'a qilish;
- 4) ozodlikdan mahrum qilmasdan axloq tuzatish ishlari; ...

(JK 21-m.)

Ma'lumki, miqdor sonlar sanoq sonlar, chama sonlar, jamlovchi sonlar va kasr sonlarga bo'linadi.

Bu sonlarning ichida yuridik tilda faol qo'llanadigan turi sanoq sonlardir. Sanoq sonlar yuridik matnda kishining yosh xususiyatini, vaqtini, jarima miqdorini, jazo muddatlarini ko'rsatish uchun xizmat qiladi. Masalan:

... olti oygacha muddatga ozodlikdan mahrum qilish yoki bir yilgacha muddatga axloq tuzatish ishi yoki yuz so'mgacha jarima solish bilan jazolanadi

(JK 198-m.)

Jinoyat sodir qilganga qadar o'n olti yoshga to'lgan shaxslar jinoiy javobgarlikka tortiladi.

(JK 10-m.)

Yuridik matnlarda qisman bo'lsa-da, kasr sonlar ham ishlatiladi, masalan:

... jazo muddatining kamida uchdan ikki qismini haqiqatdan o'tab bo'lganlaridan keyin qo'llanilishi mumkin.

(JK 150-m.)

Yuridik tilda, jumladan, qonun tilida sonlarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, unda jamlovchi (birov, ikkov) va chama (yettitacha, uchtacha) sonlar deyarli ishlatilmaydi. Bunga qonun tiliga qo'yiladigan rasmiylik, qat'iylik, aniqlik talablari yo'l qo'ymaydi.

Ma'lumki, umumnutqda sonlar otlashish xususiyatiga ega, masalan: *Kampirning yigirmasi o'tsa, u ketar emish.*

Yuridik tilda esa bunday holatlarga (otlashishga) yo'l qo'yilmaydi.

Badiiy nutqda bir soni bir qancha vazifalarni bajaradi, chunonchi:

1. Predmetning sonini (*bir metr, bir so'm*) ko'rsatadi;
2. Gumon ma'nosini (*bir odam keldi*) ifodalaydi;
3. Ayiruv bog'lovchisi vazifasini (*bir yozadi, bir o'qiydi*) bajaradi;
4. Fe'lga bog'lanib, uning ma'nosini kuchaytiradi (*bir qo'rqdimki*).

Yuridik tilda bir soni ishlatilganda bu vazifalarni bajarmaydi. U faqat predmetning sonini ko'rsatadi, konkret ma'no kasb etadi. Masalan:

... dastlabki qamoqning bir kuni bir kunga, axloq tuzatish ishlariga, surgun yoki badarg'a etishga hukm qilganda esa bir kuni uch kunga hisoblanadi.

(JK 45-m.)

Yuridik til hisob soʻzlarining qoʻllanishiga koʻra oʻziga xos xususiyatga ega boʻlib, u tildagi barcha hisob soʻzlarini qabul qilavermaydi, unda asosan quyidagi hisob soʻzlari keng ishlatiladi, masalan: *qism (3-qismida)*, *son (Oʻz.Respublikasi Oliy Majlisi qarorlari, 2021-yil, 4-son)*, *bob (II bob)*, *boʻlim (Birinchi boʻlim)*, *foiz*, *soʻm*, *marta*, *yil*, *oy*, *sutka*, *kun*, *soat* kabilar.

Yuridik tilning oʻz hisob soʻzlari, *yaʼni modda (1-modda)*, *band (3-bandida)* kabilar mavjud.

Yuridik tilda tarixiy hisob soʻzlari *qadoq*, *tanob*, *pul*, *tosh*, *soʻlkavoy*, soʻzlashuv va badiiy nutqqa xos hisob soʻzlari *qultum*, *ogʻiz*, *chimdım*, *toʻgʻram*, *hovuch*, *tishlam*, *shingil*, *tilim* kabilar deyarli ishlatilmaydi.

Yuridik tilning yuqoridagi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, huquqshunos yuridik matnda sonlarni ishlatganda, quyidagi qoidalarga qatʼiy rioya qilishi maqsadga muvofiq:

1.Hozirgi oʻzbek adabiy tili qoidalariga muvofiq tartib sonlar lotin va kiril alifbosida qoʻllanishiga koʻra, imlo jihatdan farq qiladi. Ular lotin alifbosida qoʻllanganda, barcha holatlarda, shu jumladan, sanalarni ifodalaganda ham chiziqcha bilan ishlatiladi. Masalan, *2023-yil 25-noyabr* tarzida.

Kirill alifbosida esa sanani ifodalaganda chiziqcha yozilmaydi. Masalan, *2023-yil 23-noyabr* tarzida. Qolgan barcha holatlarda esa chiziqcha bilan yoziladi. Masalan, *5-modda*, *2-boʻlim*, *3-son* kabilar.

2.Hozirgi oʻzbek adabiy tili qoidalariga muvofiq ayrim nomerativlar lotin yoki kirill alifbosida ifodalanishiga koʻra farq qiladi. Jumladan, *sentyabr*, *oktyabr* oylari lotin alifbosida *sentabr*, *oktabr*, kirill alifbosida *sentyabr*, *oktyabr* tarzida yoziladi.

3.Hozirgi paytda ayrim holatlarda yuridik hujjatni kirill alifbosida tuzganda, sana va oylarni yozganda ulardagi yumshatish belgisini qoʻllamaslik holatlari kuzatilmoqda. Masalan, *yanvar*, *aprel* tarzida.

Bu kirill alifbosining imlo qoidalariga (1956-yil 4-aprel) koʻra xato hisoblanadi. Chunki mazkur imlo qoidasida ayrim oy nomlarida yumshatish belgisi qoʻyilishi qayd etilgan.

4.Hozirgi oʻzbek adabiy tili imlo qoidalariga muvofiq tartib sonlar arab raqamlari bilan ifodalanganda chiziqcha qoʻyiladi. Masalan, *1-boʻlim*, *4-modda* tarzida.

Tartib sonlar rim raqamlari bilan yozilganda esa, chiziqli qo'yilmaydi. Masalan, *II bob, IV qism* tarzida.

5. Hozirgi o'zbek adabiy tili imlo qoidalariga muvofiq yuridik matnda tartib sonlar sanash vazifasi bajarganda, ulardan keyin nuqta qo'yilsa, gap bosh harf bilan yoziladi. Masalan:

1. *Yuridik texnika fani ...*

2. *Yurislingvistika fani ...*

Yuridik matnda tartib sonlardan keyin qavs qo'yilsa, gap kichik harf bilan boshlanadi. Masalan:

1) *yuridik texnika fani ...*

2) *yurislingvistika fani ...*

Shunday qilib, huquqshunos yuridik hujjat matnini tuzganda, sonlar bilan bog'liq yuqoridagi xatolarni takrorlamasligi va o'zbek adabiy tili imlo qoidalariga hamda yurislingvistik talablarga qat'iy amal qilishi maqsadga muvofiq.

YURIDIK TILDA OLMOSHLAR VA ULARNI TO'G'RI QO'LLASH TAMOIYILLARI

Mavjud tilshunoslikka oid ilmiy adabiyotlarda olmoshlarning yettita turi qayd etilgan. Bu olmosh turlarining hammasi ham yuridik tilda keng qo'llanadi, lekin olmoshlarning barcha turlarida yuridik tilga xos belgilar kuzatilmaydi, faqat kishilik, so'roq, o'zlik, ko'rsatish, gumon olmoshlarida yuridik tilga xos belgilar mavjud.

Kishilik olmoshi shaxslarga nisbatan ishlatiladi. Shunga ko'ra ular ikkiga sof kishilik olmoshi (*men, sen, biz, siz*) va kishilik ko'rsatish olmoshlari (*u, ular*) ga bo'linadi.

Yuridik til va uning turlarida kishilik olmoshlarining o'ziga xos tarzda qo'llanadi. Jumladan, qonun tilida sof kishilik olmoshlari *men, sen, biz, siz* qo'llanmaydi, qonun shaxssizlik xususiyati bunga yo'l qo'ymaydi. Chunki unda kishilar to'g'ridan-to'g'ri bir-birlari bilan muloqotda bo'lmaydi. Shuning uchun ham sof kishilik olmoshlari ishlatilmaydi. Faqatgina III shaxs kishilik-ko'rsatish olmoshi *u, ular* qo'llanadi, xolos. Masalan:

Agarda sud o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan davrda jamoat uchun xavfli bo'lmagan jinoyatlarni qilgan shaxslarni jinoiy jazoni qo'llanmasdan ham tuzatish mumkin deb topsa, u bunday shaxsga

jinoiy jazo hisoblanmagan, tarbiyaviy xarakterdagi majburiy choralarni qo'llashi mumkin.

(JK 11-m.)

Qonun matnlarida I va II shaxs kishilik olmoshlari ishlatilmaganligi tufayli o'zlik olmoshi I va II shaxs egalik qo'shimchalarini olgan *o'zim, o'zing, o'zimiz, o'zingiz* shakllari qo'llanmasdan faqatgina o'z olmoshining o'zi, shuningdek, III shaxs egalik qo'shimchasini qabul qilgan *o'zi, o'zlari* shakllari ishlatiladi. Masalan:

... o'z manfaatini suiiste'mol qilish...

(JK 118-m.)

Davlat yoki jamoat mulkini aldash yoki o'ziga bo'lgan ishonchni suiiste'mol qilish yo'li bilan ... egallash (firibgarlik)

(JK 118-m.)

Yuridik tilning boshqa turlarida kishilik olmoshlarining barchasi faol qo'llanadi. Jumladan, prokuror va advokat nutqlarida *men, sen, biz, siz, u, ular* faol qo'llanadi. Shuningdek, ayrim ish qog'ozlari: ariza, tilxat, tarjimai qol, ishonch xati kabi ish qog'ozlarini *men, siz* kabi kishilik olmoshlari ishlatiladi.

Yuridik tilda ko'rsatish olmoshlari ham faol qo'llanadi, ayniqsa, faqatgina rasmiy ish uslubiga xoslangan *mazkur* olmoshi o'ziga xos tarzda ishlatiladi. *Mazkur* olmoshining tub ma'nosida rasmiylik ohanggi sezilib turadi. Masalan:

... mazkur toifadagi kishilarga yashash uchun barcha sharoitlar yaratiladi.

(JPK 149-m)

Gumon olmoshlaridan *biror* so'zi yuridik tilda faol bo'lmasa-da, qo'llanadi. Masalan:

Garchi rasmiy jihatdan jinoyat qonunida ko'rsatilgan biror harakatning alomatlari mavjud bo'lsa...

(JK 20-m.).

Shunday qilib, yuridik tilga xos ayrim belgilar olmoshlarning kishilik, o'zlik, ko'rsatish, gumon, so'roq olmoshlarida ko'rinadi.

Yuridik tilning yuqoridagi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, huquqshunos yuridik matnda olmoshlarni ishlatganda quyidagi qoidalarga qat'iy rioya qilishi maqsadga muvofiq:

1. Ayrim holatlarda yuridik tilga xos bo'lgan *mazkur* olmoshini *shu, ushbu* kabi olmoshlar bilan qo'llash holatlari uchraydi. Masalan, *ushbu qonunga muvofiq, shu moddaga ko'ra tarzida*.

Bu o'zbek tili rasmiy ish uslubi va yurislingvistik talablarga ko'ra xato hisoblanadi. Bunday holatlarda yuridik tilning aynan o'ziga xoslangan shakli - *mazkur* so'zini ishlatish zarur.

2. Bu kabi xatoliklarga sabab huquqshunos bir yoki bir necha gap tarkibida bitta so'zni takroran ishlatmaslikka harakat qilishidir. To'g'ri, boshqa funksional uslublar: ilmiy, publitsistik, badiiy uslublarda tautologiyaning oldini olish uchun bunday qoida qo'llanadi.

Shuni unutmaslik kerakki, rasmiy ish uslubida, xususan, yuridik tilda bu qoida amal qilmaydi. Chunki yuridik matnda bir so'z yoki terminni takroran ishlatmaslik harakat qilib, shu so'zning aynan o'zi emas, balki uning sinonimlari berilsa, yuridik matndagi gap turlicha sharhlanishiga sabab bo'ladi. Chunki sinonimlar aynan bir tushunchani ifodalashidan qat'i nazar, ularda ma'no nozikliklari mavjud bo'ladi. Bu esa yuridik matndagi asosiy fikr bilan birga qo'shimcha ma'nolar ifodalashga, natijada yuridik hujjatni turlicha tushunishga va sharhlashga olib keladi.

3. Ayrim holatlarda qonun loyihalari yoki boshqa yuridik hujjat matnlarida birinchi shaxs ko'plik olmoshi va unga xos qo'shimchalar qo'llanmoqda. Masalan, masalan:

... kabi holatlarni jinoyat deb tan olamiz.

Bu xato hisoblanadi. Chunki qonun matni, yuqoridagi ta'kidlanganidek, birinchi shaxsda emas, emas uchinchi shaxsda berilishi maqsadga muvofiq. Shu bois yuqoridagi gapni quyidagicha ifodalash lozim:

... kabi holatlar jinoyat deb tan olinadi.

Shunday qilib, huquqshunos yuridik hujjat matnini tuzganda, olmoshlar bilan bog'liq yuqoridagi xatolarni takrorlamasligi va o'zbek adabiy tili imlo qoidalariga hamda yurislingvistik talablarga qat'iy amal qilishi maqsadga muvofiq.

YURIDIK TILDA KO'MAKCHILAR VA ULARNI TO'G'RI QO'LLASH TAMOYILLARI

Ko'makchilar yuridik tilda so'zlar orasidagi turli-tuman yuridik munosabatlarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Shu boisdan ularning yuridik matn tuzishdagi xizmati beqiyosdir.

Yuridik tilda *bilan, uchun, kabi, sababli, tufayli, orqali, degan, haqida, to'g'risida, xususida, tomon, qadar, ko'ra, qarshi, yarasha, doir, asosan, tashqari, bo'yicha, binoan, muvofiq, old, ost, o'rta, ich, ust* ko'makchilari keng qo'llanadi. Masalan:

O'zbekiston Respublikasi qonun bilan tasdiqlanadigan o'z davlat ramzlari – bayrog'i, gerbi va madhiyasiga ega.

(O'K 5-m.)

O'zbekiston Respublikasi o'z hududida istiqomat qiluvchi millat va elatlarning tillari, urf-odatlari va an'analari hurmat qilinishini ta'minlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi.

(O'K 4-m.)

Davlat organlari tomonidan insonga nisbatan qo'llaniladigan huquqiy ta'sir choralari mutanosiblik prinsipiga asoslanishi va qonunlarda nazarda tutilgan maqsadlarga erishish uchun yetarli bo'lishi kerak.

(O'K 20-m.)

Yuridik tilning o'zigagina xos bo'lgan *muvofiq, binoan, ko'ra, asosida* kabi o'ziga xos ko'makchilari mavjud. Ularda asosan rasmiylik ohangini kuzatish mumkin. Masalan:

O'zbekiston Respublikasida insonning huquq va erkinliklari xalqaro huquqning umume'tirof etilgan normalariga binoan hamda ushbu Konstitutsiyaga muvofiq e'tirof etiladi va kafolatlanadi.

(O'K 19-m.)

Shuningdek, yuridik tilda *holatlarda, vositasida, natijasida, sifatida, jarayonida, maqsadida, yo'lida* kabi mustaqil ma'noli so'zlar ham o'zlarining ma'no mustaqilligini yo'qotib, ko'makchi vazifasida keladi. Masalan:

O'zbekiston Respublikasida o'qituvchining mehnati jamiyat va davlatni rivojlantirish, sog'lom, barkamol avlodni shakllantirish hamda tarbiyalash, xalqning ma'naviy va madaniy salohiyatini saqlash hamda boyitishning asosi sifatida e'tirof etiladi.

(O'K 52-m.)

Ko‘makchilar gapda ot yoki otlashgan so‘zlarga bog‘lanadi. Yuridik tilda ko‘makchilar o‘zidan oldingi so‘zlarga bog‘lanish jihatdan ham o‘ziga xos xususiyatga ega.

Ular tildagi barcha ot va otlashgan so‘zlarga bog‘lanavermaydi, faqat jug‘rofiy, ma‘muriy, hududiy, tarixiy nomlarga, qonun nomlari, muassasa va korxonalarning nomlariga, har xil terminlarga va ayrim otlashgan so‘zlarga bog‘lanadi.

Yuridik tilda faqatgina neytral xususiyatga ega bo‘lgan ko‘makchilargina ishlatiladi. Poetik nutqqa xos *ichra, uzra, osha, birlan, birla, bila, -ila, -la, yanglig‘*, shuningdek, *bo‘yicha* ko‘makchisining *bo‘yinch*a, *degan* ko‘makchisining *deydigan* shakllari, noaniqlikni, gumonni bildiruvchi *chog‘li, chamasi* ko‘makchilari qo‘llanmaydi.

Yuridik tilning yuqoridagi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, huquqshunos yuridik matnda ko‘makchilarni ishlatganda quyidagi qoidalarga qat’iy rioya qilishi maqsadga muvofiq:

1. Ayrim holatlarda yuridik tilga xos bo‘lgan *bo‘yicha* ko‘makchisini *bo‘yinch*a tarzida qo‘llash holatlari uchraydi. Masalan, *mazkur qonun bo‘yinch*a, *shu modda bo‘yinch*a tarzida.

Bu o‘zbek tili rasmiy ish uslubi va yurislingvistik talablarga ko‘ra xato hisoblanadi. Bunday holatlarda *bo‘yicha* so‘zini ishlatish zarur.

2. Yuridik tilda ayrim ko‘makchilar, jumladan, *muvofig, binoan, ko‘ra, bo‘yicha, asosan* sinonimik qatoriga ega va ular teng ravishda yuridik hujjatlarda qo‘llanmoqda. Lekin yurislingvistik qoidalarga ko‘ra ularning hammasi ham yuridik matnga har doim semantik jihatdan mos kelavermaydi. Masalan, *qonun bo‘yicha ...*

Bu xato hisoblanadi. Chunki qonun matni, yuqoridagi ta’kidlanganidek, yuridik jihatdan juda o‘ziga xos bo‘lgan: *muvofig, binoan, ko‘ra* ko‘makchilariga ega. Shu bois yuqoridagi gapni quyidagicha ifodalash lozim: *qonunga muvofig ...*

Shunday qilib, huquqshunos yuridik hujjat matnini tuzganda, ko‘makchilar bilan bog‘liq yuqoridagi xatolarni takrorlamasligi va o‘zbek adabiy tili imlo qoidalariga hamda yurislingvistik talablarga qat’iy amal qilishi maqsadga muvofiq.

YURIDIK TILDA BOG'LOVCHILAR VA ULARNI TO'G'RI QO'LLASH TAMOYILLARI

Bog'lovchilar gap bo'laklarini va gaplarni bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladi. Yuridik tilda bog'lovchilar keng qo'llanadi.

Biriktiruvchi bog'lovchilar. Yuridik tilda gap bo'laklarini va gaplarni bir-biriga bog'lash vositasini asosan va bog'lovchisi bajaradi. Masalan:

Ota-onalar va ularning o'rnini bosuvchi shaxslar o'z farzandlarini voyaga yetguniga qadar boqishi, ularning tarbiyasi, ta'lim olishi, sog'lom, to'laqonli va har tomonlama kamol topishi xususida g'amxo'rlik qilishga majburdirlar.

(O'K 77-m.).

Shuningdek, *hamda* bog'lovchisi ham faol qo'llanadi. Bu bog'lovchilar yuridik tilda qo'llanish miqdori (chastotasi) jihatidan va bog'lovchisi *hamda* bog'lovchisiga nisbatan juda ko'p ishlatiladi. *Hamda* bog'lovchisi esa ma'lum bir o'rinlardagina uchraydi.

Zidlovchi bog'lovchilar. Zidlovchi bog'lovchilarga *ammo, lekin, biroq, balki, holbuki* kabi bog'lovchilar kiradi. Bu bog'lovchilarning hammasi ham yuridik tilda keng qo'llanadi, lekin bu bog'lovchilar qo'llanish chastotasi jihatidan *lekin* zidlovchi bog'lovchisiga yetmaydi. *Lekin* bog'lovchisi yuridik tilda faol qo'llanadi. Masalan:

Aqli raso holida jinoyat qilgan, lekin sud tomonidan hukm chiqarilishigacha o'z harakatlari oqibatidan hisob berish...

(JK 11-m.)

Ayiruvchi bog'lovchilar. Ma'lumki, ayiruvchi bog'lovchilar tarkibini *yo, yoki, yoxud, yoinki, yo..., yo; goh ..., goh; dam..., dam; bir..., bir; ba'zan ..., ba'zan; xoh ..., xoh* kabi bog'lovchilar tashkil qiladi. Yuridik til bu bog'lovchilarning hammasini ham o'ziga qabul qilavermaydi, faqatgina qonun tilida *yo, yoki, yoxud* bog'lovchilari ishlatiladi. Bu bog'lovchilarning qo'llanish jihatdan yuridik tilga xos belgilari mavjud bo'lib, bu belgilar bir gap ichida *yoki, yoxud* ayiruvchi bog'lovchilarning bir necha marta takror qo'llanishidir. Masalan:

Ayrim tergov yoki qidirish harakatlarini boshqa rayonda yoki shaharda o'tkazish zarur bo'lib qolgan taqdirda, tergovchi bu harakatlarni shaxsni o'zi o'tkazishga yoki shu harakatlarni bajarishni tegishli tergovchiga yoxud surishtiruv organiga topshirishga haqlidir.

(JPK 112-m.)

Ayiruvchi bog‘lovchilarning, umuman bog‘lovchilarning bu tarzda qo‘llanishi boshqa uslublarda kamdan-kam hollarda uchraydi, lekin yuridik tilda bunday holat ko‘p marta takrorlanadi. Bu yuridik matnda berilayotgan huquqiy axborotning kengligidan va yuridik tilning aniq, qisqa, lo‘nda bo‘lish xususiyatlaridan kelib chiqadi.

Yuridik tilda takroriy ayiruv shakllari, ya‘ni *goh ... , goh; dam ... , dam; bir ... , bir; ba‘zan... , ba‘zan; xoh ... , xoh* bog‘lovchilarining deyarli ishlatilmaydi.

Aniqlovchi bog‘lovchilardan (*ya‘ni –ki (-kim)*) qonun tili uchun xarakterlisi *ya‘ni* bog‘lovchisidir. Bu bog‘lovchi yuridik tilda juda faol qo‘llanadi. Masalan:

Jinoyat qilishda aybdor bo‘lgan, ya‘ni jinoyat qonunida ko‘zda tutilgan jamoat uchun xavfli harakatlarni qasddan yoki ehtiyotsizlik bilan sodir etayotgan shaxslargina jinoiy javobgarlikka tortiladi.

(JK 3-m.)

Shart bog‘lovchilaridan (*agar, agarda, agarchi; basharti, mabodo, madomiki, garchi*) yuridik tilda eng faol qo‘llanadiganlari *agarda, agar, garchi* bog‘lovchilaridir:

Agar jinoyat qilgan shaxsning keyin axloqi tuzalishi va halol mehnat qilayotganligi sababli, ishni sudda ko‘rish vaqtida jamoat uchun xavfli hisoblash mumkin deb topilsa, unday shaxs jazodan ozod qilinishi mumkin.

(JK 48-m.)

Agarda kafillikka olingan shaxs bir yil mobaynida kollektivning ishonchini oqlamasa... .

(JK 49-m.)

Ayniqsa, *agarda* bog‘lovchisi *agar, garchi* variantlariga nisbatan faol qo‘llanadi. Umuman bu bog‘lovchilar yuridik tilda asosan shart va to‘siqsiz ergash gaplarni bosh gapga bog‘lashda ergash gaplarda ifodalanayotgan fikrni alohida ta‘kidlash, kuchaytirish uchun xizmat qiladi.

Shart bog‘lovchilaridan *basharti, agarchi, madomiki* bog‘lovchilari ko‘proq so‘zlashuvga xos, shuning uchun ular yuridik tilda deyarli ishlatilmaydi.

Demak, yuridik tilda qo‘llanadigan bog‘lovchilar yuzasidan quyidagi asosiy xulosalarga kelish mumkin:

1. Yuridik tilda *va*, *lekin*, *yoki*, *agarda* bog'lovchilari boshqa bog'lovchilarga nisbatan faol qo'llanadi.

2. Yuridik matnlarda *hamda*, *ammo*, *biroq*, *yoxud*, *agar*, *garchi* bog'lovchilari yuqoridagi bog'lovchilarga nisbatan passiv ishlatiladi, shuningdek, *bilan* ko'makchisi, *ham* yuklamasi biriktiruvchi bog'lovchi vazifasida kelishi mumkin.

3. Yuridik tilda *goh...*, *goh*; *xoh...*, *xoh*; *dam...*, *dam*; *ba'zan...*, *ba'zan* takroriy ayiruv bog'lovchilari, *–ki(–kim)* aniqlov bog'lovchisi, *basharti*, *agarchi* shart bog'lovchilari, *go'yo*, *go'yoki* *chog'ishtiruv* bog'lovchilari deyarli qo'llanmaydi, shuningdek *–u(–yu)* yuklamasi biriktiruvchi bog'lovchi vazifasida kelmaydi.

Yuridik tilning yuqoridagi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, huquqshunos yuridik matnda bog'lovchilarni ishlatganda quyidagi qoidalarga qat'iy rioya qilishi maqsadga muvofiq:

1. Ayrim holatlarda *yo*, *yoki*, *yoxud* ayiruv bog'lovchilarini qo'llashda xatoliklar kuzatiladi. Ya'ni, huquqshunos bir gap tarkibida ulardan bittasini takrorlamaslikka harakat qilib, ularni gaplar o'rtasida teng ravishda ketma-ket ishlatadi.

Rasmiy ish uslubi va yurislingvistik talablarga ko'ra bu xato hisoblanadi. Chunki *yoxud* bog'lovchisi ko'proq badiiy uslubga, *yo* bog'lovchisi so'zlashuvga xos hisoblanadi. *Yoki* bog'lovchisi esa barcha uslublarga xos bo'lib, ayniqsa, yuridik tilning ekstralingvistik xususiyatlariga juda mos keladi.

Shu bois huquqshunos yuridik matn tuzishganda asosan *yoki* ayiruv bog'lovchisini ishlatishi zarur.

2. Ayrim holatlarda yuridik tilda bog'lovchi sifatida *bilan* ko'makchisining noto'g'ri ishlatish holatlari kuzatiladi. Masalan:

... *jabrlanuvchiga qarab turish majburiyatlari qonun bilan zimmasiga yuklatilgan ta'lim, tarbiya, davolash yoki boshqa muassasaning xodimi tomonidan sodir etilsa...*

Bu o'zbek tili rasmiy ish uslubi va yurislingvistik talablarga ko'ra xato hisoblanadi. Bunday holatlarda *muvofiq* so'zini *qonunga muvofiq* tarzida ishlatish zarur.

Shunday qilib, huquqshunos yuridik hujjat matnini tuzganda, bog'lovchilar bilan bog'liq yuqoridagi xatolarni takrorlamasligi va o'zbek adabiy tili imlo qoidalariga hamda yurislingvistik talablarga qat'iy amal qilishi maqsadga muvofiq.

VI BOB. YURIDIK TILNING SINTAKTIK XUSUSIYATLARI

YURIDIK TILDA SINTAKSISNING O‘RNI. SO‘Z BIRIKMALARI VA ULARNI TO‘G‘RI QO‘LLASH TAMOYILLARI

Yuridik matn nihoyatda aniq tuzilgandagina huquqiy faoliyatda real ma’no kasb etadi va amaliyotda samarali natijalar beradi. Umuman, yuridik nutqning aniq tuzilishi siyosiy-huquqiy ahamiyatga ega bo‘lib, davlat va jamiyat taraqqiyotida, huquqiy tartibotni va inson huquqlarini tahminlashda muhim vazifa bajaradi.

Yuridik tilda aniqlikni ta’minlash uchun nutqda sodda va tushunarli terminlarni, hammaga ma’lum bo‘lgan, tez “hazm” bo‘ladigan va keng qo‘llanadigan grammatik konstruksiyalarni ishlatish zarur.

Yuridik matn mumkin qadar qisqa tuzilishi, unda murakkab grammatik konstruksiyalarni, xususan, sifatdash va ravishdash oborotlarni, ergashgan qo‘shma gaplarni, ayniqsa, bir nechta ergash gap avval bir-biriga o‘zaro bog‘lanib, so‘ng bosh gapga birikkan holatlarni iloji boricha ishlatmaslik zarur.

Iloji bo‘lsa, qonun matnida tinish belgilaridan: vergul, tire, ikki nuqta, ayniqsa, nuqtali vergulni kam ishlatib, nuqtani ko‘proq qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

Yuridik tilning asosan yozma nutqqa asoslanganligi matnda asosan adabiy til birikmalarining ishtirok etishini, so‘zlashuv va shevaga xos qoliplarning qo‘llanilmasligini, gap bo‘laklarining tartibiga qattiq rioya etishni, inversiyaga yo‘l qo‘ymaslikni talab qiladi.

Yuridik tilda xabar berish xususiyati ustunlik qiladi. Xabar berganda ham kishilarning his-tuyg‘ulari haqida xabar bermaydi. U kishilarga nimani qilish to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligini rasmiy tilda bayon etadi.

Uning bu xususiyatiga ko‘ra yuridik tilda gaplarning mazmuniga ko‘ra faqatgina darak gaplardan tuziladi. Buyruq, so‘roq, undov gaplar deyarli ishlatilmaydi.

Yuridik til o‘zining bir qancha sintaktik belgilari bilan boshqa funksional uslublardan farq qiladi. Bu belgilar ayniqsa so‘z birikmasi, sodda gap, qo‘shma gaplarda yana ham aniqroq ko‘rinadi.

So‘z birikmalari. Predikativ birikma. Predikatsiya hodisasi gapdan anglashilgan fikr yoki xabarning voqelikka bo‘lgan munosabatini ko‘rsatadi. Umumpredikativlikni modallik, zamon, shaxs-son kategoriyalari orqali kesim ifodalaydi.

Yuridik tilga xos xususiyatlar shu modallik, zamon, shaxs-son kategoriyalarini, ya’ni umumpredikativlikning ifodalanishida ko‘rinadi.

Boshqa nutq turlardagi gaplardan anglashilgan fikr modallikni ifodalash xususiyatiga ko‘ra turlicha (gumon, shubha, taxmin, istak, reallik) bo‘lishi mumkin. Bu ayniqsa so‘zlashuv va badiiy uslublarda yana ham aniqroq seziladi. Masalan:

- *Bugun Karim kelsa kerak (gumon, taxmin).*
- *Kelmay qolsa-chi (shubha).*
- *Kelsa, yaxshi bo‘lardi-da (istak).*
- *Yo‘q, albatta, keladi (reallik).*

Yuridik tildagi gaplardan anglashilgan modallik esa, gumon, shubha, taxmin, istak emas, balki asosan reallikdan iboratdir, chunki yuridik matnni ma’lum bir shaxs o‘z xohish-istagiga ko‘ra yaratmaydi, butun jamiyat a’zolarining manfaatlarini ko‘zlagan holda davlat tomonidan qabul qilinadi.

Jamiyat a’zolari qonun matnidagi har bir gapdan anglashiladigan fikrni gumon, shubha, taxmin deb emas, real haqiqat deb biladilar.

Umumtilda modallikni kesim ko‘rsatadi va u turli vositalar: fe’l mayllari (*boradi – aniqlik mayli, borsak – shart mayli, borma – buyruq mayli*), modal so‘zlar (*shubhasiz, albatta*) va modal yuklamalari (*nahotki, xuddi*), shuningdek, intonatsiya orqali ifodalanadi.

Yuridik tilda ham modallikni, yana ham aniqroq qilib aytganda, reallikni kesim ifodalaydi, yuridik til kesimlari reallikni ifodalash yuzasidan umumtildagi kesimlardan bir oz farq qiladi.

Bu shundaki, qonun tilidagi gaplardan anglashilgan reallik ayrim modal so‘z va yuklamalar orqali emas, asosan fe’lning aniqlik maylidagi fe’llardan tashkil topadi, bundan tashqari fe’lning boshqa mayllariga nisbatan aniqlik maylida reallik qat’iy tusda beriladi. Masalan:

O‘zbekiston Respublikasining butun hududida yagona fuqarolik o‘rnatiladi.

(O‘K 22-m.)

Barcha fuqarolar Konstitutsiyada belgilab qo'yilgan burchlarini bajaradilar.

(O'K 59-m.)

Har bir gapdan anglashilgan fikr shubhasiz zamon, shaxs-son kategoriyalari bilan bog'liq bo'ladi.

Bu jihatdan yuridik til, ayniqsa, qonun tilidagi gaplarning kesimlari o'ziga xos xususiyatga ega, ya'ni ular III shaxsdagi hozirgi-kelasi zamon fe'li orqali ifodalanadi.

Yuridik tilning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, ega asosan ot so'z turkumi va harakat nomi bilan ifodalanib, boshqa so'z turkumlarining otlashish xususiyati kamdan-kam uchraydi. Bunda harakat nomi bilan ifodalangan egalarning uyushib kelishi ko'p uchraydi, masalan:

Konstitutsiyada nazarda tutilmagan tartibda davlat hokimiyati vakolatlarini o'zlashtirish, hokimiyat idoralari faoliyatini to'xtatib qo'yish yoki tugatish, hokimiyatning yangi va muvoziy tarkiblarini tuzish Konstitutsiyaga xilof hisoblanadi va qonunga binoan javobgarlikka tortishga asos bo'ladi.

(O'K 7-m.)

Yuridik tilda, ayniqsa, qonun matnlarida passiv konstruksiyalar ko'p qo'llanadi. Bu qonunda ish harakatni bajaruvchi subyekt ko'proq konkret shaxs emas, balki davlat, ma'lum bir muassasa, korxona tashkilot bo'lishi bilan bog'liq. Hatto, ayrim o'rinlarda matnda ish-harakatni bajaruvchi subyekt ishtirok etmasa-da, u mantiqan tasavvur etiladi. Masalan:

Davlat va jamoat mulkini qasddan nobud qilish yoki unga zarar yetkazish uch yilgacha muddatga ozodlikdan mahrum qilinadi.

(JK 122-m.)

Ko'rinib turibdiki, bu misolda harakat bildiruvchi subyekt matnida ifodalanmagan, lekin mantiqan qaralsa, subyekt – sud organi.

Yana shuni alohida ta'kidlash kerakki, umumnutqda harakatning subyekt ko'pincha aniq bir kishi bo'ladi. Masalan, "*Karim ishni bajardi*" gapida subyekt – Karim, "*Xat Aziza tomonidan yozildi*" gapida subyekt – Aziza ekanligi ma'lum. Qonun tilida esa ish harakatning bajaruvchisi, subyekt aniq bir kishi bo'lmasdan, umumiylik kasb etadi. Masalan:

ish bo'yicha tergov yurgizilayotgan tilni ayblanuvchi, jabrlanuvchi, guvoh, ekspert bilmasalar, tergovchi tarjimon chaqiradi.

(JPK 120-m.)

Matnda *ayblanuvchi, jabrlanuvchi, guvoh, ekspert, tergovchi* deyilganda aniq bir kishi (yo Karim, yo Aziza) tushunilmasdan, ular umumiy asosda tushuniladi. Bu qonun tilining eng muhim belgisidan biridir.

Ega va kesimning shaxs va sonda moslashuvi jihatidan tahlil etilganda, ularning umumadabiy tildan farq qilmasligi kuzatildi. Bu o'rinda, faqat shuni alohida ta'kidlash lozim.

Ma'lumki, turkiy tillarda ega bir necha shaxs bo'lganda kesim ham ko'plikda ifodalanadi. Agarda ega bir necha muassasa, korxona yoki tashkilot bo'lsa, kesim birlikda qo'llanishi zarur.

Darhaqiqat, yuridik tilda ko'pincha ega vazifasida korxona, muassasa va tashkilotlar keladi. Yuqoridagi qoidaga ko'ra bunday holatlarda kesim birlikda ifodalanishi zarur.

Atributiv birikma. Yuridik tilda atributiv birikmalar keng ishlatiladi. Bunda asosan atributiv birikmaning sifatlovchi-sifatlanmish va izohlovchi-izohlanmish shakllariga nisbatan qaratqich-qaralmish shakli ko'pchilikni tashkil qilishi kuzatiladi. Masalan:

Tumanga bo'ysunadigan shaharlarning hokimlari tuman hokimi tomonidan tayinlanadi va lavozimidan ozod etiladi hamda xalq deputatlari tuman Kengashi tomonidan tasdiqlanadi.

(O'K 124-m.)

Yuridik tildagi qaratqich-qaralmish shakli muhim xususiyatga ega bo'lib, unda kengaytirilgan aniqlovchilar ko'p ishlatiladi, o'z navbatida, bu aniqlovchilar gapda bir-birlarini aniqlab keladilar. Masalan:

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati Raisi o'rinbosarlaridan biri Qoraqalpog'iston Respublikasining vakili bo'ladi.

(O'K 101-m.).

Matnda respublika so'zini *O'zbekiston, o'rinbosarlaridan* so'zini *rais, rais* so'zini *Senat, Senat* so'zini *Oliy Majlis* birikmasi aniqlab kelyapti.

Ayniqsa, definitiv xarakterga ega bo'lgan atributiv birikmalar yuridik tilda keng qo'llanadi. Jumladan, *O'zbekiston Respublikasining*

Jinoyat kodeksi, O'zbekiston Respublikasining Davlat tili to'g'risidagi qonuni, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, O'zbekiston Respublikasi Xalq deputatlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining Raisi kabi birikmalarni ko'rsatish mumkin.

Bunday atributiv birikmalar qoliplashgan bo'lib, yagona doimiy shaklga ega bo'lgan so'z tizimlariga aylanib qolgan. Bunday atributiv birikmalarda qaratqich-qaralmish munosabatlari yana ham qat'iylashgan bo'ladi.

Yuridik tilda, ayniqsa, qonun tilida sifatlovchi-sifatlanmish tipidagi birikma juda kam qo'llanadi. Qo'llanganda ham ularda emotsional-ekspressivlikdan butunlay holi sifatlovchilar ishlatiladi. Masalan:

Davlat bepul umumiy o'rta ta'lim va boshlang'ich professional ta'lim olishni kafolatlaydi.

(O'K 50-m.)

Davlat jamiyatning madaniy, ilmiy va texnikaviy rivojlanishi haqida g'amxo'rlik qiladi.

(O'K 53-m.)

Obyektiv birikma. Yuridik til obyektli birikmalarining o'ziga xosligi faqatgina obyektli birikmalarning semantikasida, to'ldiruvchining "chegaralangan" so'z turkumlari bilan ifodalanishida namoyon bo'ladi.

Yuridik tilda obyektli birikmalar keng qo'llanadi, ayrim obyektli birikmalar "rasmiy bo'yoqqa" egaligi bilan ajralib turadi. Masalan, *mol-mulkini musodara qilmoq, qonun bilan belgilamoq, jazodan ozod qilinmoq* kabi obyektli birikmalar rasmiy ish uslubiga, xususan, yuridik tilga xoslangandir.

Relyativ birikma. Yuridik tilning relyativ birikmalari qo'llanish miqdori, ma'no xususiyatlari jihatidan boshqa funksional uslublarning, chunonchi, so'zlashuv va badiiy uslublarning relyativ birikmalaridan farq qiladi.

Yuridik tilda relyativ birikmalar boshqa funksional uslublarga (so'zlashuv, badiiy) nisbatan juda kam qo'llanadi. Albatta, buning obyektiv sabablari bor. Birinchidan, yuridik nutqdan anglashilgan fikr chuqur mantiqiylik asosiga qurilgan bo'lib, unda qat'iy hukm hukmronlik qiladi. Bu hukm biror

fikrni tasdiqlaydi yoki inkor etadi. Bu hukm ish harakatning bajarilish holatini (*tez, sekin, qanday, qay yo'sinda*) ko'rsatmaydi.

Shu sabab yuridik tilda harakatning belgi bilan bo'lgan munosabati juda kam uchraydi. Ikkinchidan, yuridik nutq intellektual nutqqa asoslangan bo'lib, so'zlovchining subyektiv holatlarini (*kulib gapirdi, yig'lab keldi, qichqirib yubordi*) aks ettirmaydi. Shuning uchun ham yuridik tilda relyativ birikmalar ma'lum bir o'rinlardagina qo'llanadi.

Shundan kelib chiqqan holda, huquqshunos yuridik matn tuzganda sintaksis, gaplarning tuzilishi, so'z birikmalari bog'liq quyidagi tamoyillarga qat'iy amal qilishi lozim:

1. Yuridik tilda aniqlikni ta'minlash uchun nutqda sodda va tushunarli terminlarni, hammaga ma'lum bo'lgan, tez "hazm" bo'ladigan va keng qo'llanadigan grammatik konstruksiyalarni ishlatish zarur.

2. Yuridik matn mumkin qadar qisqa tuzilishi, unda murakkab grammatik konstruksiyalarni, xususan, sifatdash va ravishdash oborotlarni, ergashgan qo'shma gaplarni, ayniqsa, bir nechta ergash gap avval bir-biriga o'zaro bog'lanib, so'ng bosh gapga birikkan holatlarni iloji boricha ishlatmaslik zarur.

3. Shuni unutmaslik kerakki, turkiy tillarda, shu jumladan, ona tilimiz – o'zbek tilida ham grammatik qoidalarga ko'ra kesim gapning oxirida qo'llanadi.

Yuridik matning aniq tuzilishi asosan ega va kesimni to'g'ri shakllantirishga bog'liq. Yuridik tilda gap tuzganda ega va kesim mumkin qadar bir biriga yaqinroq joylashtirishga alohida e'tibor berish zarur. Chunki gapdagi asosiy fikrni kesim ifodalaydi. Tinglovchi yuridik matndagi gapni o'qiyotganda, to uning kesimini o'qimaguncha, gap nima haqida boryotganini tushunishi qiyin kechadi. Shu bois gap uzundan uzoq tuzilsa, uni tushunish bir oz murakkab kechadi.

4. Iloji bo'lsa, qonun matnida tinish belgilaridan: vergul, tire, ikki nuqta, ayniqsa, nuqtali vergulni kam ishlatib, nuqtani ko'proq qo'llash maqsadga muvofiq.

5. Yuridik tilning asosan yozma nutqqa asoslanganligi matnda asosan adabiy til birikmalarining ishtirok etishini, so'zlashuv va shevaga xos qoliplarning qo'llanilmasligini, gap bo'laklarining

tartibiga qattiq rioya etishni, inversiyaga yo‘l qo‘ymaslikni talab qiladi.

6. Turkiy tillarda ega bir necha shaxs bo‘lganda kesim ham ko‘plikda ifodalanadi. Agarda ega bir necha muassasa, korxona yoki tashkilot bo‘lsa, kesim birlikda qo‘llanishi zarur.

Yuridik tilda ko‘pincha ega vazifasida korxona, muassasa va tashkilotlar keladi. Yuqoridagi qoidaga ko‘ra bunday holatlarda kesim birlikda ifodalanishi zarur.

Shunday qilib, huquqshunos yuridik matn tuzganda gaplarni sintaktik jihatdan to‘g‘ri tuzishga e‘tibor qaratishi zarur. Ayniqsa, ega va kesimni to‘g‘ri shakllantirishi kerak. Ayniqsa, ega va kesimni bir biriga yaqinroq ifodalash yuridik matnni to‘g‘ri tuzishning asosiy sharti hisoblanadi. Uning uchun huquqshunos yuridik matnda gapni tuzgandan keyin uni qayta-qayta sintaktik jihatdan maxsus tahlil o‘tkazishi maqsadga muvofiq.

YURIDIK TILDA UYUSHIQ BO‘LAKLI GAPLAR VA ULARNI TO‘G‘RI QO‘LLASH TAMOYILLARI

Yuridik tilda gaplar grammatik qurilishi jihatidan boshqa funksional uslublardagidan farq qiladi. Bu farq shundaki, unda sodda yig‘iq gaplar, ya‘ni faqatgina ega va kesimdan tashkil topgan gaplar (*Karim keldi* singari) deyarli qo‘llanmaydi, chunki yuridik tilda berilayotgan axborotning chuqur mantiqiy asosga qurilganligi, bu axborotning to‘liq va tugal bo‘lishi sodda yig‘iq gaplarning ishlatilishiga yo‘l qo‘ymaydi. Shuning uchun yuridik tilda asosan yoyiq uyushiq bo‘lakli gaplar keng qo‘llanadi.

Bunday yoyiq uyushiq bo‘laklar yuridik matnda ikki xil shaklda: oddiy (umumiy) tartibda va raqam, harf, xatboshi vositasida ifodalanadi:

Badarg‘a, surgun, vazifasidan bo‘shatish, muayyan mansabni egallash yoki muayyan ish bilan shug‘ullanish huquqidan mahrum qilish, shuningdek jarima solish jazolarini faqat asosiy jazo sifatidagina emas, balki qo‘shimcha jazo sifatida ham qo‘llash mumkin.

(JK 21-m.)

Bu misolda bir nechta uyushgan bo‘laklar oddiy tartibda berilgan.

Ayrim holatlarda, berilayotgan axborot keng bo‘lgan taqdirda uyushiq bo‘laklar raqam, harf, xatboshi vositasida ajralib ko‘rsatiladi. Bunday hollarda *quyidagi, quyidagicha* so‘zlaridan foydalaniladi:

Jazo muddatining hammasi yoki bir qismi davomida qamab qo'yish tariqasida ozodlikdan mahrum etish quyidagilarga nisbatan belgilanishi mumkin:

*alohida xavfli retsidivistlarga;
o'n sakkiz yoshga to'lganidan so'ng davlatga qarshi alohida xavfli jinoyatlar sodir qilgan shaxslarga... .*

(JK 22-b. 23-m.)

Qarorning xulosa qismida:

1) ishni to'xtatish to'g'risidagi;

2) gumonni yoki ayblovni olib tashlash to'g'risidagi;

3) ...

4) ashyoviy dalillar to'g'risidagi qarorlar bayon qilinadi

(JPK 373-m.)

Yuqoridagi birinchi gapda to'ldiruvchi uyushgan bo'laklar xat-boshi vositasida ifodalangan bo'lib, bunda –ga kelishik qo'shimchasi har bir bo'lakka qo'shilgan. Ikkinchi gapda esa aniqlovchi uyushgan bo'laklar raqamlar bilan belgilash orqali ifodalanyapti.

Bir gap tarkibida bir nechta murakkab konstruksiyali sintaktik birliklar uyushib kelishi bilan birga, shu uyushgan har bir sintaktik birlikning ichida yana uyushgan bo'laklar uyushadi, o'z navbatida, bu uyushgan bo'laklarning tarkibida ham ayrim gap bo'laklari uyushib kelishi mumkin. Masalan:

Shaxsni ishda ayblanuvchi tariqasida ishtirok qilishga jalb etish to'g'risida tergovchi yoki prokuror qaror chiqaradi, unda:

1) ayblanuvchi tariqasida jalb etilayotgan shaxsning familiyasi, ismi va otasining ismi, uning tug'ilgan kuni, oyi va yili;

2) ayblovning ta'rif, ya'ni shaxsning zimmasiga qo'yilayotgan jinoyat hodisasi, u sodir etilgan joy, vaqt va boshqa muhim holatlar bayoni;

3) jinoyat kodeksining ushbu jinoyat nazarda tutilgan moddasi, qismi, bandi aks ettirilishi lozim.

(JPK 361-m.)

Uyushiq bo'laklarning bunday murakkab birikishlari yuridik tilda ko'plab uchraydi. Bu yuridik tilning eng muhim sintaktik belgilaridan biridir.

Yuridik tilda yoyiq uyushiq bo‘laklarning xatboshi vositasida va harflar bilan belgilab ifodalanishiga ko‘ra raqamlar bilan berilishi ko‘p uchraydi. Masalan:

Ehtiyot choralariga quyidagilar kiradi:

- 1) *hech qayoqqa ketmaslik to‘g‘risida tilxat.*
- 2) *shaxsiy kafillik yoki jamoat tashkilotlarining kafilligi.*
- 3) *qamoqqa olib turish.*

(JPK 72-m.)

Bu gapda egalar uyushib kelgan.

Yuridik tilda uyushiq bo‘lakli gaplar faqatgina sodda gaplar tarkibida emas, qo‘shma gaplar tarkibida ham ko‘p qo‘llanadi. Masalan:

Qasddan odam o‘ldirish:

- 1) *g‘araz bilan qilinganda;*
- 2) *bezorilik orqasidan qilinganda;*
- 3) *jabrlanuvchining xizmat yoki jamoat burchini bajarish munosabati bilan qilinganda;*
- 4) *ikki yoki bir nechta kishi o‘ldirilganda...*
- 5) *ayolning homiladorligini aybdor bila turib o‘ldirganda – sakkiz yildan o‘n besh yilgacha muddatga ozodlikdan mahrum qilish yoki o‘lim jazosi bilan jazolanadi.*

(JK 80-m.)

Yuqoridagi matnda bir nechta payt ergash gaplar uyushib kelgan.

Yuridik tilda faqat ergash gaplarga uyushib kelmasdan bosh gaplarning ham uyushib kelish holatlari uchraydi. Masalan:

Jinoyat ishi qo‘zg‘atilganligi to‘g‘risida qaror chiqarilganidan keyin:

- 1) *prokuror ishni dastlabki tergov o‘tkazish yoki surishtiruv uchun yuboradi;*
- 2) *tergovchi dastlabki tergov o‘tkazishga kirishadi, surishtiruv organi esa surishtiruv o‘tkazishga kirishadi.*

(JPK 95-m.)

Shunday qilib, yuridik tilda yoyiq sodda gaplar, yoyiq uyushiq bo‘laklarning keng qo‘llanishi uning eng muhim sintaktik belgilaridan biridir.

Shundan kelib chiqqan holda, huquqshunos yuridik matn tuzganda sintaksis, gaplarning tuzilishi, soʻz birikmalari bogʻliq quyidagi tamoyillarga qatʻiy amal qilishi lozim:

1. Yuridik tilda yoyiq uyushiq boʻlakli gaplar keng qoʻllanadi. Lekin shunda ham ularni qoʻllashda meʼyor boʻlishi zarur. Chunki bunday gaplar fikrning aniqligiga putur yetkazadi.

2. Yoyiq uyushiq boʻlaklarni yuridik matnda ifodalashda ularning oddiy (umumiy) tartibda va raqam, harf, xatboshi vositasida berilishiga alohida eʼtibor qaratilishi zarur.

3. Taʼkidlanganidek, bir gap tarkibida bir nechta murakkab konstruksiyali sintaktik birliklar uyushib kelishi bilan birga, shu uyushgan har bir sintaktik birlikning ichida yana uyushgan boʻlaklar uyushadi, oʻz navbatida, bu uyushgan boʻlaklarning tarkibida ham ayrim gap boʻlaklari uyushib kelishi mumkin.

Bu qoidani qoʻllash juda murakkab boʻlib, uni qoʻllovchi huquqshunos shu tilning grammatik qoidalarini mukammal darajada egallagan boʻlishi zarur.

Shunday qilib, huquqshunos yuridik matn tuzganda, uyushiq boʻlaklarga, ayniqsa, yoyiq uyushiq boʻlaklarga eʼtibor qaratishi zarur. Fikrni sodda gaplar asosida ifodalash yuridik matnni toʻgʻri tuzishning asosiy sharti hisoblanadi. Uning uchun huquqshunos yuridik matnda gapni tuzgandan keyin uni qayta-qayta sintaktik jihatdan maxsus tahlil oʻtkazishi maqsadga muvofiq.

YURIDIK TILDA BIR BOSH BOʻLAKLI GAPLAR VA ULARNI TOʻGʻRI QOʻLLASH TAMOYILLARI

Predikativlik bir bosh boʻlak orqali ifodalansa, bunday gaplar bir bosh boʻlakli gaplar deb yuritiladi. Mavjud grammatikaga oid adabiyotlarda bir bosh boʻlakli gaplarning shaxsi aniq, shaxsi nomaʼlum, shaxsi umumlashgan, shaxssiz, infinitiv, nominativ turlari qayd etiladi.

Yuridik tilda bir bosh boʻlakli gaplarning qoʻllanishi jihatidan umumadabiy til va boshqa funksional uslublardan farq qiladi. Bu farq shundaki, yuridik til bir bosh boʻlakli gaplarning yuqorida qayd etilgan barcha turlarini qabul qilavermaydi.

Binobarin, qonun shaxssizlik xususiyatiga ega, yaʼni unda aniq (konkret) bir kishi qatnashmaydi, u kishilar bilan toʻgʻridan-toʻgʻri

(savol-javob asosida) muloqotda bo'lmaydi. Uning bu xususiyati qonun matnlarida shaxssiz gaplarning faol qo'llanishiga sabab bo'ladi. Masalan:

Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi.
(O'K 31-m.)

Shaxssiz gaplar ergash gapli qo'shma gapning bosh yoki ergash gapi o'rnida qo'llanishi ham mumkin, masalan:

Agarda jinoyat alomatlari mavjud bo'lgan xatti-harakat sodir qilgan shaxs e'tirof bildirgan taqdirda, ushbu moddada ko'rsatilgan asoslar bo'yicha jinoyat ishining yotqizilishiga yo'l qo'yilmaydi.
(JPK 5-m.)

Tegishli so'roq protokolida yoki sud majlisi protokolidagi ko'rsatmalarni o'qib eshittirmay turib, ularning yozib olingan tasviri va ovozi qayta qo'yilishi mumkin emas.

(JPK 114-m.)

Ko'rinadiki, 1-misolda shart ergash gapli qo'shma gapning bosh gapi, 3-misolda ravish ergash gapli qo'shma gapning ergash gapi shaxssiz bir bosh bo'lakli gaplardan tuzilgan.

Yuqoridagi misollarning kesimlaridan ma'lum bo'ladiki, qonun tilidagi shaxssiz gaplarning kesimlari asosan majhullik darajasidagi, aniqlik va buyruq maylidagi, uchinchi shaxs-son qo'shimchalari qatnashgan fe'llardan iborat bo'ladi.

Shuningdek, harakat nomining –(i)sh shakliga *shart, kerak, lozim, zarur, mumkin, mumkin emas* so'zlarini qo'shish orqali ifodalanadi. Demak, qonun tilidagi shaxssiz gaplarning kesimlari ifodalanish xususiyatiga ko'ra umumadabiy til shaxssiz gaplarning kesimlaridan farq qilmaydi. Shunday qilib, qonun tilida shaxssiz bir bosh bo'lakli gaplar faol ishlatiladi.

Qonun tilida shaxsi aniq gaplar deyarli qo'llanmaydi, chunki unda ma'lum bir (konkret) shaxs ishtirok etmaydi, avval ta'kidlaganimizdek, u shaxssizlik xususiyatiga ega. Qonun tilida shaxsga oid tushunchalarni ifodalovchi so'zlar, masalan, *javobgar shaxs, prokuror, advokat* kabi so'zlar aniq bir shaxsni bildirmaydi.

Infinitiv gaplar yuridik matnda sarlavha vazifasini bajarish uchun ham xizmat qiladi, masalan, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat–protsessual kodeksining 92-moddasi “*Aybini bo'yniga olib kelish*”, shu kodeksning 83-moddasi “*Guvohlar, jabrlanuvchilar, ekspertlar,*

mutaxassislar, tarjimonlar, xolislar tomonidan qilingan harakatlarni to'lash", Jinoyat kodeksining 186-moddasi "*Suvdan foydalanish qoidalarini buzish*" deb nomlanadi. Hatto, ularning sarlavha vazifasini bajara turib uyushib kelish o'rinlari ham uchraydi. Masalan, Jinoyat-protsessual kodeksining 363-moddasi "*Ayblovni o'zgartirish, to'xtatish va to'ldirish*" deb atalgan. Qonun tilidagi infinitiv gaplarga mazmun jihatidan e'tibor berilsa, ular so'zlashuv va badiiy uslublarga xos bo'lgan quyidagi ma'nolarni anglatmaydi:

1) hayratlanish: *Ajab ... O'z do'stiga xiyonat qilish.*

2) norozilik: *O'z otasiga qarshi borish. Yaxshi emas.*

Ular faqatgina xabar berish vazifasini bajaradi.

Shuningdek, yuridik matnda sarlavha vazifasini bajarishda nominativ gaplar ham qo'llanadi, chunki, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 126-moddasi "*Talonchilik*", 24-moddasi "*Surgun*" deb nomlanadi.

Shunday qilib, yuridik tilda bir bosh bo'lakli gaplarni qo'llashda ularning asosan shaxssiz, qisman shaxsi umumlashgan turlari ishlatilishiga alohida e'tibor qaratish zarur.

Ularining kesimlari majhullik darajasidagi, uchinchi shaxs, umumzamonlik xususiyatiga ega bo'lgan fe'l bilan ifodalanishi, infinitiv gaplar keng ishlatilishi, shuningdek, infinitiv va nominativ gaplar sarlavha vazifasini bajarishi uchun xoslanganligini hisobga olish maqsadga muvofiq.

YURIDIK TILDA QO'SHMA GAPLAR VA ULARNI TO'G'RI QO'LLASH TAMOYILLARI

Yuridik tilda sodda gaplarga nisbatan qo'shma gaplar kam qo'llanadi. Chunki yuridik tilga qo'yiladigan aniqlik, lo'ndalik, qisqalik, soddalik talablari bunga yo'l qo'ymaydi.

Qo'shma gaplarning turlarining ichida ergashgan qo'shma gaplar yuridik tilda ko'p qo'llanadi. Albatta, buning real sabablari mavjud. Bog'langan va bog'lovchisiz qo'shma gaplar tarkibidagi komponentlar bir-birlariga ergashgan qo'shma gaplar tarkibidagi komponentlar singari zich bog'lanmaydi. Shuning uchun bog'langan qo'shma gap va bog'lovchisiz qo'shma gap orqali ifodalanuvchi axborot ham sodda gaplar shaklida berishga harakat qilinadi.

Bog‘langan qo‘shma gaplar. Yuridik tilda bog‘langan qo‘shma gaplar unchalik faol qo‘llanmaydi. Bog‘langan qo‘shma gaplarning qaysi bir turi ko‘proq yoki kam yoxud umuman ishtirok etmasligi – bu ko‘proq qo‘shma gaplarni bog‘lash uchun xizmat qiladigan bog‘lovchilarga bog‘liq. Bu bog‘lovchilarning ayrimlari faol, ayrimlari passiv, ba’zilari esa umuman qo‘llanmaydi.

Qo‘shma gaplarning va bog‘lovchisi orqali birikishi yuridik til uchun juda mosdir. Yuridik tilda va bog‘lovchisi vositasida birikkan bog‘langan qo‘shma gaplar ko‘pchilikni tashkil qiladi. Va bog‘lovchisi orqali bog‘langan qo‘shma gaplar harakatning bir vaqtda sodir bo‘lishini anglatadi va ularning kesimlari bir xil zamon - hozirgi-kelasi zamon, umumzamonlik xususiyatiga ega bo‘ladi. Masalan:

Sudyalarning odil sudlovni amalga oshirishga doir faoliyatiga har qanday tarzda aralashishga yo‘l qo‘yilmaydi va bunday aralashish qonunga muvofiq javobgarlikka sabab bo‘ladi.

(O‘K 136-m.)

Yuridik tilda *ham, hamda* bog‘lovchili bog‘langan qo‘shma gaplar va bog‘lovchisiga qaraganda kam qo‘llanadi. Ular ma’lum o‘rinlardagina uchraydi. Masalan:

Tergov harakatini o‘tkazishda qatnashmagan shaxslarning hammasiga protokol o‘qib beriladi hamda ularga shu protokolga kiritilishi lozim bo‘lgan o‘z mulohazalarini aytishga haqli ekanliklari tushuntiriladi.

(JPK 117-m.)

Zidlov bog‘lovchili bog‘langan qo‘shma gaplar ham unchalik faol bo‘lmasa-da, qo‘llanishi kuzatildi. Masalan:

Ekspertning fikri tergovchi, surishtiruvchi shaxs uchun, prokuror va sud uchun majburiy emas, biroq ekspertning fikriga qo‘shilmaslikning sabablari qarorda, hukmda yoki ajrimda asoslantirib ko‘rsatilishi lozim.

(JPK 65-m.)

Yuridik tilda *-u(yu), -ku, -da* yuklamalari zidlovchi bog‘lovchi vazifasida kelmaydi. Bunga yuridik tilga qo‘yiladigan talablar yo‘l qo‘ymaydi. Shuningdek, so‘zlashuv nutqiga xos bo‘lgan ikki zidlovchi bog‘lovchining ketma-ket kelish holati, ya’ni *ammo, lekin* yuridik til uchun xos emas.

Qo'shma gaplarning *yo, yoki, yoxud* bog'lovchilari orqali birikkan bog'langan qo'shma gaplari ikki xil ish-harakatdan birining yuzaga chiqish yoki chiqmasligini anglatadi va ularning kesimlari bir xil shaklda bo'ladi. Masalan:

Ishda shaxsning mutaxassis sifatida ilgari qatnashganligi unga otvod berish uchun asos bo'lmaydi yoki mutaxassisga berilgan otvod masalasi sud, prokuror, tergovchi yoki surishtiruv o'tkazgan shaxs tomonidan hal qilinadi.

(JPK 33-m.)

Yoki, yoxud ayiruv bog'lovchilari haqida gap ketganda shuni alohida qayd etib o'tish lozimki, yuridik tilda bu bog'lovchilar qo'shma gaplarning komponentlarini bog'lashda kam qatnashib, sodda va qo'shma gaplardagi uyushgan bo'laklarni bog'lashda keng ishlatiladi, hatto, ular uyushiq bo'laklarni bog'lashda bir gap tarkibida bir necha marta takrorlanib kelish xususiyatiga ega. Masalan:

Tergovchi olib kektish yoki tintuv o'tkazilayotgan binoga yoki joyga kirgan shaxslarning shu bino yoki joylan chiqishini, shuningdek, ularning bir-biri bilan yoki boshqa shaxslar bilan gaplashuvini olib ketish (viyemka) yoki tintuv tamom bo'lganicha taqiqlab qo'yishga haqlidir.

(JPK 152-m.)

Inkor bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar yuridik tilda deyarli uchramaydi, chunki ular ko'proq so'zlashuv va badiiy uslublarning talablariga mos tushadi. Yuridik til uchun esa xos emas.

Yuridik tilda *bo'lsa, esa* fe'llari ham qo'shma gap qismlarini bog'lash uchun xizmat qiladi. *Bo'lsa* shakli ko'proq ergash gapli qo'shma gaplarda keng ishlatiladi. *Esa* shakli orqali bog'langan qo'shma gaplar izohlash, qiyoslash mazmuniga ega bo'ladi, masalan:

Kassatsiya tartibida ish ko'rish sudning uch a'zosidan iborat sostavda amalga oshiriladi; nazorat tartibida ish ko'rish esa, sudning kamida uch a'zosidan iborat sostavda amalga oshiriladi.

(JPK 9-m.)

Shunday qilib, yuridik tilda va bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplarning faol qo'llanishi, hamda, ammo, lekin, biroq, yoki, yoxud bog'lovchili qo'shma gaplarning passiv qo'llanishi, goh... goh; dam ... dam; ba'zan ... ba'zan bog'lovchili, shuningdek,

inkor bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplarning ishlatilmasligi yuridik til qo'shma gaplarining eng muhim belgisidir.

Ergashgan qo'shma gaplar. Yuridik tilda ergashgan qo'shma gaplarning barcha turlari qo'llanadi. Yuridik tilga xos ba'zi belgilar ko'proq shart ergash gapli qo'shma gaplarda, payt ergash gapli qo'shma gaplarda, to'siqsiz ergash gapli qo'shma gaplarda, maqsad ergash gapli qo'shma gaplarda ko'rinadi.

Ergashgan qo'shma gaplarning boshqa turlariga nisbatan, ayniqsa, shart ergash gapli qo'shma gaplar keng qo'llanadi. Ular umumadabiy til shart ergash gapli qo'shma gaplaridan mazmun va tuzilish jihatidan farq qiladi.

Shart ergash gaplar umumadabiy tilda ikki xil voqea-hodisani, ya'ni real bo'lgan (bajarilishi aniq bo'lgan shartni), real bo'lmagan, gumon, taxmin qilingan, masalan, *Karim kelsa edi, men ketar edim* tipidagi shartni ifodalaydi. Yuridik til uslubi faqatgina real voqea-hodisalarni ifodalaydigan shart ergash gaplarni qabul qiladi. Gumon, taxmin ma'nolarini ifodalaydigan shart ergash gaplar qo'llanmaydi.

Yuridik matnlardagi shart ergash gaplar bosh gapga asosan fe'lining shart mayli shakli bo'lgan esa so'zi orqali bog'lanadi.

Ko'pincha ifodalanayotgan shartning ma'nosini kuchaytirish uchun *agar, agarda* so'zlari shart ergash gap tarkibida keladi. Masalan:

Agar sud sostavidan xalq maslahatchisi o'rnini egallagan zapas xalq maslahatchisi sud tergovini yangidan boshlashni talab qilmasa, ish ko'rish qolgan joyidan davom ettiriladi.

(JPK 30-m.)

Ko'pgina hollarda shart ergash gaplar bosh gapga taqdirda so'zi orqali bog'lanadi. Bunda shart bilan birga payt munosabati ham ifodalanadi, lekin bunday gaplarda shart mazmuni payt ma'nosidan ustun turadi. Masalan:

Agarda jinoyat alomatlari mavjud bo'lgan katta harakat sodir qilgan shaxs e'tiroz bildirgan taqdirda, ushbu moddada ko'rsatilgan asoslar bo'yicha jinoyat ishining yotqizilishiga yo'l qo'yilmaydi.

(JPK 5-m.)

Yuridik tilda shart ergash gaplar bosh gapdan oldin qo'llanadi. Shuning uchun ham kitobxonning asosiy e'tibori natijaga emas, shartga qaratiladi. Masalan:

Agar bir ayblanuvchining himoya manfaati ikkinchi himoya manfaatiga zid kelsa, bitta shaxsning o'zi ikki yoxud bir necha ayblanuvchining himoya qilishi mumkin emas

(JPK 44-m.)

Yuridik tilda shart ergash gaplarning bitta ergashgan qo'shma gap tarkibida yoki bog'lovchisi orqali uyushib kelish jihatlari ko'p uchraydi. Masalan:

Bir necha shaxslar birgalashib bir yoki bir necha jinoyat qilishda ayblansalar yoki bir shaxs bir necha jinoyat qilishda ayblansa, bunday ishlar bir tergov yoki sudlov ishiga birlashtirilishi mumkin.

(JPK 22-m.)

Yuridik tildagi shart ergash gapli qo'shma gaplarning o'ziga xos tomonlaridan biri shundaki, ko'pincha shart ergash gaplar ikki bosh bo'lakli gaplardan, bosh gap esa bir bosh bo'lakli, xususan, shaxssiz gaplardan tuziladi. Masalan:

Agar guvohlik beruvchi shaxs sud majlisiga kechikib kelsa, uning majlisga kirishiga yo'l qo'yilmaydi.

(JPK 5-m.)

Yuridik til uslubida payt ergash gapli qo'shma gaplar ham faol qo'llanadi. Ular umumadabiy tilning payt ergash gapli qo'shma gaplaridan mazmun jihatdan farq qilmaydi. Asosiy farq ularning tuzilishida, ergash gap bilan bosh gapni biriktiruvchi vositalarning hammasini ham qabul qilavermasligida ko'rinadi.

Qonun tilida payt ergash gapli qo'shma gaplar so'zlashuv nutqiga xos bo'lgan "kelganimda, yo'q ekansan" tipidagi yig'iq ergash gapni qo'shma gaplardan tuzilmasdan, yoyiq, keng konstruksiyali gaplardan quriladi. Masalan:

Mol-mulkni musodara qilish tariqasidagi jazo qo'llanilishi mumkin bo'lgan jinoyat yuzasidan dastlabki tergov qilish yoki surishtiruv yurgizilayotgan vaqtda, tergovchi, prokuror va surishtiruvchi shaxs ayblanuvchining mulkiga nisbatan ehtimol tutilgan musodarani ta'minlash choralari ta'minlab qo'yishga majburdir.

(JPK 25-m.)

Yuridik tildagi payt ergash gaplar ergashgan qo'shma gap tarkibida uyushib kelish xususiyatiga ega bo'lib, ular uyushib kelganda, raqamlar orqali alohida-alohida ifodalanadi. Bunda quyidagi so'zi payt ergash gaplarni umumlashtirish vazifasini bajaradi. Masalan:

Quyidagi holatlarda jinoyat ishini qo'zg'atish mumkin emas, qo'zg'atilgan ishlar yotqizilishi lozim:

- 1) jinoiy hodisa yuz bermagan bo'lsa;*
- 2) mazkur harakatda jinoyat sostavi bo'lmasa;*
- 3) jinoiy javobgarlik muddati (davnost) o'tib ketgan bo'lsa;*
- 4) amnistiya akti e'lon qilinib, unda mazkur jinoya qilganlik uchun jazo qo'llanmaslik ko'rsatilgan bo'lsa; shuningdek ayrim shaxslarga avf tatbiq qilishgan bo'lsa.*

(JPK 5-m.)

Yuqoridagi misoldan ko'rinadiki, yuridik tilda bosh gaplar ham uyushib kelish xususiyatiga ega. Bunda uyushgan bosh gaplar raqamlar orqali beriladi. Bunda bosh gap sodda gaplardan iborat bo'lish bilan birga o'z ichida qo'shma gaplar bilan ham ifodalanishi mumkin. Masalan:

Jinoyat ishi qo'zg'atilganligi to'g'risida qaror chiqarilganidan keyin:

1) prokuror ishni dastlabki tergov o'tkazish yoki surishtiruv uchun yuboradi;

2) tergovchi dastlabki tergov o'tkazishga kirishadi, surishtiruv organi esa, surishtiruv o'tkazishga kirishadi;

3) sudya ishni dastlabki tergov yoki surishtiruv o'tkazish uchun yuboradi.

(JPK 95-m.)

Payt ergash gaplarning bosh gapga asosan fe'lining shart mayli formasi –sa; sifatdash + kelishik qo'shimchasi (–gan+da); sifatdash+kelishik qo'shimchasi+ko'makchi (–gan+dan+keyin); sifatdash+kelishik qo'shimchasi (–gan+vaqtda), (–gan+holatlarda), –(gan+hollarda) **shakllari orqali bog'lanadi.** Masalan:

Ishni tergovchining o'zi qo'zg'atgan taqdirda, u ish qo'zg'atilganligi va bu ishni o'z qo'liga olganligi to'g'risida qaror yozadi.

(JPK 94-m.)

Bunday qo'shma gaplarda ergash gap bosh gapdagi ish-harakatning faqat paytinigina bildirib qolmay, shunga bog'langan holda shart munosabati ham ko'rsatiladi, lekin ularda shartga nisbatan payt munosabati kuchliroq bo'ladi.

Umumadabiy tildagi –ganicha yo‘q edi, -r(ar) ekan shakllari yuridik tilda ergash gap bilan bosh gapni biriktiruvchi vosita sifatida qo‘llanmaydi.

Yuridik tilda ergash gapli qo‘shma gaplarning faol qo‘llanadigan yana bir turi to‘siqsiz ergash gapli qo‘shma gaplardir. Ular mazmun jihatidan umumadabiy til to‘siqsiz ergash gaplaridan farq qilmaydi. Masalan:

Jinoyat ishlari bo‘yicha odil sudlov grajdanlarning o‘z nasl-nasabi, sotsial va mulkiy ahvolidan, irqi va millatidan, jinsi, ma‘lumoti, tili. Diniy e‘tiqodidan, mashg‘ulotining turidan va xarakteridan, istiqomat joyi va boshqa holatlaridan qat‘i nazar qonun va sud oldida tenglik asosida amalga oshiriladi.

(JPK 8-m.)

Ayniqsa, *-dan qat‘i nazar, taqdirda ham* biriktiruvchi vositalari rasmiylik bo‘yog‘i kuchli bo‘lib, u yuridik matn ruhiga juda mos tushadi.

Yuqoridagi misollardan ko‘rinadiki, yuridik tilda to‘siqsiz ergash gaplar asosan ikki bosh bo‘lakli gaplardan, keng konstruksiyalardan tuziladi. To‘siqsiz ergash gap bosh gapdan oldin yoki bosh gapning o‘rtasida qo‘llanadi.

Yuridik tilda ergash gap bilan bosh gapni biriktiruvchi vosita sifatida *maqsadida* so‘zi faol ishtirok etadi. Bu so‘z asosan maqsad ergash gapli qo‘shma gaplar tarkibida qatnashadi. Masalan:

Bundan tashqari, o‘n olti yoshga to‘lmagan shaxslarning jinoyati to‘g‘risidagi ishlar bo‘yicha, nomusga tajovuz qilishga oid jinoyat ishlari bo‘yicha, ishda ishtirok qiluvchi shaxslarning hayotidan oshkor qilib bo‘lmaydigan shaxsiy (intimniy) ma‘lumotlarni sir saqlash maqsadida sudning asoslantirilgan ajrimiga muvofiq, ishning yopiq sud majlisida ko‘rilishiga yo‘l qo‘yiladi.

(JPK 12-m.)

Maqsad ergash gapli qo‘shma gaplar mazmun jihatidan kuzatilsa, ular biror shaxsning orzusini, o‘ylangan taxminiy maqsadini bildirmaydi. Shunga ko‘ra umumadabiy til maqsad ergash gapi bilan bosh gapni bog‘lovchi zora (*zoraki*) so‘zi, *degan umid bilan, degan niyatida* kabi birikmalar yuridik tilda qo‘llanmaydi.

Maqsad ergash gapli qo'shma gaplarning tuzilishi jihatidan qaralsa, maqsad ergash gaplar keng konstruksiyalardan, bosh gap esa yig'iq holda qatnashishini ko'rish mumkin.

toki so'zi ham maqsad ergash gap bilan bosh gapni bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladi. Bunday hollarda bosh gapning kesimi majhullik darajadagi, buyruq maylli fe'ldan iborat bo'ladi. Masalan:

... jinoyat-sudlov ishlarini yurgizish vazifalari jinoyatlarni tez va to'la ochib berishdan, aybdorlarni fosh etishdan hamda qonunning to'g'ri tatbiq etilishini ta'minlashdan iborat, toki jinoyat qilgan har bir kishiga adolatli jazo berilsin va aybi bo'lmagan har bir inson jinoiy javobgarlikka tortilmasin va hukm qilinmasin.

(JPK 2-m.)

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar. Yuridik tilning eng muhim sintaktik belgilaridan biri shundaki, unda bog'lovchisiz qo'shma gaplar juda kam miqdorda, ma'lum bir o'rinlardagina qo'llanadi. Albatta, buning real sabablari mavjud. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplarning ma'no mustaqilligi seziladi. Shunga ko'ra bog'lovchisiz qo'shma gaplar ajratilib, sodda gaplar tarzida berilganida ham ulardagi ma'noga putur yetmaydi. Shuning uchun yuridik tilda bog'lovchisiz qo'shma gap tipidagi qo'shma gaplar iloji boricha sodda gap tarzida beriladi.

Yuridik tilda bog'lovchisiz qo'shma gaplar bitta vazifani bajarish uchun, ya'ni biror voqea-hodisani izohlash uchun xizmat qiladi, bunda ular murakkab gap tarzida ifodalanadi. Masalan:

Yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir.

(O'K 68-m.)

Agarda izohlanmish qismlar bir nechta bo'ladigan bo'lsa, unday hollarda birinchi qism tugagandan keyin ikki nuqta qo'yilib, so'ng izohlovchi qismlar beriladi. Masalan:

Shaxsni ishda ayblanuvchi tariqasida ishtirok qilishga jalb etish to'g'risida tergovchi yoki prokuror qaror chiqaradi, unda:

1) ayblanuvchi tariqasida jalb etilayotgan shaxsning familiyasi, ismi va otasining ismi, uning tug'ilgan kuni, oyi va yili;

2) *ayblovning ta'rifi, ya'ni shaxsning zimmasiga qo'yilayotgan jinoyat hodisasi, u sodir etilgan joy, vaqt va boshqa muhim holatlar;*

3) *Jinoyat kodeksining ushbu jinoyatda nazarda tutilgan moddasi, qismi, bandi aks ettirilishi lozim.*

(JPK 361-m.)

Bunday qo'shma gaplarda ikkinchi qism birinchi qismning umumiy mazmunini ifodalaydi.

Shunday qilib, huquqshunos yuridik matnda qo'shma gaplarni qo'llashda quyidagi tamoyillarga alohida e'tibor berishi maqsadga muvofiq:

1. Yuridik matnning barchaga tushunarli va aniq bo'lishi uchun mumkin qadar sodda gaplardan foydalanishi, qo'shma gaplarni kamroq qo'llashi zarur.

2. Qo'shma gaplarni qo'llagan taqdirda ham asosan bog'langan qo'shma gaplarni qo'llashi zarur. Ergashgan qo'shma gaplar va bog'lovchisiz qo'shma gaplarni kamroq ishlatish kerak. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarni mumkin qadar sodda gaplar tarzida berilsa, matnning aniqligi yanada ta'minlanadi.

3. Yuridik tilda va bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplarning faol qo'llanishi, *hamda, ammo, lekin, biroq, yoki, yoxud* bog'lovchili qo'shma gaplarning passiv qo'llanishi, *goh... goh; dam ... dam; ba'zan ... ba'zan* bog'lovchili, shuningdek, inkor bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplarning ishlatilmasligini alohida e'tibor qaratish zarur.

4. Huquqshunos shuni unutmasligi zarurki, yuridik tilda shart ergash gaplar bosh gapdan oldin qo'llanadi. Shuning uchun ham tinglovchining asosiy e'tibori natijaga emas, shartga qaratiladi.

5. Yuridik tilda bosh gaplar ham uyushib kelish xususiyatiga ega. Bunda uyushgan bosh gaplar raqamlar orqali beriladi. Bunda bosh gap sodda gaplardan iborat bo'lish bilan birga o'z ichida qo'shma gaplar bilan ham ifodalanishi mumkin.

6. Huquqshunos yuridik tilda bog'lovchisiz qo'shma gaplar bitta vazifani bajarish uchun, ya'ni biror voqea-hodisani izohlash uchun xizmat qilishiga alohida e'tibor qaratishi, bunda ular murakkab gap tarzida ifodalanishini hisobga olishi zarur.

YURIDIK TILDA KIRISH SO‘Z VA KIRISH BIRIKMALAR. ULARNI TO‘G‘RI QO‘LLASH TAMOYILLARI

Umumadabiy til va funksional uslublarda bir qancha kirish so‘z va kirish birikmalar mavjud bo‘lib, ularning hammasi ham yuridik tilda qo‘llanmaydi. Bu, ayniqsa, qonun tilining o‘z kirish birikmalarida ko‘rinadi, ularni tom ma’noda qonunchilik uslubining kirish birikmalari deb atash mumkin, chunki bunday kirish birikmalar asosan rasmiy ish uslubida ishlatiladi.

Bunday kirish birikmalarida “rasmiylik bo‘yog‘i” mavjud bo‘lib, ularning rasmiylik bo‘yog‘i matndan tashqarida ham sezilib turadi. Bunday kirish birikmalarga ... ga muvofiq, ...ga asosan, ...bo‘yicha so‘zlarini keltirish mumkin. Ular kirish birikmalar bo‘lib xizmat qiladi.

Shuning uchun ham ular ko‘pincha yoyiq aniqllovchilar, uyushgan bo‘laklar hisobiga kengayib keladi. Masalan:

Guvohlar, ekspertlar, mutaxassislar so‘roq qilinib bo‘lgach, sud ushbu kodeksning 449-moddasiga muvofiq taraflar muzokarasini ochadi.

(JPU 506-m.)

Yuridik tilda bunday kirish birikmalar bir gap tarkibida bitta bo‘lish bilan birga bir necha bo‘lib kelishi ham mumkin. Masalan:

Bundan tashqari, o‘n olti yoshga to‘lmagan shaxslarning jinoyati to‘g‘risidagi ishlar bo‘yicha, nomusga tajovuz qilishga oid jinoyat ishlari bo‘yicha, ishda ishtirok etuvchi shaxslarning hayotidagi oshkor qilib bo‘lmaydigan shaxsiy ma’lumotlarni sir saqlash maqsadida sudning asoslantirilgan ajrimiga muvofiq ishning yopiq sud majlisida ko‘rilishiga yo‘l qo‘yiladi.

(JPK 12-m.)

Shunday qilib, yuridik til asosan darak gaplardan tashkil topadi, gaplardan anglashiladigan modallik faqat reallikdan (gumon, shubha, taxmin emas) iborat bo‘ladi, unda sodda yoyiq gaplarning, murakkab sintaktik tizim (konstruksiya) va qolip (oborot)larning keng qo‘llanadi. Huquqshunos yuridik matn tuzganda, albatta, ana shu sintaktik qoidalarni nazarda tutishi maqsadga muvofiq.

XULOSA

Shunday qilib, yurislingvistika fani, uning o'rganish obyekti va predmeti yuzasidan olib borilgan kuzatishlar quyidagi xulosalar chiqarish imkonini berdi:

1. Davlat va jamiyat taraqqiyotida til fanlarining boshqa sohalar bilan integratsiyasi ham juda muhim hisoblanadi. Shundan kelib chiqqan holda, bugungi kunda jahon tilshunosligida yangi ilmiy yo'nalishlar qaror topib, tez sur'atlar bilan taraqqiy etmoqda. Xususan, matematik lingvistika, kompyuter lingvistikasi, amaliy lingvistika, antropolingvistika, sotsiolingvistika, psixolingvistika, neyrolingvistika, yurislingvistika kabi fan yo'nalishlari dunyo ilm fanida ancha rivojlanish cho'qqisiga erishmoqda.

2. Hozirda shunday nisbatan yosh fanlardan biri yurislingvistika hisoblanadi. U huquqshunoslik + tilshunoslik fanlarining o'zaro integratsiyasiga asoslangan. Shundan kelib chiqqan holda, aytish mumkinki, "yurislingvistika" – "huquqiy tilshunoslik", "huquqqa oid tilshunoslik" demakdir.

3. Tilshunoslik fani tilni umumiy holatda tadqiq etsa, yurislingvistika esa, tilni barcha sohalarda emas, faqat huquq yo'nalishida qo'llanishini o'rganadi. Ya'ni, oddiy qilib aytganda, huquqning tili va uslubi, yuridik nutq va yuridik terminologiya kabi masalalar bilan shug'ullanadi.

Bu ilmiy yo'nalishning o'rganish obyekti quyidagi masalalarni qamrab oladi:

- Huquq va til o'rtasidagi o'zaro munoasabatlarni o'rganish, huquqning rivojida tilning, tilning takomillashuvida huquqning vazifalarini belgilash;
- Yuridik til va uslub, yuridik nutq, yuridik terminologiya masalalari yuzasidan bilimlar berish;
- Yurislingvistik ekspertizaga oid bilimlarni takomillashtirish;
- Yuridik tilni yuridik texnikaning obyekti sifatida o'rganish;
- Yuridik til leksikasi, morfologiyasi, sintaksisini tadqiq etish;
- Yuridik til, qonunchilik lingvistikasi va qonunchilik uslubiya-tiga doir nazariyani muttasil takomillashtirish;

- Yuridik til va uning tarkibiy qismlarini chuqur ilmiy-nazariy tahlil etish asosida yuridik tilning modelini yaratish;
- Yuridik terminlar muammolarini chuqur ilmiy asosda o'rganish;
- Amaliyotda huquqning rivojiga to'sqinlik qilayotgan, qonunni qo'llash uchun qiyinchilik tug'dirayotgan ifoda usullarini aniqlash;
- Huquqiy normalarni ifodalashning metodologik asoslarini ishlab chiqish;
- Yuridik tarjimashunoslik muammolari bilan shug'ullanish;
- Yuridik nutq nazariyasini ilmiy-nazariy tahlil etish;

Yuqoridagi fikrlarga umumlashtirgan holda aytish mumkinki, "Yurislingvistika" fanining predmetini - yuridik til va uning uslubi, yuridik nutq, yuridik terminologiya, yuridik tilning leksikasi va grammatikasi tashkil etadi.

4. Har bir mamlakatning kamol topishida, ko'zlangan oliy maqsadlar sari olg'a borishida, davlat hududida huquqiy tartibotni ta'minlashda huquq va til, ular o'rtasidagi uyg'unlik, bu munosabatlarni aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki davlat mustaqilligi, davlat va huquq, davlat tili tushunchalari bir-biri bilan chambarchas bog'liq hodisalar hisoblanadi. Birisiz boshqalarining bo'lishi amri mahol. Aksariyat mustaqil mamlakatlar o'z yaxlit huquqiy tizimiga hamda davlat tiliga ega bo'ladi. Mamlakat ijtimoiy hayoti ana shular vositasida shakllanadi va rivojlanadi.

Shu bois huquq va tilning kamol topishi jamiyatning yuksalishida muhim ahamiyat kasb etadi, jamiyat yoki huquqning rivoji esa til taraqqiyotida aks etadi. Bu davlat va jamiyat rivojiga, qolaversa, huquq va til ilmlarining taraqqiyotiga ham katta zamin hozirlaydi.

Shunga ko'ra huquq va til o'rtasidagi aloqa, yuridik til, u qanday bo'lishi kerak, uning maqsadi, vazifalari va tarixi kabi masalalarni o'rganish har bir davlat faoliyatida ijtimoiy-siyosiy jihatdan muhim o'rin tutadi.

5. Til huquqning rivojida quyidagi vazifalarni bajaradi:
- birinchidan, huquqiy bilimlarni avlodlardan-avlodlarga yetkazish;
 - ikkinchidan, huquqshunoslar o'rtasida o'zaro fikr almashish vositasi;
 - uchinchidan, huquqiy tafakkur yuritish vositasi;
 - to'rtinchidan, qonun chiqaruvchining irodasini ifodalash;

bashinchidan, huquqiy normalarni fuqarolarga yetkazish.

6. Dunyo tillari huquqiy maqomi, jahon maydonida qo'llanish doirasiga ko'ra quyidagi uch toifaga bo'linadi:

- Xalqaro tillar (6 ta - ingliz, fransuz, ispan, rus, arab, xitoy tillari);
- Davlat tili (180 ta atrofida – jumladan, o'zbek, qozoq, nemis va boshqa tillar);
- Mahalliy tillar (6800 ta atrofida – xalqaro va davlat tili maqomiga ega bo'lmagan boshqa tillar).

7. Huquq til rivojida quyidagi eng muhim uch vazifani bajaradi: birinchidan, til rivoji uchun huquqiy maqom; ikkinchidan, til lug'at zahirasi boyitadi; uchinchidan, tilning ichki qonuniyatlarini, adabiy til me'yorlarini belgilaydi.

8. Yuridik til o'zining uzoq qadimiy tarixiga ega bo'lib, huquq va huquq haqidagi ta'limotlarning paydo bo'lishi bilan birga yuridik til haqidagi fikrlar ham yuzaga kelgan. Antik davrdayoq ayrim olimlar yuridik til haqida ma'lumot berganlar.

Shunga ko'ra yurislingvistika huquq va til fanlarining o'zaro aloqadorligini o'rganuvchi maxsus fan sifatida qadimdan mavjud. Ayniqsa, ilg'or rivojlangan mamlakatlarning ilm-fanida o'tgan asrlardan boshlab unga bo'lgan e'tibor kuchaydi.

9. Milliy istiqlol O'zbekistonda yuridik tilning taraqqiyoti uchun ham keng yo'l ochib berdi. Yuridik tilning huquqiy asoslari ishlab chiqildi. "O'zbekiston Respublikasi Normativ-huquqiy hujjatlari to'g'risida"gi qonun qabul qilinib, unda "Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini, shuningdek, ularga ilova qilinadigan axborot-tahliliy materiallarni yuridik-texnik jihatdan rasmiylashtirishning yagona uslubiyoti" ilova qilingan.

Mazkur yagona uslubiyot O'zbekistonda yuridik tilning huquqiy asoslarini belgilab beradi. Mamlakatimizda qabul qilinayotgan har bir normativ-huquqiy hujjatning tili ana shu talablarga to'la javob berishi lozim.

Shunga ko'ra milliy yuridik til va terminologiyasi, huquqiy hujjat loyihalarining ifoda etilish usuli davlat faoliyatida ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga ega. Bu masalalar qonunchilik tili va uslubining asosiy vazifasi hisoblanadi.

10. Yuridik til davlat tilining fonetik, leksik, grammatik jihatdan ma'lum bir normaga solingan adabiy tili asosida yozma ravishda ish ko'radi. U monologik nutqqa asoslangan bo'lib, xolislik (neytrallik), qat'iylilik, rasmiylik, aniqlik, lo'ndalik, qisqalik, mantiqiy izchillik, shaxssizlik xususiyatlariga ega va o'z navbatida shu talablarga javob berishi zarur.

11. Yuridik til so'z tanlash mezonini yuzasidan o'zining qat'iy chegarasiga ega. U umumadabiy tildagi barcha so'zlarni qabul qilavermaydi. Uning leksikasini asosan umumiste'moldagi so'zlar, terminlar, uslubiy bo'yog'i sezilar-sezilmas darajadagi, frazeologik ma'no yetakchilik qiluvchi qonun tiliga xos iboralar hamda boshqa tillardan kirgan so'zlar tashkil qiladi.

12. Yuridik tilga qo'yiladigan talablarga ko'ra qonun tilida til birliklarining morfologik jihatdan chegaralanish xususiyati mavjud. Otlarning ayrim lug'aviy shakllari (kichraytirish, erkalash), emotsional-ekspressivlik ifoda etuvchi sifatlar, chama sonlar, birinchi va ikkinchi shaxs kishilik olmoshlari, undov va taqlidiy so'zlar qo'llanmaydi.

Ma'lumki, har qanday matnda boshqa so'z turkumlariga nisbatan ot so'z turkumi ko'p qatnashadi. Yuridik tilda esa bu holat (ot so'z turkumining ko'p qatnashishi) yana ham yuqoridir.

13. Yuridik til o'zining funksional uslubiy jihatdan xoslanib qolgan (*jazolamoq, belgilamoq, ozodlikdan mahrum etmoq* kabilar) fe'l leksemalariga va leksikalizatsiyalashgan birikmalariga ega. Boshqa funksional uslublarga nisbatan fe'lning funksional shakllari faollik kasb etadi, fe'llar grammatik ko'rsatkichi jihatidan ko'proq hozirgi-kelasi zamon formasida, aniqlik, majhullik darajalarida, uchinchi shaxs son qo'shimchalarida shakllanadi.

14. Yuridik tilni sintaktik jihatdan kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, u asosan darak gaplardan tashkil topadi. Qo'shma gaplarga nisbatan sodda yoyiq gaplar keng ishlatiladi, murakkab sintaktik tizim (konstruksiya) va o'ram (oborot)lardan keng foydalaniladi.

15. Bugungi kunda ayrim yuridik hujjatlarda o'zbek tilining qonun-qoidalariga bo'ysunmaydigan holatlar mavjud. Yuridik hujjat matnlarida bunday o'rinlarga aslo yo'l qo'yilmasligi zarur. Yuridik hujjat matni har jihatdan mukammal bo'lishi uchun, avvalambor, ular davlat tilida yaratilishi, o'zbek tilining mavjud grammatik qonun-

qoidalariga to'la bo'ysunishi shart. Shundan so'nggina boshqa xalqlarning tillariga tarjima qilinishi kerak.

16. O'zbekiston Respublikasi Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risidagi qonunning 19-moddasida qonun matnida ishlatilayotgan terminlar amaldagi qonun hujjatlarida qabul qilingan ma'nosiga muvofiq (turlicha izohlash imkoniyatini istisno etadigan tarzda) yagona shaklda qo'llanishi belgilangan. Biroq bu huquqiy normaga qonun matnlarida ishlab chiqishda to'la rioya qilinmayapti. Qonun matnlarida bir termin turli tuman shakllarda berilmoqda.

Shunga ko'ra o'zbek yuridik terminologiya tizimida, ayniqsa, ularning shakl va mazmun birligi mutanosibligida bir qancha muammolar mavjud. Bugungi kunda milliy yuridik terminologiyamizda omonimiya va polisemiya hodisalari shunchalik kuchliki, hatto ayrim yuridik terminlar o'zlarining asl ma'nosiga teskari, qarama-qarshi ma'nolarni ifoda etadi. Shu nuqtayi nazardan yuridik terminologiyada sinonimiya va omonimiya hodisalarini bartaraf etish, ularning ilmiy asoslangan yagona shakllarini ishlab chiqish birinchi galdagi vazifa bo'lishi lozim.

17. O'zbek milliy yuridik tili XX asrning oxiriga kelib o'zining yangi taraqqiyot davriga qadam qo'ydi. Bu yo'nalishning huquqiy poydevori yaratildi. Yuridik tilning to'la barkamol bo'lishi uchun huquqshunos va tilshunos olimlar o'rtasida o'zaro hamkorlikni yo'lga qo'yish zarur. Ular tomonidan o'zbek tili, tarixi, taraqqiyoti bosqichlari, o'zbek qonunchilik uslubi yuzasidan ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilishi, yuridik terminlar lug'ati yaratilishi, huquqning turli sohalariga oid terminlar muayyan tartibga solinishi zarur. Shundagina barkamol qonunlar yaratiladi, ular amaliyotda samarali natijalar beradi va huquqiy davlat qurish uchun eng muhim shart-sharoitlar yaratiladi.

Shartli qisqartmalar:

1. O‘K – O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O‘zbekiston, 1992.
2. JK – O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. – T.: Adolat, 1993.
3. JPK – O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi. – T.: O‘zbekiston, 1991.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси, 1993.
2. Античные теории языка и стиля. – М., 1936.
3. Ахмедов Ғ., Бектемиров Ҳ. Русча-ўзбекча юридик атамалар луғати. – Т.: Адолат, 2002.
4. Бакиров Ф. Некоторые вопросы узбекской юридической терминологии В сб: Учен зап. Таш. юрид. ин-та. Вып. 1, 1956; Бакиров Ф. Юридик терминлар луғати. -Т., 1959.
5. Бакиров Ф.С. Юридик терминлар луғати. -Т., 1959.
6. Батлер В., Саидов А. Русча-ўзбекча-инглизча юридик луғат. Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2011.
7. Батлер В., Саидов А. Русча-ўзбекча-инглизча юридик луғат. Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2011.
8. Бектемиров Ҳ., Холмедов Ҳ., Содиков С. Ҳуқуқшуносликка оид ўзлашма терминлар. –Т.: Адолат, 1999.
9. Бердияров Ш.Н. Икки палатали парламент шароитида қонунчилик техникаси (назария, методология, амалиёт): Юрид. фан. номз. ... дис. – Т., 2009.
- 10.Бойко Л.М. Законодательная техника (теория и практика). Автореф. канд. юрид. наук. -Т.: 1984.
- 11.Бойко Л.М. Совершенствование законодательной техники в условиях ускорения социально-экономического развития советского общества. – Т.: Фан, 1988.
- 12.Брауде И.Л. Вопросы законодательной техники // Советское государство и право. 1957. № 8.
- 13.Бондалетова В.Д., Вартапетова С.С., Кушлина Э.И., Леонова Н.А. Стилистика русского языка. Л., Просвещение, 1982.
- 14.Боголюбов С.А. Стиль правовых актов 11 Сов. государство и право. 1973, №10
- 15.Боголюбов С.А. Язык правоприменительных актов 11 Сов. юстиция. 1973 №15
- 16.Бурячок А.А. Формирования стильного фонду соціально-політично лексики східнославянських Мов. - Київ: 1989.

17. Давлат тили: муаммолар ва ечимлар. Академик А.Х. Саидов таҳрири остида. – Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 1999.

18. Дониёров Р. Ўзбек тили илмий-техник терминологиясини тартибга солиш масалалари// Ўзбек тили ва адабиёти, 1979., 3-сон.

19. Иеринг Р. Юридическая техника. Спб.. 1909.

20. Ғуломова Г.Ё. Ўзбек юридик терминологиясининг истиқлол даври тараққиёти. Филология фанлари номзоди ... диссертацияси. – Т., 2004.

21. Ҳайитов Х. Қонун ижодкорлигида юридик лингвистиканинг ўрни ва аҳамияти. Юридик фанлари номзоди ... диссертацияси. - Т.: 2011 ва бошқалар.

22. Ҳожиев А. Термин танлаш мезонлари. – Т.: Фан, 1996.

23. Jumaniyozova N.A. Ingliz va o'zbek tillarida yuridik diskursning pragmatolingvistik xususiyatlari. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD dissertatsiyasi). – Т.: 2023.

24. Жени Ф. Революция права // 1929. № 2.

25. Каримова Л.А. Правовые и нравственные аспекты законов о языке. Дисс. ... канд. юрид. наук. - Т.: 1991.

26. Касимова М. Структурно-системные особенности юридической терминологии узбекского языка. Дисс. ... канд. филол. наук. - Т.: 1986.

27. Kindermann H. Die Rechtlinien der Gesetzesteshnik. Berlin, 1978.

28. Керимов Д.А. Законодательная техника. –М.: Норма, 2000.

29. Когон В.Н. К вопросу о формализации отрасли права. 11 Вопросы кибернетики и права - М.: Наука, 1967.

30. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. – М.: Просвещение, 1979.

31. Колшанский Г.В. Логика и структура языка. -М.: 1965.

32. Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили. Филология фанлари номзоди.... диссертацияси. - Т.: 1995.

33. Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси қонунчилик техникаси (тил, услуб, ҳуқуқий атамашунослик). -Т.: ЎЗР ИИВ Академияси, 1996.

34. Кўчимов Ш.Н. Юридик тил назарияси ва амалиёти. - Т.: ЖИДУ, 2013.

35.Курганов А.М., Джузбаева Д.С. Ўзбекча-русча-инглизча юридик атамалар луғати. Т, ЎзР ИИВ Академияси, 2020.

36.Лассаль Ф. Система приобретённых прав. Соч., т.Ш. Спб, 1908.

37.Люблинский П.И. Техника, толкование и казуистика уголовного кодекса. – П.: 1917.

38. Маҳмудов Н.М. Тил ва ёзув. – Т.: Ўзбекистон, 1987.

39.Маҳмудов Н., Кўчимов Ш., Шарипова Н. Юридик терминларнинг русча-ўзбекча луғати. Т., 2020.

40.Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. Т., 2017.

41.Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Т.: Ўқитувчи, 1978.

42.Мирзаев Р.И. Ўзбекистон Республикасида давлат тилининг ҳуқуқий мақоми юридик фанлар номзоди... диссертацияси. –Т.: 2012.

43. Монтескье Ш. Избранные произведения. -М.: 1955.

44.Муйдинов Қ.А. Ўзбек тили суд нутқи лексикаси. Филология фанлари бўйича фалсафа фанлари доктори...диссертацияси. – Т., 2019.

45.Мукаррамов М. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили. -Т.: 1984.

46.Мухитдинов Ф. Мирзажонов К. Юридик терминларнинг қисқача русча-ўзбекча луғат-справочниги.-Т., 1983.

47.Научные основы советского правотворчества. Под редакцией Р.О.Халфиной. -М.: Наука, 1981.

48. Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. Т., 1993.

49.Нашиц А. Правотворчество: теория и законодательная техника.

50.Нишонов П. Француз ва ўзбек тиллари юридик терминологиясининг қиёсий типологик тадқиқи: Филол. фанлари номз. ... дисс. автореф. – Т.: 2009.

51.Одилқориев Ҳ.Т. Ўзбекистон Республикасида қонун чиқариш жараёни. – Т.: Ўзбекистон, 1995.

52. Ожегов С.И. Словарь русского языка.

53.O‘rozov J.N. O‘zbek tilining lingvokriminalistik tadqiqi. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – T.: 2023.

54.O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Olti jildlik. 3-jild. T., G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022.

55.O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Olti jildlik. 6-jild. T., G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022.

56. Ўзбекистон юридик энциклопедияси. Т., Адолат, 2009.

57. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. М., Рус тили, 1981.

58.Ўзбек тили илмий-техникавий терминологиясини тартибга солиш принциплари. – Т.: Фан, 1991.

59.Podlex A. Rechtlinguistik // Grimm, Dieter [Hrsg.]. Rechtswissenschaft und Nachbarwissenschaften. Bd. II, Munchen: Beck, 1976.

60.Плотникова, С. Н. Лекции по судебной фонетике / С. Н. Плотникова. – Иркутск: ИГЛУ, 2006.

61.Пиголькин А.С. Подготовка проектов нормативных актов. -М.: Юридическая литература, 1968.

62.Полянский Н.Н. О терминологии советского закона 11 Пробл.соц. права. 1938. №5 .

63.Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Т.: 1992.

64. Римское частное право. -М.: 1949.; Всеобщая история государства и права. I ч. Древний мир. Вып. II. Древний Рим. - М.: 1949.

65.Сабилова Э.Ш. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да ҳуқуқий терминларнинг берилиши. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Т.: 2022.

66.Саидов А.Х. Бурҳониддин Марғиноний - буюк ҳуқуқшунос. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997.

67.Саидов А., Саркисянц Г. Юридик тил ва ҳуқуқшунос нутқи. – Т.: Адолат, 1994.

68.Саидов А., Таджиханов А. Давлат ва ҳуқуқ асослари. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1999.

69.Саидов А., Саркисянц Г. Юридик тил ва ҳуқуқшунос нутқи. – Т.: Адолат, 1994.

70.Саидов А.,Саидова Л., Кўчимов Ш., Қосимова М. Қонун ва тил. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997.

71.Саидов А., Кўчимов Ш. Қонунчилик техникаси асослари -Т: Адолат, 2001.

72.Саидов А., Рахимова Г., Глоссарий юридических терминов Республики Узбекистан. Т., 2003

73.Сатимов Ғ. Инглизча-русча-ўзбекча ҳуқуқий атамалар луғати. – Т.: Адолат, 1999

74.Савицкий В.М. Язык процессуального закона (вопросы терминологии). – М.: Наука, 1987.

75.Сырых В.М. Критирии и способы выявления смысловых отношений между правовыми понятиями. Проблемы совершенствования советского законодательства. Труды ВНИИС 3, вып.5. -М.: 1976.

76.Современный русский литературный язык // Русский язык в школе, 1939. №4.

77. Сталин И.В. Соч., Т. 11.

78.Тожиhoнов У. Агар қонун ишласа... // Ҳуқуқий демократик ислохотлар. – Т.: Ўзбекистон, 1997.

79.Турсунова О.Ф. Ўзбек давлатчилиги тарихида қўлланилган ҳуқуқий терминларнинг лисоний тадқиқи. Филология фанлари номзоди.... диссертацияси. - Т.: 2007.

80. Уразаев Ш. З. Власть и закон. – Т.: Фан, 1992.

81.Ушаков А.А. Очерки советской законодательной стилистики. Пермь: 1967.

82.Ушаков А.А. Важнейшие кодификационные работы на первой фазе развития советского государства. Автореф. дис... канд.юрид.наук. -Л.: 1953.

83.Ушаков А.А. Содержание и форма в праве и советское правотворчество. Автреф... докт. юрид. наук. -Свердловск: 1970.

84.Waline M. Melanges en l honneur de J. Dabin. Paris, Sirey, 1963.

85.Васьковский Е.В. Учение о толковании и применение гражданских законов. -Одесса: 1901.

86. Верховский П. Письменная деловая речь. -М.:1931.

87.Верховский П.В. Как составлять обязательные постановления. -М.: 1930

88. Вопросы терминологии. -М.:1961.
- 89.Волков И.М. Законы Вавилонского царя Хаммараби.- М.:1915.
90. Шокиров Ю. Ислом шариати асослари. -Т.:1992.
- 91.Шаропова Р. Ўзбек тили ижтимоий-сиёсий терминларининг семантик-структур хусусиятлари ва лексикографик талқини. Филология фанлари бўйича фалсафа фанлари доктори (PhD) ...диссертацияси. - Т.:2019.
- 92.Законодательная техника. Под ред.проф. Д.А.Керимова. - Л.:Изд-во ЛГУ, 1965.
- 93.Язык закона / Под ред. А.С. Пиголкина. – М.: Юридическая литература, 1990.
94. Юридик атамалар ва иборалар луғати., Т., Адолат, 1993.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I BOB. YURISLINGVISTIKA. HUQUQ VA TIL	
O‘RTASIDAGI O‘ZARO MUNOSABATLAR	6
Yurislingvistika va uning ilmiy-nazariy asoslari.....	6
Kishilik jamiyatida huquq va tilning vazifalari	13
Huquqning lingvistik jihatlari	17
Tilning huquqiy jihatlari	23
II BOB. YURIDIK TIL: TARIXI VA YURISLINGVISTIK	
BELGILARI	29
Yuridik til tarixi	29
O‘zbekistonda yuridik til taraqqiyoti	35
Yuridik til va uning yurislingvistik belgilari.....	45
III BOB. YURIDIK TILI – YURIDIK TEXNIKA VA	
QONUNCHILIK TEXNIKASINING OBYEKTI.....	54
Yuridik texnika va qonunchilik texnikasi	54
Yuridik til va qonunchilik uslubiyati	62
Huquqiy normalarni ifodalashning metodologik asoslari	66
Qonun ijodkorligida tarjima masalalari	73
IV BOB. YURIDIK TIL LEKSIKASI VA YURIDIK	
TERMINOLOGIYA.....	88
Yuridik til leksikasi va uning tasnifi	88
Yuridik tilda ishlatiladigan terminlar va ularning tasnifi	87
O‘zbekistonda yuridik terminlar tarixi va taraqqiyoti	90
Yuridik terminlar va ularning tasnifi	104
Yuridik terminlardagi muammolar va ularni hal etish yo‘llari.....	112
O‘zbek yuridik terminlarida sinonimiya muammosi.....	116
O‘zbek yuridik terminlarida omonimiya muammosi	121
Yuridik matnda terminlardan to‘g‘ri foydalanish tamoyillari	127
V BOB. YURIDIK TILNING MORFOLOGIK	
XUSUSIYATLARI	130
Yuridik tilda ot va unga xos qo‘shimchalarning qo‘llanishi	130
Yuridik tilda fe‘l va unga xos qo‘shimchalarni to‘g‘ri	
qo‘llanishi	133
Yuridik tilda son va ularni to‘g‘ri qo‘llash tamoyillari	142
Yuridik tilda olmoshlar va ularni to‘g‘ri qo‘llash tamoyillari	145
Yuridik tilda ko‘makchilar va ularni to‘g‘ri qo‘llash tamoyillari..	148

Yuridik tilda bog‘lovchilar va ularni to‘g‘ri qo‘llash tamoyillari..	150
VI BOB. YURIDIK TILNING SINTAKTIK	
XUSUSIYATLARI	153
Yuridik tilda sintaksisning o‘rni. So‘z birikmalari va ularni to‘g‘ri qo‘llash tamoyillari.....	153
Yuridik tilda uyushiq bo‘lakli gaplar va ularni to‘g‘ri qo‘llash tamoyillari	159
Yuridik tilda bir bosh bo‘lakli gaplar va ularni to‘g‘ri qo‘llash tamoyillari	162
Yuridik tilda qo‘shma gaplar va ularni to‘g‘ri qo‘llash tamoyillari	164
Yuridik tilda kirish so‘lar va kirish birikmalar. Ular ni to‘g‘ri qo‘llash tamoyillari.....	173
XULOSA	174
Shartli qisqartmalar	179
FOYDALANILGAN ADABOIYOTLAR RO‘YXATI	180

Shuhrat Ko‘chimov

YURISLINGVISTIKA

**Til, huquq, yuridik til, yuridik nutq,
yuridik terminologiya**

Monografiya

“Bookmany print” nashriyoti

Nashriyot tasdiqnoma raqami № 022246. 28.02.2022-y.

Bosishga ruxsat etildi: 12.03.2024.

“Times New Roman” garniturası. Qog‘oz bichimi: 60x84 ¹/₁₆

Nashriyot bosma tabog‘i 10,2. Shartli bosma taboq 11.

Adadi 100 nusxa. ofset bosma usulida bosildi.

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

“BOOKMANY PRINT” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

E-mail: bookmany_print@mail.ru

t.me/ Bookmanyprint ☎ +998 99 180 97 10

Ko'chimov Shuhrat Norqizilovich

- filologiya fanlari doktori, yurislingvist olim.
 - “O‘zbekiston Respublikasi qonunlarining tili (O‘z R Konstitutsiyasi, Jinoyat kodeksi, Jinoyat-protsessual kodeksi asosida)” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qilgan (1995-y).
 - “Huquqiy normalarni o‘zbek tilida ifodalashning ilmiy-nazariy muammolari (lingvo-yuridik tahlil)” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qilgan (2004-y.).
 - davlat tili va yurislingvistika masalalari bo‘yicha 30 ga yaqin ilmiy risola va o‘quv qo‘llanma, 150 dan ortiq ilmiy maqolalar muallifi.
- Jumladan:
- O‘zbekiston Respublikasida qonunchilik texnikasi (til, uslub, huquqiy atamashunoslik). T.: O‘zR IIV Akademiyasi, 1996. 100 b.;
 - Qonunchilik texnikasi asoslari (akademik A.X.Saidov bilan hammualliflikda). – T.: Adolat. 2001. 228 b.;
 - Diplomatik til asoslari. – T., JIDU, 2002, 120 b.;
 - Yuridik til nazariyasi va amaliyoti. – T., JIDU, 2013, 190 b.;
 - Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o‘tkazish. – T., YMOM, 2022. 25 b.
 - Qonun tili lingvistikasi. – T., TDYU, 180 b.

